М. ДУМБАЛАКОВЪ

ПРЕЗЪ ПЛАМЪЦИТѢ
НА
ЖИВОТА И РЕВОЛЮЦИЯТА

ТОМЪ III

На публициста
АЛЕКСАНДЪРЪ БЕРОВСКИ,
посвещавамъ всички томове на
този трудъ, въ знакъ на не-
измѣнно другарско чувство.

Авторътъ

ТОМЪ III

*

Стихийниятъ пожаръ, който бѣ обхванелъ Балканитѣ презъ 1912 година и се бѣ развихрилъ съ буреносна сила надъ европейскитѣ предѣли на Турция, само осемь месеци следъ турския разгромъ, обгори и довоеннитѣ гранични синури на България.

Единъ народъ, който бѣ изтръгналъ победата и който бѣ отхвърлилъ на Малоазийския брѣгъ неканенитѣ гости на Европа презъ вѣковетѣ, сега допиваше горчивата чаша на въпиющата неправда и на страданието, поднасяна му отъ една немилостива ржка.

Но доскоро, като увѣнчана победителка, България бѣ разхвърляла съ щедра ржка дароветѣ на победата и то на онѣзи, чиято роля презъ историческото усилие се бѣ свеждала само до най-елементарно съпжтничество. Тази щедрость, обаче, не бѣ схваната като рицарски жестъ, който покрива съ галантна морална санкция териториалнитѣ концесии направени на Сърбия, Гърция и Черна гора, а като слабость.

Коварството и безчестието на българскитѣ съюзници отъ 1912 върху тази плоскость построи аморалната теза за „ревизия“ на единъ договоръ, чийто единственъ неджгъ бѣ — антибългар-

ската подѣлба на Македония. Но свободното царство вече бѣ дало съгласието си чрезъ този договоръ за една ампутация на родни (исторически, етнографски и географски) земи въ служба на една международна етика, която изискваше жертви въ името на мира всрѣдъ най-запалителното тогава гнѣздо на Европа — Балканитѣ.

Величието на тоя жестъ бѣ схванато вѣрно почти отъ всички и България спечели симпатиитѣ на цивилизования свѣтъ, за да пробуди въ сжщото време ревностьта на съюзницитѣ си.

Но великодушно отстжпеното отъ България на Гърция и Сърбия щѣше само да раздразни болезненитѣ апетити у последнитѣ. Въ най-неприлични вариации френската мждрость, „l'appétit vient en mangeant", покриваше смисъла и даваше цинично оправдание на съюзническитѣ щения и „ревандикации", подкрепени отъ армии, които бѣха запазили свежи силитѣ си далече отъ вулканическата стихия на войната.

◆◆◆

Последнитѣ дни на юний 1913 година.

Включено въ огнената орбита на петь вражески армии презъ тѣзи фатални юнски дни, третото българско царство изживѣваше върховно изпитание.

България издъхваше подъ нескопоснитѣ грижи на единъ докторъ, който по-късно мирно и безобидно щѣше да провежда обществената си дейность, ту като депутатъ, ту като бившъ премиеръ, а най-нагло и най-продължително като „хуманитаренъ" ржководитель и дълго време несмѣня-

емъ председатель на Българския Червенъ Кръстъ.

Д-ръ Ст. Даневъ, взелъ живо участие въ дипломатическата, политическата и военната подготовка на войната въ кабинета на Гешева, на 1 юний 1913 година бѣ поелъ отговорноститѣ на управлението като министъръ-президентъ. Опиянênъ отъ близкия дъхъ на победитѣ, понесенъ отъ събитията, които той не бѣ годенъ да движи и прозира, тласканъ отъ случая, този нещастенъ физически и политически лилипутъ позираше предъ затворения обективъ на историята съ рѣдъкъ, съ нечуванъ трагикомизъмъ.

„Двойникътъ" на Бисмаркъ въ първитѣ дни на управлението си бѣ формулиралъ така своята политика: „Къмъ съюзницитѣ буквата на договора; къмъ Ромъния, никаква плячка на мародерството"; а що се отнасяше до Турция, д-ръ Даневъ бѣ разчиталъ на безобидно овчедушие, което щѣше да стои неподвижно отвъдъ Мидия-Еносъ...

Никога една теза, една политическа позиция и една кауза не е била по-морална и по-справедлива отъ тази на Данева. Но никога единъ държавникъ не е биваль лишенъ отъ държавническа мѫдрость и прозорливость, отъ чувството на отговорность, на реалность и мѣрка така, както „Балканскиятъ Бисмаркъ" — фаталниятъ български премиеръ отъ 1913-а.

Само следъ тридесеть дни, обаче, отъ управлението си екстремистътъ, максималистътъ, „героичниятъ" държавенъ мѫжъ, пропусналъ и проигралъ върволица благоприятни моменти, следъ една необуздана патриотическа екзалтация, бѣ проте-

леграфиралъ на 1 юлий въ Петербургъ следното:

„Сме на вѫглени. Отъ 26 миналий, предадохме сѫдбата си въ рѫцетѣ на Русия. Предвиждахме (к. н.), че ни предстоятъ тежки жертви и мислено се мирѣхме съ участьта си. Предложенитѣ намъ условия далечъ надминаватъ и най-зловещитѣ предсказания. При все това, отъ нѣмай-кѫде преклонихме глава, като се съгласявахме на тия непоносими жертви, ние бѣхме дълбоко убедени, че гърбътъ ни поне откъмъ Ромъния и Турция ще бѫде запазенъ. За голѣмо съжаление ето вече пети день съкрушени гледаме, какъ ромънитѣ нахлуватъ въ нашата земя и следъ като окупираха Силистра, Каварна, Балчикъ, сега вече завзематъ Тутраканъ, Добричъ и продължаватъ къмъ Шуменъ, Провадия и Варна. И отъ другитѣ все още нѣма нищо. Сѫщитѣ сцени се повтарятъ и отъ къмъ турската граница въпрѣки нашата готовность да изпразднимъ окупираната територия и то до линията, която самитѣ турци посочиха като привременна граница. Турцитѣ безцеремонно навлизатъ въ тази територия; при Хераклея стрелятъ; кавалерията имъ надминава нашата пехота и по видимому се готви да навлѣзе въ наша територия, да предизвика нови неволи. Въ недоумение, ние се питаме, нима България е заслужила да я третиратъ така жестоко? Нима гласътъ на Русия е тъй слабъ, за да се не чуе въ Цариградъ и Букурещъ? Ако ли же Русия ни е изоставила на произвола на сѫдбата, нека поне ни се обади съ време, та съ сетни сили да се помѫчимъ да за-

пазимъ своето, или пъкъ да свършимъ съ смърть, но съ честь". (Д. А. К. т. I).

По-позорна капитулация и по-сраменъ документъ на глупость, кокоша слѣпота и безличие не помнятъ държавнитѣ архиви въ свѣта. Политическото тъпоумие и самонадѣяностьта на главното командване, съ изключение на генералъ Фичева, който единственъ се противопоставя на „престъпното безумие" „16 юний", бѣ всецѣло обладало „политика" и „държавника". Унизителниятъ хленчъ предъ Русия сега, чийто арбитражъ бѣ така нахално и аполитично отхвърлянъ доскоро отъ Данева, събуждаше национална покруса. Единъ „държавникъ", чието равновесие бѣ разколебано, говорѣше, въ телеграмата си, за честь и предричаше гибельта на единъ народъ, чиято единствена вина бѣ тая, че бѣше удивилъ свѣта съ войнишкитѣ си и граждански добродетели и че бѣ слѣпо довѣрилъ съдбата си на неуравновесени люде.

БИБЛИОТЕКА

На 2 юлий 1913 година, предъ коронния съветъ, малкиятъ човѣкъ и голѣмиятъ позьоръ — д-ръ Ст. Даневъ, сложи оставката на оглавявания отъ него кабинетъ съ кратката и конфузна декларация: „Нашата политика фалира"...

Да повалишъ смъртоносно единъ народъ, да хвърлишъ надъ пропасть държавата му, да поставишъ на карта неговата независимость и, всрѣдъ воплитѣ и проклятията на милиони българи, да имашъ наглия куражъ да му отправишъ една фраза, която не казва нищо освенъ — „извинете", сякашъ се отнасяше до дама, чиято пола бѣ неволно настъпена, това, въ лексиконитѣ на всички ези-

ци се нарича еднакво — и безсрамие и политическо безчестие. Но човѣкътъ, който бѣ разигравалъ цѣлъ месецъ за смѣтка на родината си, най-трагичниятъ фарсъ въ Европа и свѣта, бѣ слѣзълъ отъ сцената дори неоплютъ. Въ всеобщата залисия Стоянъ Даневъ се бѣ измъкналъ незабелязано.

•••

— Отговорниятъ кабинетъ на Данева сякашъ се бѣ стопилъ. По това време единъ проекто-кабинетъ на национална концентрация, идея на царь Фердинанда, бѣ пропадналъ. Александъръ Малиновъ, получилъ мандатъ за съставянето му, се бѣ сблъскалъ съ отказа на земедѣлци, социалисти и радикали. Връщайки мандата, Александъръ Малиновъ бѣ чулъ отъ царь Фердинанда многозначителната фраза, която укоряваше въ несговорчивость партийната общественость и то въ такива моменти: „Съ васъ и вашитѣ сътрудници г. Малиновъ, азъ не мога да отида до вратата на стаята". (Н. К. А. Г.)

Фаталниятъ отказъ на земедѣлци, социалисти и радикали откри широко портитѣ на отчаянието и на още по-фаталнитѣ експерименти.

Царь Фердинандъ, изоставенъ отъ Русия, която никога не бѣ го обичала, както и той нея, пагубно повлиянъ отъ австрофилската група Радославовъ — Генадиевъ — Тончевъ, бѣ повѣрилъ мандатъ за съставяне на кабинета на другъ докторъ. Това бѣ либералскиятъ лидеръ Василъ Радославовъ.

На 4 юлий 1913 година кабинетътъ на д-ръ Данева, бѣ замѣненъ отъ кабинета на д-ръ Радо-

славовъ. Политическата рецепта на новия кабинетъ бѣ още по-кратка — „незабавно и тѣсно сближение съ Австро-Унгария, защото всѣки часъ е съдбоносенъ“... Тази декларация, предназначена да сплаши Русия и да трогне Австро-Унгария, прошумя само като плитка диверсия, която на времето предъ външния свѣтъ не извика никакъвъ ефектъ, но въ недалечни дни щѣше да спечели на Радославова репутация за бъдещи политически комбинации, като горещъ поклонникъ на Централния съюзъ. Същата декларация имаше качеството и на входна карта въ Берлинъ и Виена.

Новото правителство, въ ролята на ликвидаторъ, спасяваше каквото можеше срещу цената на болезнени териториални ампутации. Така, предложената на Ромъния линия Тутраканъ—Добричъ—Балчикъ, както и телеграмата на царь Фердинанда до Каролъ ромънски, спрѣха нашествието на мародеритѣ предъ вратитѣ на незащитената столица.

„Св. София“ бдѣше надъ престолния градъ.

Въ същото време безочливата надменность на сърбитѣ, опиянени отъ една ефтина слава, осуети благоприятния край на втората правителствена стъпка, която търсѣше, прѣко и незабавно, миръ съ „едноутробнитѣ братя“. Сърбитѣ, просто бѣха изпъдили отъ Нишъ генерала Паприковъ и Сава Иванчевъ — българскитѣ делегати тамъ.

При тази обстановка правителството на Радославовъ бѣ принудено да поведе по трънливия пътъ къмъ първата му Голгота третото българско царство — Букурещъ.

•••

Виденъ гръцки ученъ, който бѣ гостувалъ следъ две десетилѣтия въ София, бѣ оспорилъ правото на българитѣ да си присвояватъ именития герой на безсмъртния Алеко Константиновъ — Бай Ганю. Ученията гръкъ претендираше, че бай Ганю едновременно принадлежи и на гърци и на сърби и на ромъни. И той твърде логично се позоваваше на самия авторъ. Наистина „щастливецътъ" бѣ нарекълъ бай Ганя Балкански, а не Български.

Въ Букурещъ на 28 юлий 1913 единъ многоликъ Ганю Балкански бѣ разпасалъ пояса си безъ да държи смѣтка за утрешния день. Сѣкашъ нападната отъ разбойническа банда, повалена, унизена и обругана съ нечувано варварство, България бѣ и жестоко ограбена. Съ ореола на мжчеништвото тя напустна Букурещъ. Малко по-късно турцитѣ въ Цариградъ довършиха циничното дѣло на дрѣзкия мародеръ — Ромъния.

•••

На 17 май въ Лондонъ, на 28 юлий въ Букурещъ и на 16 септемврий въ Цариградъ, все презъ 1913 година, България сключи три „мирни" договори, които не държеха смѣтка нито за неизброимитѣ жертви въ хора, нито за нейното материално разорение, нито за националнитѣ ѝ права и идеали. Пружинитѣ на реванша бѣха едва прикрити подъ прозрачния пергаментъ на тѣзи мирни договори.

Малцина щѣха да си спомнятъ по-късно за отговорноститѣ и на Гешева, но Гешевъ бѣ ималъ

щастлива политическа сѫдба. Подъ напора на народната воля той бѣ обявилъ най-популярната война, която познаваше историята и която бѣ пробудила ентузиазма на цѣлъ народъ. Прочее, ако би могло да се каже, че единъ народъ самъ бѣ воювалъ и спечелилъ войната въ окопитѣ, това бѣ българскиятъ презъ 1912 година. Ролята на политици, държавници и главнокомандуване се сведе до най-грубо и безотговорно проиграване на онова, което бѣ изтръгнато съ изобилна кръвь и нечовѣшки усилия изъ бойнитѣ полета на Балкана. Именно тази българска освободителна война завърши катастрофално не по волята на „боговетѣ", а по вина на главното командване и кабинетитѣ Гешевъ и Даневъ. По непростимата и престѫпна вина на сѫщитѣ една епична народна, войнишка победа, бѣ превърната въ поражение и войскитѣ се отдръпнаха подъ смахнатитѣ заповѣди на едно изпаднало въ паника политическо па и военно рѫководство. Плодоветѣ на нашитѣ победи бѣха разграбени. На единъ гангстерски праздникъ, „съюзницитѣ" вдигаха подигравателно наздравица за изневѣрения, за падналия. Но най-срамното въ това скандално тържество, което му даваше и колоритъ на пирово, бѣ присѫтствието на сърбитѣ.

◆◆◆

Народната покруса и огорчение бѣ необхватно. Ала единъ жилавъ и упоритъ народъ, който подъ звуцитѣ на „Шуми Марица" бѣ стигалъ не веднажъ до брѣговетѣ на всички морета, които миятъ Балкана, сега жертва на измѣна и перфи-

дия, се прибираше подъ могжщата сѣнка на Стара Планина, отправяйки по всички посоки една импровизирана закана въ рими. Докато единъ пѣвецъ, който бѣ отразилъ народното негодуване срещу измѣната съ мотива: „Съюзници, разбойници"..... сега другъ, неизвестенъ, загатваше реванша съ проститѣ думи на едно бодро словосъчетание, което опредѣляше една констатация:

„Съ сърби, съ гърци, съ турци
Ний бихме се безъ страхъ,
Но подлитѣ ромъни,
Вдигнаха малко прахъ...."

Краятъ на тая твърде наивна импровизация която не държеше смѣтка нито за техниката на стиха, нито за необхватнитѣ тамъ дълбоки емоции и поетични образи, плискаше пълни шепи свежесть, надежда и вѣра въ уморенитѣ и безрадостни лица на завръщащитѣ се, завършвайки съ популярния си веселъ припѣвъ:

„Хей, нищо, нищо, нищо,
Не ще да плачемъ ний,
Че скоро, скоро, скоро,
Бай Ганю ще ги бий....

Въ водовъртежа на Балканскитѣ политически страсти българскиятъ бай Ганю си запазваше едно дълго провокирано право. Законитѣ на Мойсея, които покровителствуваха и насърдчаваха тъмнитѣ инстинкти, допадаха повече отъ християнската етика върху Балканския моралъ.

Следъ Букурещъ, между другото, чувството за мъсть щѣше да обуславя всички ходове на ржководителитѣ на българската национална по-

литика. Догонване на единъ дъхъ националнитѣ ни идеали и то само отъ едно поколение щѣше да бѫде второто фатално увлѣчение, което бѣ изкупено по-късно — съ абдикацията на царь Фердинанда; съ доживотното изгнание на неговия злополученъ премиеръ — Радославовъ, и най-важното, съ единъ разгромъ, съ една национална катастрофа за третото българско царство, което мина като по чудо върху чупливата повърхность на гибелта безъ да потѫне.

***

София посрѣщаше завръщащитѣ се полкове съ: „Добре дошли герои". Край това приветствие на триумфалната арка личаха надписи съ имена, които напомняха, кѫде бѣ изковано безсмъртието на българската бойна слава. Тѫпитѣ удари на войнишкитѣ ботуши и едно сдържано „Ура!" се извиваше въ въздуха като болезненъ ревъ.

Свободнитѣ българи щѣха да се пръснатъ по домоветѣ си и подъ роднитѣ стрѣхи, щѣха да намѣрятъ и отмора и „забрава". Но македоно-одринци, видѣли родния край и подишали въздуха на свободата, сега отново прокудениці, изживѣвйки мълчаливо и съ достойнство своята драма, се сливаха въ сивата войнишка маса, която изнизваше безимената си мѫка подъ триуфалната арка.

Загубенъ между хилядитѣ невзрачни синове на сѫдбата, заслушанъ въ тържественитѣ звуци на националния химнъ и при вида на София, безъ да забравямъ преживѣното, подъ прозрачния крепъ на България, азъ се взирахъ въ по-

срѣщачитѣ, разпознавахъ близки и познайници и се радвахъ. Радвахъ се като дете, което за дълго бѣха откжснали отъ майчинитѣ скути и сега отново бѣ въ тѣхъ. Па и защо трѣбваше да тжгувамъ?

Ние загубихме войната, но безъ нито едно бойно поражение. Загубихме огромни пространства родни земи. Но нали България бѣ жива? Азъ вѣрвахъ въ нейната звезда. Па и въ хазарта на историята ние не бѣхме най-нещастнитѣ играчи...

•••

Демобилизиранъ, шикозно премѣненъ, азъ напуснахъ казармата съ надежди и вѣра, понесенъ отъ живота, който никога не бѣ обичалъ намусенитѣ физиономии и смазваше малодушнитѣ.

Това, което войната бѣ отнела на живота, мирътъ го връщаше. Както нѣкога моитѣ частни работи влизаха въ своето русло безъ да отнематъ много отъ времето ми. А това ми даваше възможность да наблюдавамъ пробуждащия се кипежъ на политическитѣ страсти, както и първитѣ плахи, несигурни стжпки на македонскитѣ дейци презъ времето, включено между погрома и нашата намѣса на въоржжения европейски конфликтъ.

Сумирано общото впечатление, което би могло да се извлѣче отъ партийно-политическитѣ порядки тогава, би дало следното равенство: — партийната общественость, не бѣ извлѣкла никаква поука отъ преживѣното и въ единъ сраменъ процесъ на боричкане, пози и надпревара

въ всичко отрицателно, подготвяше предпоставкитѣ на новия, на фаталния разгромъ.

А какво можеше да каже обективниятъ наблюдатель за онѣзи политически сфери, които боравѣха съ единъ присвоенъ патентъ — Македония? Тамъ, между стотици безкористни родолюбци, гъмжеха хора съ тъмни инстинкти и съ още потъмнени похвати. Нѣкои честолюбци, аривистични по духъ, бързаха да окржглятъ една революционна кариера и да догонятъ върховетѣ на революционната лестница. Но най-натрапливо се налагаха на погледа единъ новъ типъ хора, чиято поява никой не забеляза, но чието присжтствие скоро щѣше да се почувствува като ново явление въ македонскитѣ освободителни борби. Това явление щѣше да сложи по-късно своя циниченъ печатъ върху последнитѣ.

Либералскиятъ лидеръ Василъ Радославовъ, сега премиеръ, имаше една характерна черта — той умѣеше да цени приятелитѣ си и самъ излжчваше едно очарование, което предразполагаше, нѣщо повече, ласкаеше приближенитѣ му.

Максималистическитѣ му концепции по националния проблемъ събираха около него отъ една страна всичко, което по-чувствително изживѣваше трагиката на племето и отъ друга страна, което бѣ премного експанзивно и буйно, готово да изгори въ пламъцитѣ на реванша.

За да обуздае тѣзи увлечения на Радославова бѣ необходимо точно онова, което най-много бѣ му липсвало. Но за политическитѣ хо-

дове на моя водачъ презъ тѣзи усилни години, които начеваха отъ 4 юлий 1913 година до нашето опредѣляне, намѣса и участие въ европейския пожаръ, ще се спремъ по-нататъкъ.

За сега безъ особенъ активъ и съ лекъ политически пасивъ, който неприятно напомняше на българското селячество Дуранъ-Кулакъ и Шабла, „дѣдо" Радославовъ управляваше. . .

◆◆◆

Наскоро следъ демобилизацията, една ранна утринь, бѣхъ пробуденъ отъ хазяитѣ съ неприятното съобщение, че съмъ търсенъ отъ полицията.

Може да бждете герой, чийто гърди сж окичени съ ордени за храбрость, но когато ви търси българската полиция, неволно, по цѣлото ви тѣло полазватъ тръпки. Може би чувството, което изпитвате, не е страхъ, но сигурно то пробужда крайно неприятни асоциации. За сега причинитѣ на полицейското посещение се криеха въ волята на министъръ-председателя да се види съ единъ свой партиенъ другарь. Научилъ за връщането ми въ София, Радославовъ ми съобщаваше, кога да го посетя.

◆◆◆

Въ едноетажна постройка на жгъла между улицитѣ „Гурко" и „6 септември", непосрѣдствено до старата сграда на Вжтрешното министерство, се помѣщаваше нѣкога Министерскиятъ съветъ, всрѣдъ една обстановка, която не будѣше никакъвъ респектъ. Нѣколко спретнати уни-

формени полицаи, еднакво сурови и учтиви, пробуждатъ задрѣмалия респектъ при неугледния външенъ видъ на сградата.

Правъ, задъ бюрото си, усмихнатъ и сърдеченъ, Радославовъ ме посрѣща съ закачливи приветствия, които завършваха съ думитѣ:

— „Е, Думбалковъ, една твоя мечта е сбждната. Ти ме виждашъ отново на държавното кормило. Дано Богъ помогне да измиемъ ранитѣ на България, да ѝ възвърнемъ загубеното и да я направимъ велика!"

Единъ обикновенъ човѣкъ като мене имаше дълга предъ единъ министъръ-президентъ да слуша повече, отколкото да приказва и азъ слушахъ, не, по-право попивахъ думитѣ на човѣка, който държеше въ ржцетѣ си и направляваше сждбата на единъ народъ.

Близо единъ часъ слушамъ, слушамъ, слушамъ, а неволно часть отъ вниманието ми се, отвлича. Погледътъ подскача върху дребната фигура на моя шефъ и нѣкжде въ съзнанието ми се оформява единъ еретиченъ физически па и психоанализъ. Отъ уважение къмъ своя шефъ азъ се старая да прогоня едно съмнение върху изключителнитѣ дарования на човѣка, който на 28 години нѣкога бѣ съставилъ първия си кабинетъ. Мимо волята си азъ се взирамъ въ дребната му фигура, върху която стърчи една малка глава, толкова малка, че ми напомня юмрукътъ на едъръ човѣкъ. Радославовъ, вѣроятно бѣ ималъ точна представа за общия си видъ, дарованията и за размѣритѣ на главичката си, та бѣше укра-

силъ последната, за повече импозантность, съ буйна растителность. И наистина, ако нѣщо се запечатваше като физическа представа за Радославова, това бѣ само неговата брада. Часть отъ своята популярность той дължеше на нея. Ала само следъ петь години той щѣше да я смъкне набързо, завещавайки я, като ненуженъ споменъ на близки и далечни приятели...

Кжде ли щѣше да отведе този човѣчецъ България?

Прогонвамъ, като досадна муха, тази наблюдателность, която отвлича вниманието ми. Разговорътъ е къмъ своя край. Внезапно Радославовъ ме запитва бихъ ли поелъ поста градоначалникъ въ единъ голѣмъ окржженъ центъръ. Суетата по онова време още не бѣ прогризала нервитѣ ми. Па и цивиленъ печелѣхъ много повече отъ онова, което получаваше единъ градоначалникъ. Отказахъ. Но Радославовъ, който бѣ разбралъ отказа като недоволство, ми предлагаше новъ постъ — консулъ по изборъ. Да напусна България това щѣхъ да сторя, може би скоро, но да се иска отъ мене да се закрепостя въ единъ макаръ европейски центъръ бѣ твърде много. Отказахъ повторно. Шефътъ недоумяваше. Една гримаса, обаче, която озари лицето му подсказваше, че този пжть е открилъ нѣщо съблазнително. Съ жестъ, който говорѣше за високо благоволение и че е отгатналъ желанието ми, той ме отпращаше съ обещанието, че ще бжда кандидатиранъ и избранъ за предстоящитѣ законодателни избори като депутатъ.

Азъ и народенъ представитель? Нима Радославовъ се шегуваше. Отъ сериозния изразъ на лицето му това не личеше. Азъ — законодатель? Зидарь на държавната сграда? Не бѣ ли отишелъ Радославовъ въ приятелскитѣ си благоволения твърде далече?

Почервенѣлъ отъ почтителенъ срамъ предъ депутатската перспектива отново отказахъ безъ да подозирамъ, че фамозниятъ дѣдо Дончо войвода и софийскиятъ празднословецъ Георги Занковъ щѣха да бждатъ счетени, а и тѣ сами щѣха да счетатъ себе си годни да законодателствуватъ. Една подобна парламентарна сбирщина щѣше да оцвѣти Народното Събрание, но азъ нѣмаше да съжалявамъ, че не бѣхъ между тѣхъ.

Преди да се сбогуваме Радославовъ ми стискаше ржката, повдигайки рамене въ недоумение и почуда. А азъ подчертавахъ вѣрностьта си къмъ партията и шефа, безъ да желая да осребря партийнитѣ си разбирания и да оскърбя свещенната сграда съ още едно бездѣлие — моето.

На настойчивитѣ покани по-често да се отбивамъ щѣхъ да се отзова съ удоволствие. Ала и това скоро щѣше да бжде невъзможно не по моя вина.

◆◆◆

Днитѣ протичатъ незабелязано, ту въ грижитѣ на злободневието, ту въ вихърътъ на весело бохемство. Въ сжщото време едно постоянно увеличаващо се оживление всрѣдъ македонствующитѣ кржгове събираше отново общественото внимание върху си. Появата на нѣколцина по-

малко или по-вече дръзки аривисти на революционната плоскость, дразнѣше любопитството ми Отъ революцията тѣзи нѣколцина бѣха пожелали да направятъ кариеристична писта. Кристалнитѣ води на бунтарския идеализъмъ бѣха ловко размѫтвани отъ нечисти подбуди и лични домогвания. Името на Тодоръ Александровъ, който бѣ увлѣкалъ следъ себе си и Александъръ Протогеровъ, се преплиташе въ твърде тъмни истории. Тогава майоръ, безспорно по-ограниченъ, по-честенъ и по-глупавъ отъ Александрова, Протогеровъ следваше своя менторъ слѣпешката. Ловъкъ и хитъръ Александровъ се бѣ нуждаелъ отъ нѣчий авторитетъ, като параванъ, като прикритие, като откритъ листъ предъ много порти. И едното и другото и третото Александровъ бѣ намѣрилъ чрезъ и въ лицето на добре известния вече по онова време майоръ и революционеръ Александъръ Протогеровъ. Случайностьта щѣше да ни сблъска предъ една отъ тѣзи порти и азъ щѣхъ да се помѫча да прѣсѣча едно попълзновение. Усилието ми, обаче, щѣше да отиде напусто, но азъ изпълнявахъ единъ дългъ.

◆◆◆

Отдавна не бѣхъ виждалъ Радославова. Минавайки край Министерския съветъ, поздравътъ на единъ полицай ми подшушва идеята да се отбия, и ако може, да видя президента.

Въ вестибюла, предъ кабинета на министъръ-председателя между другитѣ посетители за моя изненада бѣха и двамата ми познайници — Алек-

сандъръ Протогеровъ и Тодоръ Александровъ.

За какво бѣха дошли и какво щѣха да искатъ отъ Радославова тѣзи откѫснати отъ другаритѣ си блуждаещи въ революционната атмосфера хора? Когато влѣзохъ и вече разговаряхъ съ премиера, отъ отговора му ми ставаше ясно, че двамата познайници не за първи пѫть идваха при него. А азъ бѣхъ стигналъ твърде кѫсно, за да мога за окажа какво и да е влияние и откѫсна Радославова отъ една пагубна дружба.

Когато повишихъ тона, молейки и убеждавайки да бѫде прекѫсната всѣкаква връзка съ тѣзи хора и ако е нуждна македонската организация, за това да бѫдатъ потърсени отговорнитѣ й водачи макаръ и отъ всички поддѣления, Радославовъ не дочака да довърша, подскочи, плѣсна рѫце върху бюрото си и почти изрева подъ носа ми: — „Непозволявамъ никой да ми дава акълъ. Азъ зная какво правя“ . . .

До колко бѣ знаялъ какво прави, само следъ нѣколко години историкътъ каза. При тази обстановка, обаче, да остана повече при Радославова, бѣ неудобно. Безъ обичайния поздравъ азъ затръшнахъ вратата, оставяйки задъ себе си единъ разгневанъ президентъ и единъ вече бившъ приятель.

***

Да познавашъ добритѣ и лошитѣ страни на живота въ София и да нѣмашъ представа за „Граждански клубъ“, все едно, че си пропусналъ да ви-

дишъ, може би, най-интересното и най-пъстро човѣшко сборище. Непосрѣдствено до „Юнионъ клубъ", срещу Народния театъръ, се помѣщаваше фаталната мелница на състояния и съвести, комарджийския домъ — „Граждански клубъ".

Да се боричкамъ съ хазартната си страсть, се бѣ превърнало за мене въ жестокъ, въ оскърбителенъ навикъ. Опасна, злокачествена борба, въ която по-нѣкога безпомощно наблюдавахъ, какъ волята ми се огъваше подъ напора на всемогжщата страсть. Съпротивителната сила на разума, макаръ и твърде рѣдко, се стопяваше като лека снѣжна покривка подъ топлитѣ лжчи на мартенско слънце. И когато страстьта наддѣляваше, сѣкашъ подгоненъ отъ нѣкого, съ бързи крачки азъ се отправяхъ, движенъ отъ страхотната хипноза, къмъ клуба.

При една неизмѣнна обстановка, подъ невидимата режисура на страстьта и при единъ почти постояненъ „артистиченъ" съставъ, въ „Граждански клубъ", хазартътъ денонощно разиграваше драматичния водевилъ на безволието. Около ситѣ сѣкашъ не хора, а кълба отъ нерви се люшкаха върху неспокойнитѣ и капризни вълни на комарджийското щастие. Всѣки квадратъ на зара, всѣка обърната карта опъваше до скъсване нервитѣ на играчитѣ.

Не единствена, но може би най-сълудничавата отъ отрицателнитѣ прояви на човѣшкия духъ, бѣ неписаниятъ договоръ между всички комарджии въ свѣтътъ — да довѣрятъ на абсолютната случайность имущества, честь и достойнство. Скж-

пи материални и морални ценности биваха и сѣкашъ ще пребждатъ включвани въ бездушната сжщность на многоликитѣ хазартни игри.

Баща на страститѣ, хазартътъ, предлагаше на анормалнитѣ си деца само две силни преживѣвания — сатанинската мжка при загуба и безумната радость отъ печалбата. И едното и другото, обаче, почиваха на най-безнравственитѣ закони на безчестието. Но играчитѣ, когато прониквaха въ този домъ на инстинктитѣ и низшитѣ чувства, окачваха въ гардероба, ведно съ врѣхнитѣ си дрехи и основнитѣ елементи на приличието. Посетителитѣ на клуба, нѣкои отъ които заемаха видно обществено положение, щомъ прескочеха зловещия прагъ, внезапно се преобразяваха. Съ разсъблечени, съ разголени души, тѣзи странни хора, подъ този мраченъ покривъ, удивително наподобяваха съ блаженствуващитѣ си, или изопнати физиономии, непоправими наркотици. Прочее тѣ не бѣха нѣщо по-добро.

Да се взирамъ въ тази глутница хора за мене бѣ особено забавно удоволствие. Ала цената за това, въ пари и нерви, бѣ твърде висока. Когато не играехъ, азъ наблюдавахъ другитѣ съ неопредѣлено чувство на състрадание и присмѣхъ. Но когато и азъ попадахъ въ лудото хоро на страстьта, когато играехъ, вѣроятно другитѣ, въ моментни просвѣтления, ми връщаха съ сжщата монета на присмѣха или съчувствието.

Въ тази срѣда никой никого не обичаше и никой никого не мразѣше. Тѣ си трѣбваха единъ други. Тѣ не биха могли единъ безъ другъ. Това

бѣ едно общество, чуждо на нормалнитѣ люде. Това бѣха хора, които драговолно разтваряха кесиитѣ си, за да бѫдатъ ограбени и при това изпитваха нѣкакво необикновено удоволствие отъ непрестанната взаимнообразна кражба.

Но и всрѣдъ жертвитѣ на порока имаше още по-порочни, които оползотворяваха, както можеха, духовната гангрена на поразенитѣ отъ хазартната проказа. Между множеството бивши, или бѫдещи министри, видни политици и държавни мѫже, лѣкари, адвокати, публицисти, инженери, висши военни и една тълпа представители на столичния хайлайфъ, се бѣ промъкнала и една група безчестни професионалисти, които водѣха срамно, паразитно сѫществуване върху наивитета, престорената галантность и неизмѣнното нещастие на играчитѣ.

Въ всички игри, съ малки изключения, всички губѣха. На края загубенитѣ пари се оказваха въ джобоветѣ на професионалиститѣ. Панаирджийски фокусници, последнитѣ не пропущаха случай да покажатъ изкуството си. И понѣкога когато това биваше забелязвано всрѣдъ истеричното комарджийско семейство на клуба настѫпваше истински хаосъ. Столове, чаши, бастуни, юмруци и найхамалски псувни изпълваха задимената атмосфера на клубното помѣщение. Ржкопашниятъ бой, обаче, винаги сѣкваше така внезапно, както и бѣ почналъ. Около игралнитѣ маси отново се нареждаха пакъ онѣзи, които преди малко бѣха воювали съ такова ожесточение. Понѣкога се случваше, нѣкой да излѣзе отъ „строя", тежко контузенъ

или окървавенъ. Но всички знаеха, че той е въ нѣкоя близка лѣчебница и скоро щѣше да се яви превързанъ и важенъ като мароканскиятъ султанъ. Това окаяно състояние печелѣше за нещастника снизхождение, което въ хазарта е твърде важно нѣщо.

Хора отъ типа на д-ръ Никола Червенивановъ, бившъ професоръ, по-късно виденъ индустриалецъ, чийто обществен престижъ и граждански добродетели бѣха неоспорими, изпитваха цѣлия ужасъ на обстановката и това, което ставаше въ този вертепъ. И не веднажъ слушахъ този мѫдъръ и безгранично честенъ човѣкъ да окайва може би единствената си слабость. Ала Червенивановъ не бѣ самъ. Часть отъ елитътъ на столицата, отъ обществения елитъ на България, се изнизваше тукъ и плащаше данъкъ на една слабость, която мѫчно се подчиняваше на волята. Редовно, като че ли нѣкой държеше смѣтка за отсѫтствието му, тукъ идваше да изпразни портмонето си и съ вѣчната надежда да спечели, даровитиятъ, съ богата ерудиция и съ шумна известность публицистъ д-ръ Коста Списаревски. Видниятъ либералъ и познатъ журналистъ Пеню Даскаловъ неотлѫчно следваше сѫдбата на Списаревски. Все тукъ си припомнямъ симпатичната фигура и на д-ръ Владова. Роденъ благородникъ, д-ръ Владовъ твърде често, когато загубваше всичко, което имаше въ себе си, идваше при мене, прегръщаше ме сърдечно и топло проплакваше презъ усмихнатата си физиономия: —

„Пакъ ме обраха Михаиле“... Но и въ такива

моменти, той не мислеше за загубеното, за играта. Неговата мисъль блуждаеше надъ утрешната сждба на България. Може би, затова и неизмѣнно губѣше. Близъкъ и личенъ приятель на рускиятъ пълномощенъ министръ Савински той бѣ ималъ възможность да следи дипломатическитѣ ходове на кръстосващитѣ се надъ България чужди влияния. Благодарение на сжщиятъ Савински, който публично бѣ заявилъ, че единственятъ човѣкъ комуто има вѣра, това е д-ръ Владовъ, последниятъ се бѣ обнаружилъ съ една роля, която му струваше много изпитания. И Радославовъ се обслужваше съ д-ръ Владова, но крайно некоректно, като го натоварваше съ мисии, които имаха за задача да проучватъ интимнитѣ намѣрения на руситѣ, а по отношение намѣренията на Радославовото правителство, да държи Савински въ пълно заблуждение. Между приятелството съ Савински и родината, д-ръ Владовъ не бѣ се колебалъ. Нѣкогашенъ членъ на Върховниятъ Комитетъ на генералъ Цончевъ — Михайловски, Владовъ бѣ извънредно популяренъ и то не само въ македонскитѣ срѣди. Взелъ хазартния си аперитивъ, преситенъ отъ силни усещания, той често изхвръкваше отъ клуба, за да се посвѣти на посложни грижи. Ала между всички играчи, особено мѣсто заемаха М. Михаиловъ, армейски доставчикъ отъ Шуменъ, Йорданъ Йоновъ и Никола Алтимирски. Непоправими разсипници, добряци и отзивчиви хора, като че само за тѣхъ прилягаше етикета, съ който обичаха да се кичатъ почти всички комарджии — благородното равнодушие.

Йорданъ Йоновъ, М. Михайловъ и Никола Алтимирски, наистина играеха само зарадъ съмнителнитѣ удоволствия, които предлагаше играта. Кой знае? Но това бѣ видимото само. И ако нѣкога доставяше що-годе удоволствие да наблюдава човѣкъ играчитѣ, това бѣ игра, въ която участвуваха трите майстори на широкитѣ комарджийски жестове. Всички останали само спекулираха съ привидното си хладнокръвие.

Едно милионно богатство, се стопяваше между рѣдкитѣ пръсти на Михайлова, Йонова и Алтимирски. Но докато последнитѣ трима трептѣха на положителния полюсъ въ комарджийския компасъ, други двама бѣха окупирали отрицателния му такъвъ. Тъмни герои и виновници почти на всички скандали и хазартни трикове, двама прилѣпчани — подъ маската на „страстни" играчи безмилостно обираха съ всички срѣдства всички. И ако прозвището комарджия извиква не особенно препоржчителни чувства, то, тѣзи двама фокусници, феномени на хазарното безсрамие, изпълваха съ излишно зловоние безславния моралъ на „Граждански клубъ".

Загубилъ всѣко чувство за приличие, дори и споредъ комарджийския моралъ, Диме, единъ отъ двамата фамозни прилѣпчани бѣ „изписалъ" отъ Франция единъ префиненъ „спецъ" по хазарнитѣ машинации. Сжщия Диме бѣ станалъ глашатай на французина-спецъ, но Миланъ, другиятъ прилѣпчанинъ, който не бѣ взелъ участие въ тази лична „сдѣлка" на Диме, се бѣ заелъ да си от-

мъсти на невѣрния си съдружникъ, като разкри частната му афера. Миланъ бѣ отмъстенъ.

Въ разгара на поголовния грабежъ мръсната афера съ помощьта на Милана се бѣ разнищила, а французина бѣ офейкалъ. Но Диме като че ли нищо не бѣ се случило, разливаше ехидната си усмивка, и разхождаше хилавото си тѣлце по хазарнитѣ домове. Най-вече Диме отсѣдаше въ „Граждански клубъ", кждето при рѣдка взаимнотърпимость съ Милана, подѣлили клуба на сфери за обиръ, бѣха построили своитѣ „таляни". „Рибитѣ", бѣха въ изобилие. Плячката — обилна. Когато по-късно клуба бѣ закритъ, много отъ посетителитѣ се пръснаха или пренесоха въ други хазартни домове, разорени, потънали въ задължения, а нѣкои и въ тежки престжпления.

Но Диме и Миланъ, нѣкога квалифицирани бездѣлници щѣха да напуснатъ клуба, като „тежки търговци". Българскиятъ Хилонъ Хилонидъ, сиречъ нашъ Диме, въ едно по-късно и много срамно време щѣше да се домогва и до обществени роли. Презъ сжщото това време той щѣше да изнуди и единъ депутатски мандатъ така, както изнудваше нѣкога онѣзи играчи, които имаха нещастието да попаднатъ въ мрежата му.

Съ комарджийскитѣ централи на София и Европа случая ще ни срѣщне отново.

◆◆◆

Непрестаннитѣ изморителни походи презъ Балканската война и то походи на четникъ въ тила на неприятеля, постоянното напрежение и

хилядитѣ смъртоносни рискове, бѣха оставили нѣкои следи. Здравето ми се бѣ разколебало, а нервитѣ, изопнати премного, съвсемъ неотпочиваха въ хазартната лудница — „Граждански клубъ".

Една щастлива случайность още въ първитѣ месеци на войната ме бѣ натъкнала на едно милионно богатство. Докато българскитѣ войски бѣха далече задъ менъ, дълбоко въ турския тилъ азъ бѣхъ врѣзълъ малката си чета и съ една безумна акция бѣхъ овладялъ прочутото съ изобилната си риба Бешишко езеро, като бѣхъ турналъ ржка на каситѣ му. Турцитѣ, респективно мѣстната администрация, която съвсемъ не бѣше очаквала този внезапенъ ударъ, се бѣха разбѣгали и въ паниката си, оставиха непокътнато едно приказно съкровище.

До пристигането на българскитѣ войски азъ бѣхъ неограниченъ господарь на три сандъка бѣли меджидии и едно сандъче златни турски лири.

Нека ми се сърди войнишкия моралъ, че не предадохъ всичко по протоколъ на Българската народна банка, но азъ не бѣхъ войникъ, а четникъ. Па и Българската народна банка нима щѣше да си спомни за десетината луди глави, които шѣха да се търкалятъ край Халкидика, ако турцитѣ бѣха имали представа за количеството ни и окажеха съпротива?

Когато по-късно българскитѣ войски завладяха Солунъ, на мое име, чрезъ „Банкъ Салоникъ", азъ преведохъ въ „Винеръ Банкъ Ферайнъ" сумата 10,000 златни лири. Обезпечилъ семействата на четницитѣ си, които два месеци бѣхъ

развеждалъ подъ носа на смъртьта, остатъка, а това бѣ твърде много, отиде въ държавната хазна на България.

Спечеленото по този старъ хайдушки маниеръ, на който би завидѣлъ и дѣдо Дончо войвода, сега ми откриваше всички порти и всички граници на Европа. Една прибързана ликвидация на кантората ми, единъ паспортъ, единъ куфаръ, една богата чекова книжка и съ 500 лири сухо злато, на което предпочитахъ да хамалувамъ отъ суетность, азъ поемахъ широкиятъ друмъ на едно пѫтешествие изъ Запада.

◆◆◆

Октомврий 1913 година.

По онова време линията София — Ломъ, или Видинъ, не сѫществуваше. Отклонението Плѣвенъ — Сомовитъ ми се налагаше. Налагаше се преди всичко подъ яркото ми нежелание да пѫтувамъ презъ една „победоносна“ Сърбия, която бѣ издула търбуха си съ родни земи.

Единъ македонецъ, мѫчно можеше да смѣли това ново робство, а единъ четникъ още по-малко. Но това, което щѣше да ми поднесе Плѣвенъ, компенсираше напълно отклонението.

Докато влакътъ ме носи изъ безбрѣжнитѣ и хлѣбородни полета на Мизия, въ приспивното му тракане и въ лекъ унесъ азъ прелистямъ неписанитѣ страници на битието си, въ което живота нанесе толкова преживѣлици и толкова имена на приятели и врагове.

„Partir c'est mourir un peu". Да заминешъ бѣ казала французката мждрость, това е равносилно да умрешъ за малко. Да умра, но за малко, за свои и за чужди, за близки и далечни, за приятели и врагове, ето какво ми предлагаше едно пжтешествие задъ граница.

◆◆◆

Въ далечината вече се очертаватъ височинитѣ около Плѣвенъ.

Плѣвенъ. Мжченическа Голгота на победоносното и освободително руско оржжие. Само преди нѣколко десетилѣтия, съ кървави нокти, впити въ крепостнитѣ фортове на този градъ, геройчниятъ синъ на една залѣзваща империя — Османъ паша, бѣ сложилъ на изпитание свободата на България и хуманното дѣло на великия славянски събратъ...

Влакътъ сигнализира пристигането си. Перона е необикновено оживѣнъ. Престоя е продължителенъ и азъ имамъ възможность да се пораздвижа. Една позната физиономия, обаче, ме кара да се спра. Вглеждамъ се по-настойчиво и се ровя въ миналото. Симпатиченъ и мургавъ, младиятъ човѣкъ се усмихва. Значи паметьта не ме мамѣше.

— Димитрото?!

— Михаилъ! „То-кондо", странно прозвуча името ми и едно мое прозвище, което ми бѣ спечелило славата на „герой" въ махаленскитѣ борби изъ Солунъ презъ моето ранно детство.

Димитъръ Стояновъ, малкото нѣкога момче въ Солунскиятъ пансионъ, моятъ съученикъ отъ

Солунската гимназия, бѣ станалъ вече мѫжъ. По законитѣ на биологията, въ това нѣмаше нищо чудно. Момчето бѣ станало мѫжъ. Но въ този мѫжъ азъ виждахъ себе си. Сѣкашъ за първи пѫть виждахъ въ моя другарь отъ детство, прехода, изминалото време, възрастьта.

Душата ми празднува тази среща. И Димитъръ Стояновъ не е равнодушенъ. Ние дълго, ужъ небрежно, се разглеждаме и бързримъ заровени въ бездънния рогъ на споменитѣ. Скромното и добродетелно нѣкога момче бѣ запазило сърдечната си простота и задушевность. Милионитѣ, които бѣ наследилъ, не бѣха опустошили душата му. Паритѣ бѣха превърнали добродетелното нѣкога момче въ единъ прекрасенъ сърдцеведецъ и благородникъ, както и уважаванъ отъ всички гражданинъ.

Не скривахъ нито радостьта си, нито гордостьта, че Димитъръ Стояновъ бѣ това, което виждахъ и което имаше да науча за него. Една млада и приятна дама, мургава като него, ни наблюдаваше усмихната и изненадана. Залисаниятъ съпругъ бѣ забравилъ да ми представи съпругата си.

Нима следъ всичко това можехъ да откажа на любезната покана да се отбия въ Плѣвенъ?

Прекъсвамъ пѫтуването си. Европа нѣмаше да избѣга.

Два дни гостувамъ въ почти единственията по онова време, аристократично подреденъ домъ въ Плѣвенъ, заобиколенъ съ вниманието на гостоприемнитѣ домакини и приятно потъващъ,

ведно съ моятъ другаръ, въ прекраснитѣ спомени отъ далечното детство.

Детство въ робия, но детство . . .

◆◆◆

Напущамъ Плѣвенъ и презъ Сомовитъ, единъ австрийски параходъ прорѣзващъ водитѣ на „Тихъ бѣлъ Дунавъ", ме отнася къмъ Турну-Северинъ. Всички пѫтници сѫ по палубата на парахода. Соченъ, жизнерадостенъ женски смѣхъ, ме отправя къмъ младата оперна пѣвица Христина Морфова. Шумни приветствия при неочаквана срѣща. Христина ме представя на своята приятелка и неизмѣнна съпѫтница въ живота — Людмила Прокопова.

Пѫтуване съ Христина Морфова и приятелката ѝ по Дунава...това бѣ нова галантность на случая. Не само изключително вокално дарование но все по това време, Морфова бѣ и очарователна, красива жена. Дветѣ спѫтнички пѫтуваха за Прага, а азъ за Виена, но преди да се раздѣлимъ намъ ни предстоеше да изживѣемъ едно приключение, което можеше да има неприятни последици.

◆◆◆

Турну-Северинъ. Тукъ прекѫсваме пѫтуването съ параходъ, за да продължимъ на следния день съ влака. До Виена, съ Морфова и Прокопова, ще бѫдемъ нераздѣлни. Току-що слѣзли отъ парахода, ние влизаме въ първия ресторантъ който се изпрѣчва отпреде ни. Въ ресторанта е уютно, дори приятно. Може би, защото Христина

изпълваше съ личното си очарование всѣка обстановка. Добре започнало, пжтуването ми обещаваше сѣкашъ само добри изненади. Но докато келнерътъ ни сервира съ излишна театралность, въ ресторанта влѣзоха съ необикновенъ шумъ група отъ 7—8 души ромънски офицери. Ефектни представители на най-опереточната армия въ свѣта, офицеритѣ, при вида на нашата група заинтригувани отъ дамитѣ, се взрѣха съ любопитство въ насъ. Каква бѣ, обаче, моята изненада, когато между офицеритѣ се мѣрна и познатиятъ ми още отъ Ломъ„ български офицеръ, отъ Ломскиятъ гарнизонъ и другаръ на братъ ми — поручикътъ Генчевъ.

Поручикъ Генчевъ въ ромънска униформа? Та това не бѣ ли нѣкаква халюцинация. Но поручикътъ, който сжщо ме бѣ разпозналъ, ме фиксираше съ погледа си. Нѣмаше никакво съмнение, това бѣ сжщиятъ офицеръ — "дезертьоръ" отъ ромънската армия, който бѣ миналъ една нощь Дунава и се бѣ представилъ предъ нашитѣ военни власти, като човѣкъ у когото бѣ „заговорило" родолюбието (Генчевъ бѣ българинъ роденъ нѣкжде изъ Добруджа) и бѣ помолилъ да му се зачете рангътъ придобитъ въ Ромъния и вписанъ въ кадритѣ на "родната" му армия.

Апелътъ, самъ по себе трогателенъ, придруженъ отъ „рисковетѣ на бѣгството", бѣ му спечелилъ много симпатии на времето и той просто бѣ зачисленъ като поручикъ въ Ломския гарнизонъ. Животътъ на широко и пилѣенитѣ отъ Генчева пари далече не отговаряха на заплатата

ит. Но мълвата, която го бѣ взела подъ покро-ителството си, пусна легендата за нѣкакво ефи-ерно чокойско богатство, отъ кждето Генчевъ щѣлъ обилнитѣ си срѣдства. Но когато Генчевъ, въ навечерието на Междусъюзническата война изчезна, на мнозина стана ясно каква роля бѣ игралъ „родолюбивия" българинъ и ромънски „дезертьоръ".

Именно този ромънски офицеръ, убеденъ, че не бѣ се припозналъ, приятелски усмихнатъ, на-рушаше групата си и се насочваше къмъ насъ съпровожданъ отъ погледа на колегитѣ си. Правъ, изпълненъ съ погнуса и възмущение, на въпроса на Генчевъ, дали не се е припозналъ, отговарямъ отрицателно. На втория му въпросъ дали си спом-нимъ за него, съ гримаса му отговорихъ така, че той бързо се обърна да провѣри, дали другаритѣ му бѣха видѣли изразътъ на лицето ми. Тѣ наи-стина гледаха вторачено разиграващата се сцена. Генчевъ направи опитъ да заличи острото впе-чатление, което оставяхъ съ държанието си. Морфова и Прокопова седѣха сѣкашъ на игли. Генчевъ, който бѣ прибралъ увисналата си въ въздуха подадена ржка, най-нахално се готвѣше да седне, правейки ми намекъ да го представя и на дамитѣ. Това прелѣ чашата.

— „Господине, честни българи не търпятъ въ отечеството си родоотстжпникъ и шпионинъ като васъ и азъ ви моля да ни освободите още сега". Съ какъвъ жесть и какъ бѣхъ казалъ всичко това, не помня. Шпионинътъ, по какви съображения избѣгваше неравната саморазправа, сжщо не зная.

Но, самъ изплашенъ отъ дръзкия си куражъ, азъ видѣхъ какъ Генчевъ съ бързи стѫпки се отдалечи-Какво обяснение бѣ далъ той на другаритѣ си за случилото се, остана тайна. Шпионинътъ бѣ се отказалъ да разширява скандала. Може би това бѣ продуктъ и на пробудилата се съвесть. Но докато азъ анализирахъ станалото, моитѣ съпѫт нички разпитваха келнера за разписанието на влаковетѣ. Единъ смѣсенъ влакъ заминаваше сѫщата вечерь за унгарската граница. Следъ два часа съ свити сърдца ние напущахме проклетото негостоприемно градче.

◆◆◆

На Австро-унгарска територия, освободени отъ кошмара на преживѣното въ Ромъния, тукъ малката ни компания се раздѣля. Морфова и Прокопова отпѫтуватъ къмъ Прага да учатъ и пѣятъ до насита, а азъ къмъ Виена—царицата на Европа.

◆◆◆

Първото посещение, което правя следъ пристигането ми въ Виена, то е на двамата стари познайници — Хитьо Геровъ, първи секретаръ и Минчевъ, втори секретаръ на Българската царска легация въ Виена.

Бащата на Хитьо, Найденъ Геровъ, нѣкогашенъ консулъ и висшъ магистратъ презъ следосвободителната епоха, духовенъ баща на българскиятъ хуморъ и предтеча на Алеко Константинова, бѣ завещалъ на синътъ си дипломатическата кариера, честь въ излишекъ и острото чувство

на сдържанъ, но соченъ хуморъ. Минчевъ, бѫдещъ пълномощенъ министръ въ Кайро, щастливо допълваше своя другарь Хитьо Геровъ. Въ коректна и задушевна дружба протичаше живота и службата на двамата приятели. Добъръ познайникъ, идващъ отъ София и при това партиенъ другарь на Радославова, за Геровъ и Минчевъ, това бѣ рѣдка птица, която щѣше да имъ донесе много ценни новини.

Бѣхъ ли имъ разказалъ нѣщо ценно, не зная. Но тѣ се отсрамиха, съ каквото можаха. Любезно поканенъ на обѣдъ, който азъ заплащахъ, щѣхъ да имамъ възможностьта, да проследя всички сплетни изъ живота на малката българска колония въ Виена. Ахилесовата пета на разговора е любовния романъ на стариятъ предприемачъ на желѣзопѫтни линии въ България, Найденовъ, съ една „болярска" потомка отъ Търново. Симпатиченъ и представителенъ човѣкъ, съ хубава бѣла брада и съ твърде добро състояние, Найденовъ бѣ срещналъ въ Цариградъ, въ тамошното българско училище, учителката Мара. Плѣнителната млада търновка и стариятъ симпатяга бѣха изкарали една странна любовь, вѣроятно преситена отъ платонизмъ, поради напредналата възрасть на закъснѣлия любовникъ. Но Босфоръ̀тъ, който бѣ пробудилъ тая любовь, бѣ свидетель и на щедрата галантность на стареца. Младата хубавица, лишена отъ чувственитѣ удоволствия на любовьта, бѣ получила въ замѣна доста бижу и една краткотрайна издръжка въ Виена, кѫдето скромната нѣкога учителка следваше нѣкаква ар-

тистична школа. Но у старията предприемачъ, у когото се бѣ пробудилъ така неочаквано Адонисъ, се бѣ проявилъ и Отело. Дездемона, сиречъ Мара, въ Виена бѣ дала просторъ на чувствата си и на буйнитѣ трепети на младостьта. Нещастниятъ предприемачъ се бѣ научилъ за измѣната ѝ, бѣ се справилъ нѣкакъ съ чувствата си и бѣ прекжснилъ издръжката на коварната търновска Психея.

Слушамъ отъ уважение къмъ приятелитѣ си баналната история съ често повтарящиятъ се мотивъ — неравна любовь. Но докато разговоритѣ ни подскачатъ отъ тема на тема за моя изненада, Хитьо скочи и съ размазана физиономия канѣше нѣкого при насъ. Обръщамъ се. Една рѣдка хубавица се колебаеше дали да ни приближи. Виновникътъ на това колебание бѣхъ азъ, непознатиятъ.

При видътъ на това „чудно привидение" азъ скачамъ отъ стола, начупвайки фигурата си по всички щения на онзи салоненъ протоколъ, който задължава изискания кавалеръ.

Трима изправени господа очакваха благоволението на „чудното привидение", — Мара.

Бѣхме приказвали за вълка и вълкътъ идваше.

Службата, съ студенитѣ пръсти на дълга, скоро издърпа двамата легационни секретари отъ масата ни. На саме съ дамата, движенъ отъ любопитството и тласканъ отъ чувство на симпатии азъ изнудвахъ отъ прелестната българка продължителни моменти на откровение. А между от-

ровение и интимность разстоянието е лесно преодолимо. Безъ особени усилия, обръчътъ на дружбата между менъ и Мара се бѣ затѣгналъ само следъ нѣколко часа. Късно следъ обѣдъ напускаме съ младата жена прочутото кафе „Рицъ" на пжть къмъ една заложна кжща, кждето бѣ заложено бижуто на изоставената и невѣрна старческа любовница. Станала отново господарка на своя бедно богатство, което бѣ получила при Босфора и което бѣ заплатила твърде скжпо, нѣкогашната учителка, не знаеше какъ да ми засвидетелствува чувствата си.

***

На другия день къмъ 10 часа преди обѣдъ, леко почукване на вратата ме пробужда отъ сънь. Камериерътъ ми съобщава, че вече нѣколко пжти съмъ търсенъ отъ легацията. Силно заинтригуванъ, само следъ единъ часъ съмъ при Герова. Хитьо ме разпитва закачливо, кжде бѣхъ изчезналъ вчера презъ цѣлата вечерь. Българскиятъ консулъ въ Виена, финансистътъ и индустриалецътъ Стасни, който бѣ научилъ за пристигането ми тукъ, бѣ мобилизиралъ приятелитѣ ми да ме намѣрятъ незабавно.

Какво бѣ научилъ за скромната ми персона този човѣкъ не зная, но фантастичнитѣ разкази на Геровъ и Минчевъ, за моето несжществуващо „огромно влияние" надъ министъръ-председателя Радославовъ и „видната" ми роля въ македонската революционна организация, бѣха подлудили човѣка.

Следъ Сливница и Балканската война престижътъ на България бѣ отскочилъ твърде високо. Нейната популярность надхвърляше тази на много европейски народи. По единъ близъкъ паралелъ на популярность и обаяние се движеше и македонската революционна борба.

Натруфенъ отъ другаритѣ си съ пера на важна птица, прелетѣла надъ Виена направо отъ България и Македония, гъделичкаше суетата на консула Стясни, но, може би, не бѣше само суетата, а и нѣщо въ духа на по-реалистичното.

•••

При полу-комична атмосфера, къмъ 4 часътъ следъ пладне въ стаята на хотела си, азъ „приемамъ" почетния консулъ, който ми се представя, назовавайки ме твърде често войвода. Какво подразбираха подъ понятието войвода, щѣхъ да науча по-късно, но за сега, щѣхъ да се възползувамъ отъ магическото въздействие на тази дума въ очитѣ на европейцитѣ.

На единъ гала-обѣдъ въ „Оперъ-ресторантъ", даденъ въ моя честь отъ Стясни, азъ присѫтствувамъ „семейно". Съ мене е и Мара.

Комичното нека да бѫде до край комично.

Въ този моментъ, не мисля за нищо. Часове на веселие и бодрость. Всрѣдъ самия ресторантъ единъ аквариумъ предлагаше на посетителитѣ лукса, да засищатъ апетита си съ риба, която можеха да си избератъ и посочатъ на прислугата.

Отъ водата, рибата попадаше въ тиганя, за да разложи следъ малко отъ удоволствие гастрономическата похотъ на нѣкой капризенъ стомахъ.

Стясни е въ стихията си, а на мене започва да ми става стѣснително отъ Стясни... Поврага тази прекалена сервилность. Що бѣ дотрѣбвало на другаритѣ ми да ми натрапватъ едно излишно приключение. Но все пакъ не бѣ съвсемъ скучно така. А и кой знае, какво можеше да измисли проклетиятъ нѣмецъ въ безкрайната си вежливость.

•••

Обѣдътъ отдавна бѣ свършилъ. Мазниятъ консулъ не пропущаше нито едно мое неизказано желание. Той се интересуваше отъ по-нататъшнитѣ ми намѣрения и когато му отговорихъ доста небрежно, че ще се посъветвамъ съ нѣкой мѣстенъ лѣкарь, кѫде бихъ могълъ да позакърпя разстроеното си здраве, Стясни, помоли нему да предоставя изборътъ на лѣкарь. И наистина, само следъ нѣколко часа Стясни мъкнѣше следъ себе си въ хотела една виенска знаменитость. Следъ щателенъ прегледъ лѣкарьтъ бѣ открилъ нуждата само отъ почивка. За тази цель той ми препоржчваше единъ месецъ въ Баденъ-бай-Винъ.

Какво бѣ стѫписването ми, когато Стясни взе телефонната слушалка и се свърза съ външниятъ министръ на блѣстящата по това време и могѫща Австро-Унгарска империя. Темата на разговора между Стясни и министра бѣ македонскиятъ войвода Михаилъ Думбалаковъ. Стясни вежливо искаше нареждания на министра, щото

въ Баденъ-бай-Винъ на войводата да бѫде оказанъ съответенъ приемъ. Министрътъ бѣ обещалъ.

Да бѫде вѣчна славата на македонския четникъ. Съ живиятъ, съ безсмъртниятъ подвигъ на своето дѣло той бѣ проправилъ пѫть посипанъ съ почести за своитѣ водачи въ чужбина. Какво вършеха тѣ съ този капиталъ, за сега, па и за дълго време никой нѣмаше да се интересува.

•••

Баденъ-бай-Винъ. Въ-хотелътъ за най отбрани гости — „Херцогсъ-Хофъ", е запазенъ разкошенъ апартаментъ. Придруженъ отъ Стясни, моятъ приятель и български дипломатъ Геровъ и неизбѣжната Мара, съ отмѣрена и важна походка, заобиколенъ отъ „свитата" си и една тълпа камариери съ ливреи и хотилиерски слуги, само следъ нѣколко крачки, една пъстра група отъ официално облѣчени господа, ме привѣтствува съ „добре дошелъ Превъзходителство".

Кметътъ на свѣтовниятъ курортъ ми се представя съ излишна почтителность. Отговарямъ на привѣтствията и бързамъ да съкратя церемонията и да се скрия отъ стотицитѣ погледи на любопитнитѣ. Недоумявахъ отъ всичко, което ме заобикаляше. Нима толкова скѫпа стока бѣ станалъ македонскиятъ войвода? Явно бѣ, че тука имаше нѣкаква и при това голѣма грѣшка, нѣкакво забъркване. На другия день мѣстния вестникъ „Бадене-блетеръ", съ голѣми букви оповестяваше пристигането ми.

Наистина беднитѣ нѣмци бѣха объркали понятията. И подъ българското, чисто четническото понятие войвода, тѣ подразбираха онзи княжески титулъ, съ който нѣкои южно-европейски народи кичеха своитѣ принцове. Елегантниятъ ми видъ щѣше да поддържа тази представа. Но когато на грижитѣ на хотелиерската каса довѣрихъ и петтѣ стотици златни лири, никой не можеше да убеди никого, че не само не бѣхъ никакъвъ князъ, но и че войводството на малката ми чета бѣ оспорвано отъ една тълпа хулигани въ България

При тази обстановка, при здравенъ режимъ, азъ прекарвамъ единъ месецъ тукъ, запасенъ съ нови сили и съ нова воля за животъ.

◆◆◆

Следъ едномесечно пребиваване въ Баденъ-бай Винъ, напущамъ курорта на пѫть за Венеция. Въ първокласно купе съ „Луксусъ-експресъ", щѣхъ да прорѣжа вълшебството на едно неповторимо съчетание между природата и цивилизацията на централна Европа, може би, въ най-хубавата ѝ часть.

На Баденската гара, следвайки носача на тежкитѣ ми куфари, проникнамъ въ купе, кѫдето преди мене се бѣха разположили две дами и единъ господинъ. Господинътъ е едъръ, съ внушителна аристократическа външность и забележителна хубость.

Едната дама е млада 25—26 годишна, нѣжна, брюнетка, съ финни маниери и сякашъ прозрачна кожа. Другата се бѣ сбогувала съ пър-

вата си младость и вѣроятно сега, единствената ѝ грижа бѣ да унищожи всичко, което би издало четиритѣ десетилѣтия буренъ животъ. Природата, по всичко личеше, тайно я бѣ покровителствувала.

Прося разрешение отъ дамитѣ да запуша, като разтварямъ една кутия за сто кѫса отъ българскитѣ цигари съ европейска известность — Картелъ. Името на популярната фирма съ голѣми букви е написано върху капака на кутията. Докато вадя цигаритѣ си, подъ вежди наблюдавамъ по-възрастната дама, която срича българския надписъ на кутията. Дамата не сдържа любопитството си и на мелодиченъ руски езикъ заразпитва. Азъ потвърждавамъ българския си произходъ. Дамата и спѫтницитѣ ѝ сѫ възхитени и това е поводътъ да размѣнимъ визитнитѣ си картички.

Господинътъ се оказа князъ Черказки. Младата жена бѣ придворната дама на последната руска императрица — г-ца фонъ Шрипенъ, а любопитната читателка на български надписи по цигареви кутии, бѣ съпругата на прочутия шефъ на конницата на Куропаткинъ презъ руско-японската война, а по-късно презъ европейската, единъ отъ фаталнитѣ противници на Хинденбургъ и единъ отъ гробаритѣ на сто и петдесетьтѣ хиляди руси при Мазурскитѣ езера — генерала фонъ Ренненкампфъ.

***

Благороднитѣ руснаци и азъ плуваме въ едно рѣдко изобилие отъ теми. Бъбримъ за всич

ко. Но най-продължително и не безъ тжга всички си спомняме за близката историческа дата 16 юний, както и днитѣ, които я предхождаха и последваха.

Твърде близки на императорския руски домъ, моитѣ словоохотливи събеседници разкриваха предъ очитѣ ми неподправената картина на една историческа истина.

И Князътъ и придворната дама и генералшата не скриваха огорчението на Николая II-и отъ поведението на Царь Фердинанда и отъ глупостьта на първитѣ му министри. Последнитѣ бѣха отхвърлили безразсждно и съ оскърбителенъ жестъ арбитража на руския императоръ. По-късно, лишени отъ чувство на самообладание и национална гордость, българскитѣ министри го бѣха ударили на хленчъ и молби, уронващи и личниятъ имъ престижъ и престижътъ на една млада, малка и въпрѣки всичко, всеваща респектъ държава!

Но хленчътъ бѣ излишенъ. Една могжща и велика държава, която бѣ хвърлила едва преди четири-петь десетилѣтия сто и петдесеть хиляди руси въ жертвеника на българската свобода, бдѣше покровителствено, макаръ и сърдита, надъ България.

Нима има малъкъ славянски народъ, който да не е изнудвалъ свавянскитѣ сантименти на „великата и свята Русь"?

Наистина хленчътъ бѣ излишенъ. Русия нѣмаше да позволи да загине единъ народъ, освободенъ отъ нейното оржжие и то при цената на

неизброими жертви. Това твърдѣха и рускитѣ аристократи, сега мои случайни спѫтници.

— „Вие оскърбихте императора, като не се довѣрихте на неговия арбитражъ. А никой не обича България повече отъ него. Той щѣше да наложи и на сърби и на гърци и на ромѫни и на турци една много по-друга България отъ тази, която виждате днесъ. Но и това, което сте днесъ, го дължите само нему — изключително само нему. Провѣрете това въ Бѣлградъ, въ Букурещъ, въ Атина и Цариградъ. . .“

Нѣмаше какво да провѣрявамъ. Всичко и на всички бѣ ясно като въ хубавъ и ведъръ слънчевъ день, че за България при този държавенъ тимъ, изъ който биваха вербувани нейнитѣ рѫководители, 16 юний нѣмаше да остане единственіятъ катастрофаджийски актъ.

***

Постоянни посетители на Европа, въ лицето на бъбривитѣ благороднички, азъ намирамъ единъ живъ „гидъ“ и се запознавамъ въ подробности съ всичко интересно и забележително по нашия пѫть.

Mestre. Желѣзопѫтенъ вѫзелъ. Тукъ компанията олеква. Князъ Черказки пѫтува въ друга посока. Дамитѣ не тѫгуватъ по него, а още по-малко азъ. И въ мѫжътъ има нѣщо отъ първичнитѣ инстинкти на пѣтлитѣ и отъ онова гордо самочувствие, когато наоколо ти не се вижда конкурентната фигура на подобния.

Венеция. Отъ гарата съ гондола по „Canale-Grande“ само следъ нѣколко минути спираме предъ вѣковната сграда, нѣкога замъкъ, а сега хотелъ „Гринвалдъ“. Мраморъ и желѣзо, това сж най-изобилнитѣ материали на постройката. Дори вратитѣ на стаитѣ сж така масивни, че съ мжка се движатъ. Тежки брави, оригинални дръжки и изобилна желѣзна украса по тѣхъ ги прави така мжчно подвижни, че ви напомнятъ врати на тюрма. Прочее, почти цѣлата тази срѣдневѣковна сграда, чиито основи лежатъ въ морскитѣ глъбини, пробужда само мрачни асоциации. Скжпата и изящна вжтрешна уредба заглажда острото впечатление отъ външния изгледъ на сградата. Ала мистично предразположенитѣ рускини сж възхитени.

Добила могжщество и културенъ разцвѣтъ презъ срѣдневѣковието, Венеция ревниво пази романтичния споменъ за великия си основатель вожда на хунитѣ—Атила и нѣкогашното си величие. Ала за мене сега сантименталната романтика на градътъ се стопява, колчемъ напущаме хотела и поемемъ изъ страничнитѣ канали на прехвалената морска хубавица. Кирливи здания, между които висятъ недопрани и мръсни дрехи, символъ на италианската мизерия и нечистоплътность и разнасящитѣ непоносима воня мжтни води на каналитѣ, ето най-чистосърдечната и честна представа за Венеция. А изъ тѣзи нечисти канали, презъ последнитѣ вѣкове, разглезената аристокрация на свѣта, разнѣжена и поетична,

бѣ разхождала съ прословутитѣ гондоли лириката на най-изтънченитѣ си любовни приключения. Не завиждахъ, но се очудвахъ на всички влюбени презъ всички времена, които бѣха идвали тукъ да потопятъ въ непоносимо вонящитѣ канали на Венеция ефирната сѫщность на своята любовь. Само „Canale Grande“ и площада „Св. Марко“ спасяватъ репутацията на всесилната нѣкога република, на столицата на Дожоветѣ, на съвременна Венеция.

Дамитѣ, съ които сподѣлямъ впечатленията си, сѫ възмутени отъ вандалския езикъ на хулигана. Но съ закачлива усмивка азъ често питахъ дамитѣ — защо, когато се разхождаме изъ тѣзи „поетични“ канали, тѣ не сваляха отъ носа си напарфюмиранитѣ си кърпички?

◆◆◆

Следъ седмица напущаме величествена и воняща Венеция, за да се прехвърлимъ за нѣколко дни въ Лидо, по чийто слънчевъ плажъ закъснѣли лѣтовници се запасяваха съ слънчеви лѫчи за мрачнитѣ дни на зимата.

◆◆◆

Вече нищо не ме задържа и въ Лидо — Венеция. Госпожица фонъ Шрипенъ, свършила отпуската си отпѫтува за царскитѣ дворци въ Рига, кѫдето пребиваваше царското семейство. Мадамъ фонъ Рененкампфъ три дни следъ нея сѫщо отпѫтува за Русия за нейния любимъ Питеръ (Петербургъ).

Самъ, безъ тѣзи хубави, възпитани и добродушни дъщери на „Великата Русь", азъ съмъ за окайване. Новото пѫтуване и Монте Карло дано ме разтушатъ. Но дълго, за да не кажа за винаги, споменътъ за тѣхъ не ще угасне. Наистина, велика и безбрѣжна е руската душа, но тази на руската жена, е самата бездна на очарованието и нѣжността.

И до днесъ нося заклинанията и отчаянитѣ молби на дветѣ жени да ги посетя въ Русия, кѫдето ми обричаха дружбата и симпатиитѣ на най-тежката руска аристокрация, както познанството и покровителственото крило на абсолютичния Всерусийски Самодържецъ. Тѣ твърдяха настойчиво, че това щѣше да ме оползотвори лично, а и тѣ щѣха да се обречатъ на активна служба въ името на македонската, на българската кауза, която, въпрѣки всичко, бѣ запазила вѣрни и неизмѣнни приятели. Ала въ моята родина само следъ осемнадесеть месеци щѣха да ги затриятъ безъ остатъкъ, обръщайки оржднята на освободенитѣ срещу освободителитѣ.

Нашенска признателность...

Безъ да подозирамъ, че историческиятъ сюнгеръ на революцията щѣше да заличи безъ никаква следа една епоха и нейнитѣ представители, азъ щѣхъ да отлагамъ едно пѫтуване за Русия, което скоро щѣше да бѫде вече невъзможно.

•••

На пѫть за Ривиерата, за Ница, за комарджийското кралство Монако, азъ се отбивамъ за

два дни само въ Милано.

Милионниятъ градъ на Италия, финансовъ, индустрияленъ и културенъ центъръ на страната и нейна фактическа столица, между множеството си забележителности, ви налага съ особена настойчивость църквата „Св. Марко" и прочутата си опера „Скала".

Миланската „Скала" съ репутацията на подиумъ, презъ който почти задължително минаваха и минаватъ всички свѣтовни знаменитости въ областьта на вокалното изкуство, е еднакво и пробенъ камъкъ и трамплинъ за жрецитѣ на вокала.

•••

Блѣсти изумрудената ширъ на Срѣдиземно море, а Ница събира възхищението на свѣта за смѣтка на една хубава природна щедрость, която културата, картинно е подредила въ спрѣтнато и малко декоративно, сладникаво, изкуствено великолѣпие, но все пакъ великолѣпие. Отъ тукъ до малкото кралство на хазарта въ голѣмъ стилъ е само половинъ часъ съ влакъ. Това разстояние въ продължение на три месеци ще изминавамъ почти ежедневно.

•••

Една държава съ два града — Монако и Монте-Карло, съ една миниатюрна територия, си имаше както своя държавна организация, така и свой краль. Но владетельтъ на Монако бѣ единъ щастливъ краль съ сѫщо така щастливи поданници. Кралътъ си живѣеше на широко, а на поданицитѣ му

това не струваше нищо. Защото жителитѣ на Монако не плащаха данъци. Изворитѣ на това кралско и народно щастие, както и грижитѣ за издръжка на държавната организация, лежеха въ игралното казино на Монте-Карло, въ което можеха спокойно да изсипватъ кесиитѣ си населяващитѣ глобуса, но не и жителитѣ на Монако.

Разположено върху една терасовидна плоскость, изпъстрено съ градини и паркове, самото казино изпъква още по-релефно между тази приказна цвѣтна феерия. На любопитнитѣ градинаритѣ самодоволно преповтарятъ легендата за баснословната цена на всѣко дръвче, на всѣко цвѣте, като не пропущатъ да ви обяснятъ и сложната имъ генеология. Това бѣ външъ. Казиното, обаче, не поддържаше само цвѣтя въ градинитѣ. Други цвѣтя — екзотични и прекрасни брюнетки, или прелестни блондинки, русокоситѣ жени на севера, изящно облечени, съ изискани маниери и говорещи на всички езици, бѣха живата, подвижната украса на казиното. Около петдесеть такива жени, скжпо струващи, но галантно плащани отъ каситѣ на игралния домъ, вършеха една неособено морална работа, разигравайки необикновени трюкове и разнообразни роли, като влизаха дори и въ интимния животъ на богатитѣ посетители, докато ги разорятъ. Споредъ канонитѣ на хазартния моралъ това не бѣ грѣхъ. Не бѣ грѣхъ и тогава, когато разоренитѣ налапваха дулата на пистолетитѣ си.

Знайнитѣ и незнайни могилки въ отдалеченитѣ гробища на Монте Карло не се броеха на

п ръсти, както и потъналитѣ милиони въ бездънитѣ каси на хазартния домъ.

♦♦♦

Съ твърдото решение да се развличамъ, безъ да се увличамъ, начевахъ игритѣ.

При еднакъвъ успѣхъ азъ разхождахъ щастливата си звезда само между две игри — ролетката и „транте-каранте". Постояннитѣ печалби събиратъ наоколо ми търсачи на евтино чуждо щастие, като залагаха тамъ, кѫдето азъ поставяхъ. Една австрийска баронеса ме следва неотлѫчно въ играта и неизмѣнно печели. Печели и жизнерадостната млада французойка, m-me Маргарита Табуретъ, моя познайница отъ два дни, развличаща се съпруга на богатъ и възстаръ финансовъ магнатъ на Франция.

Баронесата и Маргарита ме следватъ и вънъ отъ казиното. Обѣди, вечери, излети и едно закрѣпващо приятелство изпълватъ „свободнитѣ" ни отъ хазартни игри часове. Единъ отъ тримата скоро става излишенъ. Разбира се това не съмъ азъ, не бѣ и Маргарита. За щастие, безъ да я избѣгваме, една телеграма отъ Виена до австрийската баронеса, я прибра неочаквано въ родината ѝ.

Щастието никога не върви само. Може би, наскоро и нещастието нѣмаше да бѫде съвсемъ самотно. Но за сега Маргарита ме нарича свой фетишъ и се радва на изключителното споредъ нея щастие и рѣдка честь да бѫде близка на единъ македонски войвода. По всичко личеше, че и тя отдава сѫщото значение на понятието

всѣвода, каквото и беднитѣ нѣмци. Все въ рамкитѣ на тѣзи си схащания М-те Табуретъ ме намира твърде „скроменъ“ и ме подчинява на свой режимъ. Нека бѫде волята ѝ. Азъ се подчинявамъ и тая доброволна робия ми е приятна. Не следъ дълго тя става и забавна. Така, по нейни нареждания, следъ всѣки обѣдъ въ най-голѣмиятъ ресторантъ на Монте-Карло, „Пари“, азъ бѣхъ длъженъ да оставямъ по два наполеона за голѣмия оркестъръ на ресторанта.

Схващахъ тази съвсемъ излишна галантность като своенравенъ капризъ на богатата жена. Плащахъ съ леко сърдце двата златни наполеона, защото ежедневно измъкващъ отъ казиното съ десетки. На причудливитѣ ми и въпросителни погледи Маргарита отговаряше съ едно загадъчно мълчание, което казваше — „зная какво правя“.

Три дни редовно плащамъ скѫпиятъ бакшишъ и въ замѣна получавамъ, при влизане и излизане, съсрѣдоточенитѣ и признателни поклони на оркестрантитѣ. Но на четвъртиятъ день, когато влизаме въ препълнения съ най-отбрано общество ресторантъ, оркестъра прекѫсва нѣкакво изпълнение, става и тържественитѣ звуци на „Шуми-Марица“ изпълватъ салона. Маргарита ме гледа победоносно, а азъ потъвамъ отъ срамъ и очаквамъ да се разпука подътъ подъ нозетѣ ми и да ме погълне. Погледитѣ на всички сѫ насочени върху ни съ изисканъ респектъ.

Мобилизирамъ всичкия си куражъ и давамъ на физиономията си изразъ, който говори, че

тази честь е въ редътъ на нѣщата и че ми е неудобно за разкритото ми „инкогнито".

Отъ сега нататъкъ, както се полагаше на високопоставени люде, азъ разредихъ посѣщенията си въ ресторанта, за да избѣгна честото повторение на тази незаслужена манифестация. Но вече при всѣка моя поява оркестърътъ редовно засвирваше националниятъ ни химнъ. Па и защо не? Нека свирятъ „Шуми-Марица" на тази универсална сбирщина отъ богати бездѣлници, които, да ги пребиете, не могатъ да ви посочатъ на картата героичното царство на единъ малъкъ, но величавъ народъ. Тази тълпа, която бѣ чела изъ свѣтовната преса само за бойната слава на България, нѣмаше никаква представа за нейния духовенъ ръстъ изъ културнитѣ полебрани на свѣтовната история. Нека шуми Марица въ ушитѣ имъ. Нека се взиратъ върху ми. Тѣхнитѣ респектирани очи ми говорятъ твърде топло. Да не ми се сърдятъ и официалнитѣ представители на родината, че най-голѣмиятъ оркестъръ на кралство Монако свирѣше въ моя честь химна на България. Въ честь на единъ четникъ, на единъ незначителенъ македонски войвода. Но нали този химнъ бѣ писанъ за стотицитѣ хиляди като мене? Нали съ него щурмувахме враговетѣ на родната земя? Защо да не щурмуваме съ него и живота?

•••

Подгоненъ отъ ставащото традиционно за мене комарджийско щастие и заобиколенъ отъ неизбежната група, играя и печеля. Залагамъ

малко и печеля малко. Това не тревожи комарджийската управа. Нѣщо повече тя насърдчава подобенъ родъ печалби, защото тѣ увличатъ още по-примамливо въ загубитѣ. За сега, обаче, азъ печеля.

◆◆◆

Въ разгара на една игра нѣкой ме потупва по рамото. Обръщамъ се и виждамъ Маргарита. Съ настойнически жестъ тя ме заставя да напусна играта. Откѫсвамъ се съ мѫка и следвамъ миловидната си настойничка. Младъ и строенъ хубавецъ, съ голѣми бадемови очи и съ подстригани въ бретонъ коси, покриващи часть отъ челото му, ни посрѣща съ пленителна и широка усмивка.

Маргарита ме представя, не безъ апломбъ, като македонски войвода на князъ Мирко, любимия синъ на черногорския Кралъ Никита.

Изненадата е приятна. Какво очакваше при подобна среща m-me Маргарита, не зная, но тя видимо не бѣ доволна отъ тази лишена отъ театралность сцена. Па и друго. Черногорския князъ Мирко, знаеше каква незначителна стока за Балканитѣ бѣ единъ, обикновенно въшлясалъ, македонски войвода, а и на всѣки войвода бѣ добре известенъ доскоро чорбаджийския характеръ на кралскиятъ домъ на Никита и княжеския санъ на синоветѣ му.

Но князъ Мирко, по своя външенъ видъ на екзотиченъ принцъ съ видимото си достойнство, съ благородната си осанка и съ личнитѣ си добро-

детели, въ единъ княжески конкурсъ, би счупилъ всички рекорди, далече изпредявайки мнозина чистокръвни и родови принцове.

Въ кратката ни дружба азъ щѣхъ да се любувамъ на рѣдката духовна хармония, на очарователния му изгледъ и на чуднитѣ, благородни и финни извиви на една възвишена човѣшка душа. За единъ принцъ, макаръ и своегороденъ балкански, това бѣ твърде много. Съ две думи князъ Мирко Черногорски бѣ единъ приказенъ принцъ.

Когато приказватъ единъ българинъ и единъ черногорецъ, чуждитѣ езици сѫ излишни. Князъ Мирко ме моли да приказваме на нашитѣ славянски наречия и ние ще се разбираме така леко. М-те Маргарита се сърди, може би съ право, но ние сме понесени вече върху крилетѣ на родна славянска речь. Тя разбира добре какво става помежду ни и ни оставя насаме. Излизаме на терасата, поржчваме си мазаграни и загледани въ пространството сякашъ четемъ по небосвода забититѣ съ гвоздеитѣ на вѣковетѣ невидими ржкописи на историята.

Князъ Мирко говорѣше. Преситенъ отъ лична честь, безъ страсть и безъ двуличие, Мирко говорѣше за безграничнитѣ симпатии на Черногора къмъ България и личната умраза на кралския домъ къмъ владѣтелитѣ на Сърбия — Карагеоргевичитѣ. Стара родова вражда и ненависть. Като че да бѫде подчертана враждата самъ князътъ бѣ взелъ за съпруга една почитателка на Обреновичитѣ, дъщерята на фанатичния поклоникъ на краль Милана, полковникъ Констан-

тиновичъ — Наталия. Следъ четири години, своята умраза срещу Карагеоргиевичитѣ Черна-гора щѣше да заплати съ своята независимость, а кралскиятъ домъ съ изгнание.

— „Мимо волята си ние се бихме съ васъ, но ние обичаме България и българитѣ", завърши князътъ.

Не разбирахъ този парадоксъ, да обичашъ нѣкого и отъ обичь да се биешъ съ него. Но въ естественитѣ чувства на двата славянски събратя не се съмнявахъ. Политиката, поне така, както я разбираха славянскитѣ народи, имаше една основна задача, — да ги скарва и да дълбае непреодолими пропасти между тѣхъ.

Но единъ стихъ изпълва сега паметьта ми.

„Прости на бранни братя,
Прости и на врага. . ."

бѣ процедилъ презъ стиснатитѣ си челюсти поетътъ Теодоръ Траяновъ. И азъ прощавахъ. Прощавахъ въ името на едно бѫдеще, отъ чийто проблѣсъци нѣмаше още нито следа по мѫтнитѣ небосклони на Балканитѣ. Прощавахъ на Черна-Гора, прощавахъ и на Сърбия отъ свое име и въ името на мъртвитѣ.

◆◆◆

Дълго бродимъ изъ неизбродимитѣ дебри на историята и на бѫдещето. Миналото ни е ясно. За бѫдащето сме слѣпци. Сърдечниятъ гласъ на Маргарита ни изважда отъ едно състояние, въ

което бихме останали неизвестно до кога. Но Маргарита не е сама. Съ нея е една млада, прекрасна, стройна висока дама съ безцвѣтни очи и чисто бѣло лице. Тя е пленителна хубавица, съ необикновенъ чарь, ала премного сериозна. Князъ Мирко при появата на дветѣ дами става и ми представя жена си, княгинята Наталия. Той върши това съ видимо достойнство. Неговата съпруга, това е единодушно сочената нѣкога кандидатка за кралица на Сърбия и съпруга на Александъръ Обреновичъ. Но на пѫтя на този бракъ се бѣше изправила Драга. Прекрасенъ принцъ и лошъ съпругъ, князъ Мирко се бѣ наситилъ на прелеститѣ на съпругата си твърде рано. За това не бѣ виновенъ той, може би, най-ухажаваниятъ принцъ въ Европа.

Отъ сега нататъкъ рѣдко щѣхме да се раздѣляме, а днесъ трѣбваше да отпразднуваме запознаването съ единъ обѣдъ въ „Пари".

***

Часътъ е единъ. Малката ни група напуща терасата и се запѫтва къмъ ресторанта. Разговаряме и весело шумимъ по краткия и живописенъ пѫть презъ опасани съ цвѣтя алеи, които водятъ до ресторанта. Последниятъ, както винаги, гъмжи отъ посетители. Една маса предварително е запазена за насъ. Диригентътъ на оркестъра не бѣ пропусналъ да забележи влизането ми и оркестрътъ отново гръмва "Шуми-Марица". Този пѫть, обаче, съ мене бѣ Черногорскиятъ князъ. Оркестрътъ го прекаляваше. Но оркестрантитѣ бѣха забравили нормитѣ на протокола при видътъ на

човѣка, който плащаше по-добре.

Князъ Мирко е засѣгнатъ отъ предпочитанието, но жизнорадостниятъ младежъ не е злопаметенъ. Той се обръща усмихнатъ къмъ менъ и добродушно ме пита: — „е па ща е то бре, воиводо?“ и безъ да дочака моя отговоръ, князътъ самъ добавяше — „па нѣща, Бугарска е повелика държава от Црна гора.“

Тактичниятъ князъ леко отстрани грубиятъ гафъ на диригента. Тайно въ душата си азъ подличко се радвахъ на умишлената грѣшка на музикантитѣ. Това не помрачи настроението на княза, не накърни болезнено и честолюбието му. Съ завистъ наблюдавамъ, какъ неговата хубость привличаше погледитѣ на всички жени въ ресторанта. Нека това му бѫде възмездието. Но принцътъ е безразличенъ къмъ тѣзи погледи. Една друга жена бѣ спечелила сърдцето му и тя не бѣ между женитѣ тукъ.

Обѣдътъ е вкусенъ, компанията приятна. Следъ обѣда обхождаме Монте-Карло и привечерь се връщаме въ Ница, за да се завърнемъ отново сутриньта тукъ.

•••

Съ князътъ ни свързва вече двумесечна нераздѣлна дружба. Всѣки день отъ тази дружба ми носи по единъ новооткритъ перлъ въ безкрайното колие, което опасва духовната му сѫщность. Единъ човѣченъ князъ, за когото животътъ не бѣ само низъ отъ авантюри, а и една сложность, въ която той имаше възможность да прозира.

Мѫдръ и възпитанъ мѫжъ, веселякъ и бохемъ, князъ Мирко бѣ преди всичко едно съчетание на воля, енергия и лична храбрость, леко загърнати отъ воала на мистиката, която го правѣше понѣкога недосегаемъ въ висинитѣ на една призвездна сфера, кѫдето той така често обичаше да се осамотява. Тогава въ свѣтлитѣ му очи блѣсваха странни пламъчета и го правѣха неузнаваемъ.

Какво виждаше въ своитѣ унеси принцътъ? Какви видения го отвличаха въ неведомото, азъ никога нѣмаше да узная. Той самъ никога не говорѣше за това. Но при него, недалечъ отъ него, бѣ така хубаво, така задушевно и толкова сърдечно, че винаги щѣхъ да си спомнямъ само съ възхищение за него. Животътъ не щѣше да ни срѣщне втори пѫть презъ краткото му пребиваване на земята. Но за сега азъ пия безъ насита отъ чиститѣ води на една дружба, породена отъ случая и не повѣхваща презъ цѣлия ми животъ.

Скоро ще отпѫтувамъ отъ чуднитѣ брѣгове на южна Франция, за да видя отново родината. Но тукъ ше оставя Мирко, Маргарита и едно състояние отъ 200,000 франка проиграно въ една безумна нощь. Щѣхъ да тѫгувамъ, макаръ не еднакво и за княза и за разплаканата Табуретъ и за дветѣ стотици хиляди французски франка.

Заслушанъ въ повелителния зовъ на родната земя, която ме дърпаше съ стоманенитѣ вѫжета на носталгията, азъ скоро щѣхъ да забравя тежката парична загуба и мрачната какафония отъ бушуващи страсти въ ослѣпително осветенитѣ

салони на игралния домъ въ Монте-Карло.

•••

Последна вечерь въ Монте-Карло, въ Монако, въ южна Франция. Още тази вечерь експресътъ щѣше да ме понесе по обратния пѫть. Присѣдналъ върху балюстрадата край терасата слушамъ шепота на Маргарита и увещанията ѝ да остана. Измислената телеграма, която ужъ настояваше незабавно да замина, ме спасяваше отъ неудобства. По разплаканитѣ очи на Маргарита личи, че тя добре се бѣ забавлявала съ оригиналнитѣ балканци. Нѣмахъ основание да се оплаквамъ и азъ отъ нейнитѣ чудатости. Тѣ ми доставиха толкова скрити радости и такива незабравими преживѣвания.

Съ Мирко Черногорски сбогуването е кратко, но само то обгаря съ рѣзка тѫга душата ми. Въ казиното, гдето бѣха изтърсили златния прахъ отъ джобоветѣ ми, нѣмаше съ кого да се сбогувамъ. Презъ прозорцитѣ, сѣкашъ око на проститутка, ме гледа съ присмѣхъ въртящата се топка на рулетката. Монотонниятъ и безстрастенъ, рѣзъкъ гласъ на крупието, глухо отеква навънъ, изхвърленъ отъ мощнитѣ вентилатори, ведно съ нечистия и задименъ въздухъ на салона.

Сбогомъ Франция. . . .

•••

Скучното еднообразие на завръщането, разнообразявамъ съ четене на вестникарска литература. Събитията въ Европа следваха предсмъртния си ходъ до фаталната 1914-а. Балканитѣ приплам-

ваха, колчемъ нѣкой разровѣше неугасналото огнище. Всрѣдъ балканската дисхармония, едно усилие отвличаше вниманието и налагаше единъ образъ.

Нѣмскиятъ принцъ Видъ се домогваше до албанскиятъ тронъ.

На 22 януарий 1914 година князъ Видъ, бѣ пристигналъ въ Дурацо посрѣщнатъ съ ентусиазъмъ отъ населението. Този ентусиазъмъ бѣ монтиранъ отъ Есадъ паша, който бѣ сключилъ „едностраненъ договоръ“ съ княза, като го бѣ ангажиралъ съ едни свои изявления, въ които се бѣ провъзгласилъ за "помощникъ краль". Тогава той още не бѣ мечталъ за самата кралска корона. Но по-късно щѣше да я оспорва.

Новата владетелска двойка бѣ успѣла да се настани въ импровизирания си дворецъ въ Дурацо и да се радва, не за дълго, на кратката си власть, ревниво сподѣляна отъ първитѣ хора на една страна, слѣпо придържаща се къмъ своя патриархаленъ битъ. Незакрепналъ още на неустойчивия албански тронъ, князъ Видъ срѣщаше непреодолими мѫчнотии въ зората на своето управление. Младата монархия, която на северъ съ празднично настроение посрѣщаше монарха сѫщата, му сочеше своя кървавъ юмрукъ отъ югъ, отъ гдето долитаха враждебни викове. Гърция, съ всички срѣдства и съ явна користь бѣ подклаждала едно движение, наречено епирско. То се отличаваше съ своята неприязънъ къмъ княза, издигаше нѣкакви смътни лозунги за независимость и то отъ тамъ, кѫдето все още квартиру-

ваха гръцкитѣ гарнизони.

Отъ тѣзи и редица други факти, личеше, че властьта на князъ Видъ не се простираше твърде далечъ въ тѣснитѣ граници на новото княжество. — "Албанци! се бѣ провикналъ въ своята прокламация кралътъ, въ момента, когато се качвамъ на трона, вие очакваме, щото всички вие да се притечете около вашия краль и да работите съ насъ за осѫществяването на народнитѣ стремления. Вилхелмъ I."

Но на балканския Вилхелмъ не му потръгна. Християнитѣ го атакуваха въ Епиръ, а албано-мохамеданитѣ издигаха подъ носа му въ спорадични бунтове знамето на полумесеца.

За тази размирна страна бѣ заминалъ, както ми съобщаваше въ едно отъ писмата си, братъ ми Димитъръ, ротмистъръ въ българската армия.

Какво го отвеждаше, обаче, въ държавата на князъ Вида, ми бѣ необяснимо. Ала скоро князътъ щѣше да напусне тронътъ на Албания, по чийто граници гърмеха орждията, чиято столица гъмжеше отъ сплетни и заговори и въ чийто предѣли едно капризно и непокорно население щѣше да подгони своя владѣтель съ сѫщата стръвъ, съ която се избиваше и по-между си.

***

Въ следвоенна София всичко живѣеше подъ знака на току-що преживѣната национална катастрофа. Единъ „държавенъ сѫдъ", който не бѣ нищо друго освенъ партиенъ такъвъ, дирѣше виновници и ги намираше само въ партийно-политическитѣ противници на управляващата тогава

либералска концентрация.

Фарсово започнатъ, още по-фарсово ржководенъ, „държавния сѫдъ" завърши съвсемъ фарсово. Виновници нѣмаше. Не липсваха и куриози. Така напримѣръ нѣкои отъ подсѫдимитѣ се позоваваха на нѣкаква давность и бѣха настоявали за прекратяване на дѣлото. Въ подобна обстановка това отвратително дѣло, което будѣше всеобща погнуса, слизаше отъ сцената така безславно, както се губѣше отъ погледа на обществото и невзрачната тълпа на катастрофаджиитѣ. Но Радославовъ човъркаше неповѣхналата рана за лична и партийна изгода. Изправяйки почти всичкитѣ си противници на сѫдъ, той обичаше да се кичи, непонятно защо, съ етикета — "отечество-спаситель". Ползуващъ се по своему на широко отъ властьта, Радославовъ произведе презъ май 1914 година законодателни избори за втори пѫть, като събра въ Народното Събрание между другото една тъмна човѣшка маса, една тълпа отъ полуграмотни и неграмотни люде, която начеваше съ дѣдо Дончо войвода и свършваше съ празднословци отъ ранга на Занковъ. Съ едно мрачно болшинство отъ десетина души, които Радославовъ съ мѫка и съ най-безкрупулни изборни машинации бѣ измъкналъ отъ новитѣ земи, щѣше да управлява и да влачи страната къмъ фаталния ѝ разгромъ.

Съ десетината гюмюрджински турци, „отечество-спасителтъ" щѣше да смаже волята на България и да ѝ наложи една пагубна ориентация. Хилядитѣ бежанци, които изпълваха ханищата и покрайнинитѣ на столицата и които скитаха изъ

царството голи, бездомни и гладни, сѣкашъ не напомняха на Радославова нищо. Той се движеше по наклонената плоскость на шовинизма и прославутия си максимализъмъ Но за сега понаучилъ нѣщичко отъ двойствената игра на голѣмитѣ европейски политически и държавни мѫже, Радославъ се мѫчеше да обуздава нѣкои провокирани патриотически прояви на българството.

***

И гърци и турци и румъни и сърби вилнѣеха въ Тракия, Добруджа и Македония, като упражняваха нечуванъ тероръ надъ тѣзи български земи. Коварнитѣ потомци на Елада водѣха юдинското хоро на модернитѣ вандали. Воплитѣ на единъ изтерзанъ и отново поробенъ народъ раздираха небосклонитѣ на Балкана. Телеграфътъ разнасяше изъ свѣта теглото на едно нечувано по своята жестокость робство, ала Европа, заета повече много съ свадата на галенитѣ си деца, бѣ глуха за страданията на другитѣ. България бѣ безпомощна. Македония бѣ оставена сама на себе си. Съседитѣ ѝ знаеха това и безчинствуваха. Но когато викътъ отвъдъ границата ставаше оскърдераздирателенъ, тогава отсамъ, въ свободнитѣ предѣли на родината, кръвьта нахлуваше въ главитѣ и въ шумни демонстрации, отекваше възмутителенъ отгласъ.

***

Май. Отдавна развигорътъ пълзи по оголялитѣ стъбла на дърветата и цѣлува клонитѣ имъ.

Пролѣтьта е пробудила за новъ животъ природата. Горското усое, въ гласътъ на планинскитѣ ручеи, на птицитѣ и на вѣтъра, пакъ ще запѣе хайдушката пѣсень на бунта изъ ония земи, въ които нѣкога бродѣше непокорния духъ на четника.

Мнозина отъ тѣзи чада на роднитѣ балкани паднаха. Мнозина останаха живи. Мъртвитѣ не сѫ забравени. Но никой не сгрѣва вече душитѣ на живитѣ съ пламеннитѣ думи на бунта. Нима пламъкътъ на огнедишащитѣ нѣкога апостоли на свободата бѣ угасналъ ведно съ тѣхната физическа смърть? Гласътъ на хиляди безименни герои отъ Македония и Тракия отговаряха, умирайки подъ новото иго — "не!"

◆◆◆

Азъ се срамувамъ отъ своето бездействие и отъ бездействието на виднитѣ македонски дейци Обясняхъ си тѣхното бездействие като политически тактъ, ала то бѣ само безпѫтица и още нѣщо — малодушие.

Въ стаята, на ул. „Гурко", кѫдето бѣ съхранявана архивата на Македоно-одринци, бѣ окачена и висѣше самоинициативата на дейцитѣ, на първитѣ хора на Македония, на нейнитѣ воеводи.

Не посещавахъ тази „канцелария" защото ми навѣваше мѫчителенъ споменъ. Като че въ тази стая, потънала въ прахъ, лежаха неподвижни не възродителни идеали, а мъртви фетиши.

Тукъ, между четиритѣ стени, виждахъ погребана отъ отчаянието на нейнитѣ първи синове македонската кауза, за която щѣше да се бори

само рахитичното и лилипутско тѣлце на единъ физически, па и духовенъ невзрачникъ. Делегирали всичкитѣ си права на Радославова и съ отслабналъ революционенъ моралъ, за да му се противопоставятъ, македонскитѣ дейци, отъ всички революционни фракции и поддѣления или престжпно мълчаха, или минаваха въ безрезервна услуга на тогавашното правителство. Така начена злополучната игра на взаимновъздействието. Злодейската ржка, която дирижираше, оставаше невидима за всесогледитѣ. Нѣкои я виждаха, но материалната изгода притваряше очитѣ имъ. Когато предупреждавахъ нѣкога Радославова при посещението на Тодоръ Александровъ и Александъръ Протогеровъ, азъ бѣхъ видѣлъ твърде вѣрно. Но бѣхъ пропусналъ да съобразя, че и Василъ Радославовъ, бѣ отъ още по-лошо тѣсто.

Всичко леко, недостойно и долно изъ срѣдитѣ на свободни и поробени, плуваше сега по политическата повърхность на България и редѣше сждбинитѣ ѝ въ единъ моментъ, когато картата на Европа щѣше да бжде прекроена отъ кървавия богъ на войната.

***

Въ кафе-ресторантъ „Панахъ", политическата борса на столицата, единъ рѣдъкъ майсторъ на кулинарното изкуство събираше тукъ най-отбрано общество. Отъ една страна вкусната храна и отъ друга политическитѣ интриги и злобитѣ на деня, ме водѣха тукъ редовно, обѣдъ и вечерь.

Въ единъ отъ последнитѣ дни на май, както

винаги, отивайки да се храня въ „Панахъ" трѣбваше да изживѣя тревогата на една гръцка наглость, която бѣ заразила и фанатизирала дори женитѣ имъ.

Току-що сѣдналъ на мѣстото си, вниманието ми бѣ привлечено отъ шумно прение. Две дами отъ съседната маса немилостиво ругаеха келнера. Необичайно за държанието на единъ келнеръ, но последния рѣзко отговаряше. Нѣмаше нужда да се прислушвамъ, за да чуя какво дразнеше дамитѣ — листътъ за ядене не бѣ написанъ на гръцки езикъ. Очевидно, дветѣ гъркини, каквито се оказаха дамитѣ, провокираха. Тѣ се въртѣха на столоветѣ, жестикулираха заканително подъ носътъ на нещастния келнеръ, кипящи отъ възмущение, какъ бѣ възможно, споредъ тѣхъ, листоветѣ за ядене и то въ български ресторантъ, да не бѫдатъ написани на гръцки езикъ.

Нечистата кауза на Елада и „универсалниятъ" езикъ на съвременнитѣ елини, съ който дамитѣ нахално задължаваха българския ресторантъ разровиха въ душата ми набраната ми ненависть отъ всѣкидневнитѣ гръцки издевателства изъ Македония. Отъ съседната маса дамитѣ бѣха пожелали да направятъ трибуна на гърцизма. Поемахъ хвърлената ржкавица. Отъ сѫщата трибуна щѣхъ да поприказвамъ и азъ.

Опитвамъ се да овладѣя нервитѣ си, отивамъ при дамитѣ и вежливо имъ напомнямъ приличието, което задължава гостуването въ една страна, ако тѣ сѫ гости, или пѫтници. Една отъ дамитѣ, по-

темпераментна и по-дръзка, при моята забележка, понесена отъ фурията на нахалството, изостави каузата на гръцкия езикъ и се нахвърли върху всичко българско. Вънъ отъ себе си възмутенъ и обиденъ, изкрясквамъ на дамата да млъкне. За моя, па и обща изненада, дамата замахва и единъ плѣсникъ запали лицето ми. Още единъ мигъ и дамата, ползуваща се отъ своята дамска неприкосновеность щѣше да ме направи за посмѣшище. Гъркинята, която бѣше отишла твърде далече, нѣмаше и понятие, че бие единъ четникъ, единъ македонски войвода, който разбираше етикета и дамската неприкосновеность малко по-грубо.

Зашемеденъ отъ гнѣвъ бѣхъ сграбчилъ дамата и само следъ нѣколко секунди едно кълбо, сиречъ бившата дама, вече летѣше презъ две маси, разби стъклата на витрината и се простна на тротоара.

Посетителитѣ отъ ресторанта и нѣкои любопитни отъ улицата, неразбрали причинитѣ на така бързо разиграната се сцена, ръмжеха недоволно срещу ми. Скочилъ върху масата не безъ патосъ, азъ обяснявахъ случката. Тълпата растѣше наоколо ми. Гъркинята, лежеше неподвижна и окървавена отъ стъклата на счупената витрина. Само следъ нѣколко минути полицията трѣбваше да спасява жената отъ линчъ.

Въ една отъ минаващитѣ боклукчийски коли натоварвамъ гъркинята и я отпращамъ въ болницата. Но наболялата народна душа, търсеща отдушникъ отъ хилядитѣ оскръбления на гърцизма, щѣше да го намѣри въ шумни демонстрации.

Ранената жена бѣ нѣкоя си г-жа Вомъ, гъркиня, омжжена за французинъ. Вестницитѣ, които преразказаха случката, бѣха се добрали до сведения, които уличаваха гъркинята като шпионка и провокаторка, не веднажъ дигала подобни скандали Едно съобщение на следния день въ всички вестници ме изнена да. Запасния полковникъ отъ българската армия, Тодоровъ, съобщаваше, че: „Г-жа Вомъ, която вчера предизвика скандала е моя роднина и е въ конфликтъ съ семейството ни. Тя не веднажъ е била дъщеря ми и жена ми, за което съмъ я далъ подъ сждъ". . .

Полковникъ Тодоровъ бѣ женен за сестрата на тази гъркиня. Полковникътъ се оплакваше отъ г-жа Вомъ, която бѣ била жена му, т. е. сестра си и дъщеря му, т. е. племенницата си, но тази проклета жена се бѣ отнасяла съ нѣжность къмъ другото дете на полковника, момчето Коста.

По-късно, галеникътъ на своята леля, земедѣлствуващиятъ първенецъ — Коста Тодоровъ, щѣше да влѣзе въ най-новата история на България, накитенъ съ едно прозвище, което на мнозина щѣше да спомня за съмнителната роля на m-me Вомъ.

Въ отговоръ на гръцкитѣ злодейства въ страната се разливаше едно антигръцко брожение, което се изразяваше въ превземане на последнитѣ български църкви изостанали подъ гръцка патриаршеска администрация. Въ този родъ

демонстрации провинцията бѣ изпредила столицата.

Непосрѣдствено следъ скандала въ „Панахъ", при едно посещение всрѣдъ бежанцитѣ отъ моя роденъ край, азъ се опитахъ да възбудя духоветѣ и ги освободя отъ гнета на едно обяснимо униние. Но и тукъ, въ увлечението си, щѣхъ да отида твърде далече.

На една огромна тълпа отъ бежанци и столичани, въ едно импровизирано събрание на открито азъ говорѣхъ за родината, за новата робия, за нашѣрмалото ни мѫжество, за циничния походъ на паликаретата, за скандала съ гъркинята и на края за обсебването на дветѣ български църкви въ Солунъ — „св. св. Кирилъ и Методи" и „св. Георги".

Една друга църква, подъ патронажа на сѫщия светецъ, гръцката дипломатическа капела „св. Георги" въ София, не бѣ далече отъ насъ. На едно кощунство азъ приканвахъ слушателитѣ си, вече хилядна тълпа, да отговоримъ съ кощунство.

Шумни одобрения се понесоха отъ всички страни. Тълпата се вълнуваше. Очаквамъ нѣкой да подеме инициативата. Тълпата ръмжи, но стои неподвижна. Следъ нѣколко думи за мъсть и въ една заразяваща патриотическа екзалтация повеждамъ разбуненото море отъ народъ къмъ днешния булевардъ „Македония", на който се намира гръцката църква. Полицията, предугадила намѣренията, бѣ взела мѣрки за охрана на църквата. Но тълпата, като буенъ потокъ помете нещастния полицейски кордонъ и овладя гръцката дипломa-

тическа капела. Нѣкой бѣ се досѣтилъ и удряше камбаната до спукване.

На гѫсти маси народътъ непрестанно прииждаше. По-широкия булевардъ се люлѣеше многохилядна маса, която растѣше неспирно. Управляващиятъ воденската епархия свещеникъ Тома Николовъ, сега изгнанникъ, е между насъ. Нека отслужи духовникътъ благодарственъ молебенъ на български езикъ въ гръцката църква, а обожаваниятъ светецъ и досегашенъ патронъ на църквата — Георги, нека отстѫпи мѣстото си на единъ националенъ български светецъ — Царь Борисъ I.

Виждаща въ това име скѫпъ символъ, тълпата настояваше луда отъ възторгъ, църквата, следъ молебена да бѫде преименувана, — „Св. Царь Борисъ". Гласътъ народенъ сега, повече отъ всѣкога, бѣ гласъ Божи. Църквата получи и новото си име. Но тълпата — кръстителка още не си отиваше. Тя повеляваше незабавенъ изборъ на ново църковно настоятелство. Никой не мислеше да се формализира. Съ явно и гърмогласно гласоподаване, бѣха избрани най-почтенитѣ люде на църковния районъ. Народни църковни представители, сега вече имахме задачата да бранимъ придобивката.

◆◆◆

Тълпата съ настѫпването на вечерьта бавно се изтегляше. Въ черковния дворъ, обаче, лагеруваха множество въоржжени бивши четници, решени да умратъ, но да не отстѫпватъ църквата.

Задъ последнята, въ сжщия дворъ, се помещаваше и гръцкото училище. Преравямъ архивата и откривамъ интересна находка. Една пропагандна гръцка централа бѣ обучавала малкитѣ гърчета и бѣ поддържала фанатизма на възрастнитѣ, тайно разпространявайки карти, въ които гръцкитѣ граници включваха Пловдивъ ведно съ цѣла Тракия.

Това, което журналиститѣ бѣха видяли съ очитѣ си и това, което имъ предадохъ извлѣчено отъ архивитѣ на гръцкото училище, предизвика енергичнитѣ одобрения на пресата отъ тази акция.

„...Онова, което самъ народътъ санкционира, пишеше единъ журналисть, никой не можеше да отмѣни. Ржката, която би се издигнала срещу тоя актъ на патриотизъмъ, ще бжде ржка предателска, толкова повече, че въ тази църква и въ училището при нея, въ сърдцето на България гръцката младежь въ столицата, синове на български поданици, се е възпитавала да мрази България и българския народъ“. . .

Когато на другия день, бѣхъ получилъ като съюзникъ „седмата велика сила“ — печата, по-лесно щѣхъ да отстоявамъ каузата. Но една нощь бѣ скжпо време, което трѣбваше да се оползотвори. А църквата, изградена и съ български пожертвувания, бѣ изпълнена само съ гръцки надписи подъ църковната иконописъ. Нѣколкото четници, които бѣхъ изпратилъ да доведатъ художника Иванъ Славовъ, го водѣха къмъ полунощь. Бедниятъ художникъ, по едно съвпадение, нѣкога бѣ „предрекълъ“ въ една своя карикатура озаглавена „баба

Кера" убийството на Димитъръ Петковъ, а после бѣ изкупилъ това си фатално пророчество съ предварителенъ арестъ и единъ процесъ, отъ който по чудо се спаси.

Съ запретнати ржкави и размазани бои, Славовъ изпълняваше молбата ми, като заличаваше всичкитѣ гръцки надписи подъ иконитѣ и ги замѣняваше съ славянски. Светцитѣ и безъ това бѣха едни и сжщи.

•••

Подъ остъръ дипломатически натискъ Радославовъ бѣ далъ нареждане да бжде взета църквата съ сила, четницитѣ и народа разгонени, а църквата повърната на гърцитѣ. Заповѣдьта си е заповѣдь, но животътъ по-нѣкога е по-милъ. Градоначалникътъ Петровъ, съ пеша и конна полиция следъ отказа да напуснемъ, бѣ направилъ опитъ да „щурмува". Но отпоръть бѣ така енергиченъ, че „атаката" вече не се повтори. Полицията се бѣ отеглила, следъ едно миниатюрно полицейско Ватерло.

Следъ този си неуспѣхъ, градоначалникътъ, личенъ приятель на министръ-президента, бѣ уволненъ. На мѣстото на уволнения идваше познатиятъ полицай Велю Мариновъ. Но Радославовъ предпочиташе да ме помоли лично да се откажа и прекратя акцията. Въ състоялата се среща отказахъ. Отказахъ и втори пжть. На третия день, повиканъ отъ Радославова въ Народното Събрание, дълго увещаванъ отъ Генадиева, азъ разбирахъ, че всѣка съпротива вече е излишна. Ра

дославовъ се смѣеше отъ сърдце на моето хрумване да затрия старитѣ и поставя нови надписи въ църквата. Това бѣ допаднало и на нѣкои отъ дипломатитѣ, които анкетираха случая и които бѣха забелязали прѣсната боя на надписитѣ. Ала все пакъ дипломатическото тѣло бѣ посъветвало правителството да предаде църквата на гърцитѣ, за да се локализира единъ конфликтъ. За себе си и за участницитѣ въ акцията, азъ бѣхъ успѣлъ да изтръгна отъ Радославова тържествено обещание, че ще се възползува отъ този поводъ да възвърне заграбенитѣ отъ гърцитѣ две български църкви въ Солунъ.

Ефтинъ на обещания, Радославовъ обеща, сякашъ бѣ обещалъ да забрави. И скоро, унесенъ въ нанасяне едритѣ линии на една печална историческа диспозиция, съвсемъ забрави.

Следъ едномесечно владение църквата бѣ отстжпена на властитѣ, които я повърнаха на гръцката легация.

◆◆◆

Съ непонятна за мене мисия, моятъ братъ се бѣ застоялъ твърде дълго въ размирното княжество на арнаутитѣ. Той се бѣ възползувалъ отъ пребиваването си въ Албания и отъ време на време пращаше дописки като кореспондентъ на единъ софийски вестникъ.

Темпераментенъ офицеръ и революционеръ, братъ ми отразяваше и въ дописките си своя нравъ и единъ свой погледъ върху развиващитѣ се събития въ Албания. А онова, което ставаше

въ арнаутската държава, не се подаваше нито на описание, нито на обяснение, нито на какъвъ и да е анализъ. То не се подчиняваше и на никаква логика. Тамъ се биеха. Биеха се всички, противъ всичко и противъ всички. Измѣната се разхождаше изъ всички лагери. Хаосътъ бѣ невъобразимъ. Русия, Австрия и Италия си оспорваха влияние върху многочисленнитѣ водачи, на сѫщо така многобройнитѣ албански родове и племена. А нещастниятъ и безволенъ принцъ Видъ, заслушанъ въ съветитѣ на енергичната си съпруга, правѣше болезнени усилия, да се закрепи върху единъ тронъ, който стоеше върху арнаутскитѣ кепета така „кротко", сѣкашъ бѣ построенъ върху рогата на половинъ милионъ дяволи. Приблизително толкова бѣха и жителитѣ на Албания.

Князъ Видъ съзнаваше безизходностьта на положението си, но една амбициозна жена го държеше като прикованъ на най-несъблазнителния престолъ въ свѣта. Князътъ се подчиняваше на съпругата си, на албанскитѣ си приятели и на трима „предразположени" къмъ него европейски императори. Това бѣ достатъчно, за да свърши съвсемъ зле.

Една лодка пазена отъ чужди моряци и твърде голѣма, за да побере княза, семейството му и лекия багажъ на албанския владетель, скрита въ единъ заливъ на Дурацо, вече нѣколко месеци очакваше височайшия си пѫтникъ. И той нѣмаше да се забави. Въ единъ тревоженъ часъ принцътъ бѣ последвалъ една изтървана отъ историята сѫдба. Параходътъ, който отвеждаше въ

изгнание князъ Вида, раздираше всрѣдъ пѣна и пѣсъкъ вълнитѣ на Адриатика и химернитѣ връзки на нѣмския принцъ съ албанския народъ.

Всрѣдъ бурнитѣ мъгли на приближаващата се европейска буря арнаутската гюрултия ставаше все по-невзрачна и по-безинтересна пантомима.

•••

На 27 юний 1914 год. единъ добре организиранъ атентатъ повали архидукъ Францъ Фердинандъ, престолонаследникъ на дуалистичната монархия и съпругата му дукеса Хохенбергъ, бившата графиня София Шотекъ де Шаткова.

Въ Сараево младиятъ сръбски патриотъ Принципъ съ точна стрелба бѣ простреляль бѫдещитѣ владѣтели на Австро-Унгарската империя.

Фитилътъ на една бомба, заредена символично въ сърдцето на свѣтовния миръ, бѣ подпаленъ сюрреалистично въ Сараево. Следъ две седмици бомбата, възпламеняваща този миръ, щѣше да експлодира по границитѣ на Сърбия и Австро-Унгария.

Сърбия ли, обаче, уби Францъ Фердинанда?

Произходътъ на атентаторитѣ, даннитѣ на следствието и психологическитѣ предпоставки говорѣха противъ нея. Но ролята на Кайзеръ Вилхелма и прѣкото участие на имперската тайна служба въ това убийство щѣха да останатъ за дълго потулени. Истината около това убийство, историческата часть на процеса въ Сараево е кратка.

Сърбия даде само физическия убиецъ въ Сараево, ала три империи бѣха въоржжили ржката му.

Въ златния вѣкъ на парадокситѣ този не бѣ пръвъ, нито последенъ. Вилхелмъ II уби въ Сараево идеитѣ на утрешния императоръ на Австро-Унгария, който мечтаеше за вѣченъ миръ между народитѣ и за една федерация на държавитѣ въ Източна Европа.

Престарѣлиятъ императоръ Францъ Йосифъ бѣ умъ, бѣ воля, бѣ мирогледъ, които Вилхелмъ II лесно подчиняваше. Францъ Фердинандъ, обаче, бѣ нѣщо друго.

Въ неудържимата си експанзия, следъ дълга и методична подготовка, Кайзеръ Вилхелмъ, търсещъ войната, разчистваше пжтя къмъ нея.

Съ убийството на австрийския престолонаследникъ, вториятъ Райхъ отстраняваше отъ Марсовата си колесница единъ стоманенъ прътъ. Съ убийството на Францъ Фердинанда бѣ миниранъ мира и откритъ желания поводъ за войната.

Вилхелмъ II бѣ подготвилъ всичко. Вилхелмъ II всичко виждаше, всичко бѣ предвидѣлъ съ едно малко изключение—края на войната. Но за сега, съ математическа точность, се движеше тежкия и невидимъ апаратъ, чието динамо вече възпламеняваше Европа. Неоспоримо установена е публичната тайна, какво имперската разузнавателна служба бѣ работила въ абсолютно пълно съгласие съ сръбскитѣ комитетски хора. При подготовката и извършване на атентата въ Сараево бѣха взели участие и други тайни служби, по-примѣрно казано Русия, чрезъ фамозния и тайнственъ руски

полковникъ, чието име се преплиташе съ имената на извършителитѣ на атентата. Прочее, неуясненията още фактъ съ видоизменения първоначаленъ маршрутъ на шествието въ Сараево, което довеждаше архидука и дукесата следъ първата часть на широко замисления атентатъ точно подъ дулото на пистолета, говорѣше твърде ясно, че и въ Австро-Унгария не бѣха чужди на мистерията.

Въ Германия, въ Русия, въ Сърбия и въ самата Австро-Унгария секретнитѣ служби, по различни подбуди, бѣха подготвили въ всички подробности трагичния епилогъ на една лична драма и демоничната увертюра на войната. За Принчипъ бѣ останалъ само личниятъ куражъ и точната стрелба.

Морисъ Вернъ, изследвайки по-късно детайлитѣ около Сараево и предвоеннитѣ дни, хвърли малко лъчи всрѣдъ непрогледния мракъ.

Принцъ де Монтенуово, внукъ на съпругата на Наполеона — Мария Луиза и на еднооκия й любовникъ графъ Найпертъ, като шефъ на етикета и пазитель на фамилната книга на Хасбургския домъ, бѣ станалъ жалкото орждие на сждбата, която ковѣше въ Виена участьта на Европа.

Принцъ де Монтенуово, срамниятъ потомъкъ на най-скандалната и безчестна любовь родена въ зората на миналото столѣтие, бѣ подреждалъ протоколнитѣ въпроси свързани съ погребението на архидука.

Сараевскиятъ атентатъ, който бѣ хвърлилъ въ тревога почти всички чужди дворове, послѣднитѣ, на пукъ на тайнитѣ служби, бѣха пожелали

да взематъ живо участие въ скръбьта на Хабсбургитѣ.

Петроградъ делегираше брата на императора и единъ княжески елитъ. Лондонъ пращаще престолонаследника и неговия братъ. Всички монарси, отдавайки дань на мъртвия, подчертаваха своята дълбока почить предъ доайена на владѣтелитѣ — Францъ Йосифъ, като предлагаха делегации отъ най-близки сродници и най-видни държавници.

Събрани въ Виена предъ блестящитѣ саркофази на царственитѣ мжченици, първитѣ хора на Европа, смирени предъ смъртьта, може би щѣха да намѣрятъ формулата за мирното разрешение последицитѣ на атентата въ Сараево. Но Монтенуово или както подигравателно го наричаха австрийскитѣ принцове — „незаконниятъ пазитель на законностьта", правейки намекъ за произхода му, бѣ успѣлъ да убеди Франц Йосифа да възприеме друга програма за погребението и съ това да отстрани всички делегации. Отказътъ да бждатъ допустнати на погребението делегациитѣ бѣ мотивиранъ отъ външния министръ на империята съ възрастьта на императора, съ нагорещената атмосфера и съ „неудобствата, които биха се създали на Негово Величество, ако церемониитѣ продължаватъ много . . ."

Онѣзи обаче, които се грижеха за „неудобствата" на стария императоръ, забравяха за още по-значителнитѣ неудобства, които му предлагаше войната. Призракътъ на последната не тревожеше принцъ де Монтенуово. Той имаше своитѣ

победи, своитѣ радости. Безъ да забравя неравния бракъ на мъртвия архидукъ, безпомощенъ нѣкога да го осуети, той си отмъщаваше на простреляните съпрузи, нареждайки така, щото върху естрадата на саркофазитѣ, ковчегътъ на нѣкогашната графиня да стои нѣколко сантиметри по-ниско отъ ковчега на обичания и обичащъ съпругъ. Така принцъ де Монтенуово бѣ получилъ удовлетворение, като следъ смъртьта на съпрузитѣ бѣ опредѣлилъ въ тѣзи нѣколко сантиметри по-низкия аристократиченъ рангъ на нещастната и героична жена.

•••

Францъ Йосифъ се бѣ страхувалъ отъ войната и той старателно я бѣ отбѣгвалъ. Но заинтересовани люде и секретнитѣ служби на три империи не затваряха очитѣ си, нито лежаха на двете си уши. Невидимиятъ апаратъ на подземната дейность и монтажътъ на тъмно отстжпваха вече мѣстото си на енергична и открита деятелность.

М. Вернъ разказва: — „Предприехъ една анкета, за която трѣбваше да правя единъ месецъ постжпки въ Виена, предъ видни личности, които сж били земѣсени въ страшнитѣ юлски дни презъ 1914 година.

Знаехъ, до какви открития тѣ ще ме доведатъ.

Три ноти на Кайзеръ Вилхелмъ, достигнали до стария императоръ, го бѣха накарали до обяви война на Сърбия. Тѣзи ноти сж били изпратени отъ момента, когато започна анкетата на другия день въ Сараево до декларацията за вой-

на, подписана отъ Францъ Йосифъ на 27 юлий 1914 година (14 юлий ст. ст.), т. е. единъ месецъ следъ убийството."

Първата отъ тѣзи ноти гласѣла следното: Австрия трѣбва да изпрати незабавно ултиматумъ на Сърбия. Австро-германскиятъ съюзъ не ще има за въ бждеще никаква сила, ако монархията приеме афронта на Сараево.

Втората нота пристигнала къмъ 19 юлий (6 юлий ст. ст.) въ Виена, кждето е била съставена и подписана отъ министритѣ последната нота до Сърбия.

Нотата гласи между другото: „Австро-Унгария трѣбва незабавно да премине границитѣ съ своитѣ войски и да нахлуе въ Сърбия."

Третата и последна тайна нота е адресирана пакъ до Францъ Йосифъ. Нотата казва, че въ момента били увѣрени, че „Форейнъ Офисъ" ще изостави своята английска неутралность въ случай на конфликтъ.

„Трѣбва да се върне машината назадъ", казва тогава Вилхелмъ II на Францъ Йосифа.

Твърде късно! Нищо не могло да се спре.

Въ момента, пише М. Вернъ, когато правителството въ Виена събрало своитѣ документи за да ги публикува въ една дипломатическа книга, забелязватъ, че тритѣ ноти на Кайзеръ Вилхелмъ до Францъ Йосифъ били изчезнали отъ архивитѣ. Агенти отъ една тайна служба ги били откраднали . . ."

Кой имаше интересъ да забули въ мракъ истината? Безъ съмнение онѣзи, които бѣха под-

стрекавали войната. Документитѣ, които доказва-
ха подстрекателството трѣбваше да изчезнатъ,
Убиецътъ бѣ „заличилъ“ престжплението си и
„укрилъ“ дирята си. Застаналъ подъ капчука на
историята, сжщиятъ убиецъ дълго щѣше да измива
кръвьта отъ ножа си, но кървавото петно, дъм-
госано отъ вѣчната съвесть на народитѣ, не се
отмиваше. Образътъ на единъ императоръ щѣше
за винаги да остане регистриранъ като подпал-
вачъ въ криминалното табло на свѣтовната история.

◆◆◆

Австро-Унгария, обладана отъ чувства на
жасть и отъ неудържимъ териториаленъ апетитъ,
жадуваща за морскитѣ простори на югъ и за ожи-
вѣния търговски портъ на Солунъ, хвърли на 14
юлий 1914, разнородната си армия, като „наказа-
телна“ експедиция въ предѣлитѣ на своя малъкъ,
но немиренъ съседъ.

Русия, по понятни причини, все въ връзка съ
покушението въ Босна, се чувствуваше задължена
да брани не само отъ славянска солидарность и
отъ платонизъмъ физическия извършитель на
атентата въ Сараево. Рускиятъ валякъ се затърка-
ля шумно и величествено къмъ запада по една
неравна линия начеваща отъ Балтийското и спи-
раща до Черно-море.

Часътъ на Вилхелмъ II бѣ ударилъ. Той бѣ
вече „провокиранъ“. Сега, споредъ него, Германия
трѣбваше да покаже на свѣта, на какво бѣ годна
и за какво бѣ похабила усилията на толкова по-
колѣния. „Пжтътъ за изтокъ“, бѣ една цель, една

задача, една отъ формулитѣ, но тукъ кайзеровата дипломация бѣ пропуснала да забележи космополитния ръстъ на Великобритания, на съвременнитѣ наследници на Римъ, които осакатяваха всѣки кракъ, който се опитваше да нагази по двата материка — Азия и Африка.

Империалистичниятъ възгласъ, „къмъ изтокъ", по волята на сждбата, щѣше да начене презъ 1914 год. отъ Берлинъ, още сжщата година щѣше да мине презъ Виена и Бѣлградъ, и презъ 1915 год. щѣше да продължи презъ съюзническа София за Цариградъ.

Германскитѣ щикове, които бележеха съ воля и устремъ изминатата часть отъ „пжтя за изтокъ", щѣха да се застоятъ въ Цариградъ до 1918 год. за да поематъ отново обратния пжть на една авантюра, проведена отъ кайзера и скжпо платена отъ единъ енергиченъ и трудолюбивъ народъ.

Следъ намѣсата и на Франция, която ставаше почти едновременно съ тази на Германия, Русия и Англия, — Европа настръхна. Изтръпнало отъ ужасъ човѣчеството следѣше съ затаенъ дъхъ собствената си трагедия. Но преди да влѣзе въ войната, Франция застреля съвестьта си въ лицето на човѣка, „който бѣ прекаралъ живота си въ защита на най-възвишени идеали и въ служба на най-велики каузи". Съ неповторимо лицемѣрие и съ тѣзи думи привителството на Франция оплакваше Жореса, освободено отъ кошмара на неговия животъ.

Обхванати отъ една психоза, народитѣ на „най-културния“ материкъ нагазваха все по-дълбоко и по-дълбъко въ локвитѣ на собствената си кръвь.

На 20 октомврий 1914 год. и Турция влѣзе въ войната. Балканитѣ взимаха вече участие въ гигантския пожаръ, подпалвайки двата си полюса по своя географски диагоналъ.

•••

България бранѣше своя неутралитетъ и кърпѣше ранитѣ си отъ недавнашната война. Поне това бѣ видимото. Раздѣлена на два враждуващи лагери, Европа съ изумително усърдие увличаше една следъ друга неутралнитѣ държави.

Молби и заплахи въ всички тонове и отъ всички страни изпълваха съ зловоние въздуха надъ родната земя. Приятелскитѣ народи се сърдѣха на българския неутралитетъ; вражескитѣ протѣгаха ржка.

Русия, която победоносно нахлуваше въ Австро-Унгария, бѣ притисната по цѣлото протежение на германския фронтъ. Двуглавиятъ руски орелъ, подгоненъ отъ северъ, се бѣше зарѣялъ воленъ и могъщъ надъ Карпатитѣ и победоносенъ изъ Галиция. Но фамозниятъ руски валякъ щѣше да затъне въ Мазурскитѣ езера и тамъ щѣше да прозрѣ началото на своя трагиченъ край.

Съ блуждаещъ погледъ Русия прелистяше страницитѣ на политическото си счетоводство и безъ да се спира на своя пасивъ, тя настойчиво се заглеждаше въ списъка на дебиторитѣ.

България бѣ несъмнено историческиятъ ѝ длъжникъ.

Руската дипломация, лишена отъ усѣтъ за реалность, разчитаща изключително на национални сантименти и премного увлѣчена въ надменни пози, пропущаше важни психологически моменти, годни да окажатъ решително въздействие върху българската национална душа.

Вмѣсто характерното си добродушие официална Русия сочѣше на малкия си славянски събратъ единъ огроменъ юмрукъ и една сърдита гримаса. Отъ сѫщото расово тѣсто, българитѣ щѣха да отговарятъ по сѫщия начинъ.

Но въ България една подкупна преса, единъ премиеръ и единъ лумпенизиранъ политически „елитъ“ щѣха да се възползуватъ по-късно отъ този фактъ при монтажа на външно политическата ни ориентация. Но въ страната на великия славянски събратъ провокациитѣ следваха една следъ друга.

Презъ последнитѣ дни на ноември 1914 год., по примѣра на дипломати и държавници, единъ отъ духовнитѣ водачи на Русия — писателтъ Леонидъ Андреевъ отправи до българския народъ едно писмо, изпълнено съ незаслужени клевети и тежки обиди. Сърдитиятъ руски поетъ, слѣзълъ отъ Парнасъ, разглѣзенъ отъ музитѣ и поетичната си слава, бѣ пожелалъ да раздава международно правосѫдие. Гнѣвенъ и свадливъ, Леонидъ Андреевъ не бѣ подбиралъ изрази и въ една оскърбителна аргументация бѣ направилъ единъ сакраменталенъ изводъ — „татарска“

България, въ съзнанието на поета, не бѣ нищо

другъ освенъ единъ „славянски Юда“... И поетътъ,

който издигаше гласъ и заклинаше България въ името на славянството да се притече въ помощь на Сърбия, бѣ нѣмъ и глухъ преди година, когато сѫщата Сърбия раздираше живата плъть на българския си събратъ.

Какъ бѣ видѣлъ поета въ мѫченическия образъ на България единъ Юда, остана загадка. Но въ сѫщото време цѣла България видѣ, какъ, предъ очитѣ на българската интелигенция, Леонидъ Андреевъ си направи морално харакири.

•••

Загубила Бѣлградъ и огромна територия отъ стара Сърбия, последната бѣ включила въ смъртоносната си прегръдка на удавникъ Македония. Безъ да се откѫсва отъ заграбената презъ Балканската война плячка, Сърбия, сломена отъ нѣмския напънъ, отстѫпваше на България срещу нейната ненамѣса незначителни кѫсове отъ единната и недѣлима българска плъть на Македония. Сдѣлката бѣ обидна и България я отхвърли съ погнуса.

Ромъния, по чийто граници лудуваха бойнитѣ страсти на велики нации, бързаше да предложи на ограбения си съседъ, съ почтителенъ реверансъ, мародерски заграбеното, приемайки тихомълкомъ една корекция по добруджанската граница. Българското правителство си запазваше всички резерви и тукъ.

Турция, съ галантенъ жесть поставяше на

услугитѣ на „високоценния съседъ", своята черноморска флота, за да брани (? !) незащитения български брѣгъ. За Лондонския трактатъ, за граничната линия Енось — Мидия и за нелоялния ударъ въ гърба, нахлувайки недавна въ незащитени територии, Турция не споменаваше нито дума.

Гърция, съ неестествена и комична за расата си войнственость, въртѣше въ кѫситѣ поли на фустанелата си хилавото си и замърсено туловище, стискаше юмручета, истерично и страхливо подскачаше отъ нерви и съ всички сили, сѣкашъ да заглуши страхътъ си, крещѣше до разпокѫсване, че на българитѣ не ще отстѫпи нито педя земя.

Нима заграбенитѣ български земи, се бѣха свършили на Балканитѣ, та бѣше опрѣло до завдигнатото отъ Гърция? И гръцкиятъ краль Константинъ „българоубиецъ", както самъ той съ гордость се наричаше, съ усърдие съветваше, настояваше, караше се дори съ довчерашнитѣ си съучастници, сърби, ромъни и турци, които приканваше къмъ териториални отстѫпки на България.

Коронованиятъ крадецъ на чужди земи посочваше другитѣ и насъскваше противъ тѣхъ, за да получи като възнаграждение за доносничеството си своята часть отъ кражбата.

Кредиторъ на всички, които я заобикаляха, длъжницитѣ гузно се споглеждаха подгонени отъ призраци. Престижътъ на родината растѣше. Нейното значение като арбитъръ на Балканитѣ

се връщаше къмъ довоенния си ръстъ. Щѣхме ли да прибавимъ нѣщо къмъ това, което имахме до 1913 година? Нищо не вдъхваше особенни надежди. Върху капитанския мостикъ на държавния ни корабъ стоеше съ немощни мишци съ несигуренъ взоръ и съ ризколебани нерви д-ръ В. Радославовъ. „Моряшкиятъ екипъ“ сиречъ министритѣ на премиера, бѣ съ съмнителни добродетели, по-право, съ низъкъ моралъ и провѣрена негодность. Но единъ типиченъ либерални представитель се натрапваше на всички. Изхождащъ отъ тѣзи срѣди, лишенъ отъ много „излишни“ добродетели и съ развити въ духа на отрицанието дарби, Никола Генадиевъ, амбициозенъ и ловъкъ хитрецъ, бѣ закачилъ на бутониерката си единъ претенциозенъ етикетъ — „стамболовистки лидеръ“ и се домогваше до първенствуващи роли.

Какъ да е, съ когото и както можеше, либералската концентрация управляваше, безъ да прави специаленъ подборъ нито на срѣдствата, нито на лицата. Но едно сензационно събитие щѣше да внесе смутъ въ душитѣ на управляващитѣ.

♦♦♦

На 1 февруарий 1915 год. вечерьта, въ Софийското градско казино, на устроения отъ артиститѣ при Народния театъръ балъ съ маски, се бѣ стекълъ елитътъ на столицата. Въ пленъ на безгрижието веселитѣ маски танцуваха, пиеха, флиртуваха и пълнѣха праздната спомагателна каса на артиститѣ, виновници на този рѣдъкъ по блѣсъкъ, изящество и уредба балъ.

Политическиятъ и хайлайфенъ бомондъ, великолепно разнообразенъ отъ красивитѣ офицерски униформи, изпълваше съ импонзантость най-хубавия по това време салонъ въ столицата.

Въ срѣднощния вихъръ на бала, къмъ единъ часътъ следъ полунощь, една бомба, поставена презъ счупенитѣ стъкла, въ една странична ложа на салона, съ оглушителенъ трѣсъкъ избухна всрѣдъ веселящитѣ се.

Следъ първото вцепеняване и изписания ужасъ по лицата паниката грозѣше да вземе нови жертви. Но самообладанието бърже наддѣляваше. На пода на казиното лежѣха окървавени жертвитѣ на атентата. Нахлулата въ салона полиция, всрѣдъ стенанията на падналитѣ и зловещия шумъ и писъкъ на публиката, преброи дванадесеть ранени.

Четирима мъртви и осемь зле ранени това бѣ равносмѣтката на атентата.

•••

Кой и защо хвърли бомбата въ казиното? Кому и съ какви цели бѣ нуженъ този безсмисленъ атентатъ, който поваляше толкова невинни хора? Въ името на какво? Следствието разкри наистина една конспирация, група екзалтирани хора, между които единъ се открояваше отъ тази срѣда, налагайки се съ своята интелентность, мѫжество, воля и духъ. Това бѣ Викенти попъ Анастасовъ. Направляваното отъ Радославова и македонскитѣ му приятели следствие го сочеше и като душа на единъ заговоръ, който свършваше съ атентата въ казиното, но не започваше съ него.

Предварителното дирене твърдѣше, че се бѣ добрало до данни, които уличавали Викенти п. Анастасовъ, като инспираторъ на нѣколко анархиствуващи и македонствуващи, които натоварвалъ веднажъ съ убийството на богатия столиченъ адвокатъ Добриновичъ, другъ пѫть съ убийството на царь Фердинанда, съ атентата въ казиното и убийството на висшия чиновникъ Пиперовъ. Въ сѫщото време сѫщото дирене продължаваше да твърди, че Викенти бѣ дори нареждалъ своитѣ терористи — Георги Илиевъ, Ицо Сантовъ, Санко Антовъ, Миланъ Маноловъ и Серафимъ Мановъ, да наченатъ тайно единъ отъ другъ поголовно взаимното си изтрѣбление (?!).

Нѣкой, който стоеше задъ кулиситѣ, искаше настойчиво главата на Викенти п. Анастасовъ. Презъ мъглявитѣ данни на досието се очертаваха контуритѣ на две брадати физиономии, отъ които едната — Радославовъ, който се страхуваше отъ Генадиева, чийто съпѫтникъ и другарь бѣше Викенти и другата — Тодоръ Александровъ, на чийто пѫть заставаше подчертаната личность на Викенти, който далече превъзхождаше съ култура и революционни добродетели бѫдещия некоронованъ „вождъ“ на Македония.

Тодоръ Александровъ бѣ и тукъ вѣренъ на себе си и на своя методъ, въ чието сатанинско начало той бѣ видѣлъ личния си възходъ. Онзи, който бѣ потопилъ вече рѫцетѣ си въ кръвьта на голѣми революционни водачи и който се катерѣше по върховетѣ на революционното рѫководство върху труповетѣ на македонскитѣ първенци,

мжчно можеще да понася онова, което той въ душата си меркантилно опредѣляше като конкуренция. А Викенти п. Анастасовъ съ широкъ размахъ замисляше терористически акции въ едъръ стилъ, които щѣха да хвърлятъ въ смутъ душитѣ на новитѣ господари на Македония. Въ самата Македония Викенти искаше да защрака отново една модерна, съобразна съ новитѣ нужди и условия, революционна апаратура. Новата машина, обаче, изискваше и нови хора. Освенъ групата терористи, съ които разполагаше всѣка македонска фракция, Викентий, като ржководитель на подготвената отъ него акция, се издигаше до върховетѣ на нѣкои схващания, въ чието подножие Александровъ стоеше жалъкъ и безпомощенъ.

Когато на 5 юний 1915 год., следъ четиримесечно гробно мълчание и следствие на тъмно, бѣха публикувани обстоятелствата на образуваното дѣло по атентата въ казиното, азъ неволно си спомнихъ сцената въ Министерския съветъ и предупрежденията, които бѣхъ отправилъ на Радославова по отношение на двамата му гости — Тодоръ Александровъ и Протогеровъ. Това предупреждение ми струваше приятелството съ моя партиенъ шефъ, но на него, съ този обвинителенъ актъ срещу Викентий, политическата му честь.

Следствието, възъ основа на съмнителни показания, сочеше на още едно обвинение срещу Викентий, — че последния бѣ организиралъ убийството и на Тодоръ Александровъ и то още презъ 1911 год. Онзи, който само бѣше убивалъ, съчини

легендата, че и него бѣха искали да убиятъ. За по-голѣмъ ефектъ Александровъ бѣ успѣлъ да приплете въ страннитѣ показания на нѣкой обвиняемъ и единъ опитъ за убийството на видния и благороденъ македонски революционеръ Тодоръ Лазаровъ.

Подъ една камара отъ разхвърлени и недоказани обвинения главата на Викентий трѣбваше да падне. Единъ известенъ столиченъ апашъ — „дежурния", бѣ наетъ като свидетель — обвинитель. Бѣше човъркано въ душитѣ и на други. Една позната пѣсень за „предателството" на Викентий, когото поставяха въ услуга ту на гърци и на сърби, ту на руси, начената съ високъ гласъ, скоро бѣ изоставена. Чистото чело на революционера Викентий незадържаше цинизъма на ловко подхвърленото обвинение и то отпадна. Не следъ дълго, съ ослѣпителенъ блѣсъкъ, истината освѣти съдебната зала при разглеждане на процеса. Тукъ бѣ установено, че не Викентий бѣ пращалъ убийци на Т. Александровъ, а Александровъ бѣ правилъ и другъ пѫть опитъ да убие Викентий.

Единъ шантажъ прочее, който целѣше да обезглави една часть отъ българската партийно-политическа общественость и я отстрани отъ активно участие въ политическия животъ на страната предъ днитѣ предхождащи намѣсата на България въ европейската касапница, бѣ на лице.

Викентий п. Анастасовъ, въ своята защитителна речь, бѣ изхрачилъ въ лицето на властимеющитѣ и тѣхнитѣ македонски сподвижници, една историческа храчка, като разкриваше предъ съда

какво бѣха искали отъ него презъ предварителното следствие.

— „Около 10 априлъ, говореше Викентий п. Анастасовъ, се явява при мене следователя Митаковъ и ми каза: „Г-нъ Анастасовъ, вие ще бѫдете обѣсенъ, ако продължавате да държите това поведение. Данни за атентата наистина нѣма, но за покушението срещу Добриновичъ има много. Има маса други престѫпления, които ще се докажатъ предъ сѫда. Доказателствата по другитѣ обвинения ще убедятъ сѫдиитѣ, че и атентата въ казиното е ваше дѣло. Единственото спасение е следното: Ще направите протоколъ, въ който ще кажете, че генералъ Савовъ ми е далъ пари въ различни времена, че съмъ ходилъ въ неговата кѫща съ Тане Николовъ. Каза ми да кажа, че, понеже моето отиване у генералъ Савова ставало подозрително, решили сме да се срещаме у Димо Кьорчевъ, или пъкъ да получимъ пари чрезъ Димо Кьорчевъ. Каза ми още, че имало нѣкаква офицерска лига, че били арестувани нѣколко генерали, които много нѣща казали, но азъ съмъ билъ въ състояние да дамъ доста важни основания на следствието за да влѣзе въ диритѣ на известни престѫпници начело съ генералъ Савовъ, д-ръ Генадиевъ, Димо Кьорчевъ. Да призная, че тѣ сѫ ме карали да върша тѣзи работи, за да се детронира царьтъ, като на мене била възложена най-важната мисия. Иначе, ми каза следователя Митаковъ, вие ще отидете на вѫжето. Но ако хвърля вината върху горнитѣ лица, ще бѫда представенъ ка-

то тѣхно орѫдие и понеже съмъ билъ голѣмъ патриотъ, ще бѫда оправданъ.

Какво е било възмущението ми отъ това отвратително предложение, можете да си представите. Казахъ имъ, че орѫдие на шантажи не ставамъ. Митаковъ и Чуклевъ после пакъ ме убеждаваха, но все по-рѣдко".

Ето какво въ сѫщность бѣ предизвикало този процесъ. Ето кѫде бѣ и неговата ахилесова пета. Ето думи, дѣла и факти, които стояха, безъ съмнение, много по-близко до истината отколкото цѣлата забъркана аргументация на обвинителитѣ.

Задавянъ отъ сълзитѣ на невинността, човѣкътъ, който обичаше България, както малцина я обичаха, се бѣ позовалъ на съвестьта на сѫдиитѣ. Но сѫдиитѣ отсѫдиха — „смърть чрезъ обесване" . . .

Така, при най-странни обстоятелства, Радославовъ обеси физически Викентий, а морално Генадиева.

По пѫтя на Тодоръ Александровъ къмъ македонскитѣ върхушки, още единъ, който му пръчеше незаслужения възходъ, бѣ отстраненъ. Викентий щѣше да увисне на бѣсилото.

***

Една весть въ първитѣ дни на априлъ, долетяла съ зловещъ шумъ отъ Пиринъ, съобщаваше за убийството на Яне Сандански.

На 9 априлъ въ мѣстностьта „Папазъ-чаиръ" срѣдъ китнитѣ пазви на Пирина, недалечъ отъ любимия му Мелникъ, бѣ намѣренъ убитъ отъ

„неизвестни" лица единъ отъ голѣмитѣ водачи на македонската революция — Сандански. Нѣколко дни по-късно, единъ отъ първитѣ му сподвижници, Чудомиръ Кантарджиевъ, бѣ протелеграфиралъ следното: „Сандански е първата жертва на широкъ заговоръ" . . .

Чудомиръ говорѣше истината. Единъ широкъ заговоръ пълзѣше изъ родната земя, спускайки се отъ кабинета на тогавашния министръ-председатель, минаваше презъ конспиративния мозъкъ на нѣкои професионални македонски заговорници и бѣ насоченъ срещу всичко, което се отличаваше съ воля, умъ и лично мнение.

Очевидно България бѣ предъ събития. Тъмни сили дебнѣха нейния неутралитетъ. Следъ Викентий и групата му бѣ дошелъ редъ и на Яне Сандански.

Кой бѣше следващиятъ?

За сега другаритѣ и искренитѣ почитатели на Сандански оплакваха убития войвода. Нѣкои негови близки разказваха, какъ бѣ извършено покушението.

Сандански бѣ нападнатъ отъ една чета, която бѣ устроила нѣколко засади по пѫтя му така, че жертвата да не излѣзе жива изъ ржцетѣ на злодейцитѣ. Натъкналъ се на първата засада, върху изненадания Сандански се бѣ изсипалъ градъ отъ куршуми. Засѣгнатъ още съ първия залпъ, Яне не бѣ изгубилъ присѫтствие на духътъ си, скочилъ отъ коня си, той бѣ залѣгналъ, начевайки едно сражение, което бѣ продължилъ близо единъ часъ.

Сандански бѣ спрѣлъ борбата си едва тогава, когато въ тѣлото му бѣха нанизани единадесеть куршума, излѣзли отъ манлинхеритѣ на стрелцитѣ задъ прикритие.

За да помрачи славата на мъртвия и да намали ефекта отъ покушението, една позната клика пустна версията, че Сандански бѣ нападнатъ, убитъ и ограбенъ отъ апаши (?!), и то не другаде, а апаши въ Пирина . . .

Светата пръсть на Роженския монастиръ прибра простреляното тѣло на бележития македонски водачъ. Но неговиятъ немиренъ и властенъ духъ ще броди дълго надъ роднитѣ земи, заслушанъ въ хайдушката песѣнь на горскитѣ усои, въ тжжния припѣвъ на Вардаръ, Струма и Марица и блуждаещъ изъ прозрачно-синитѣ простори, заливащи свободната и поробена родна земя.

Нека броди гордиятъ му духъ отъ Дунава до Бѣло-море и Егея и отъ Тимокъ до навъсеното чело на Черното море! Нека се кжпе въ лазурното небе надъ България душата му и се прочисти отъ волни и неволни грѣхове предъ Македония и предъ общата родина!

Македония, която го бѣ откърмила на съсухрената си гръдъ, съ майчина усмивка го бѣ облъхнала вече съ дъхътъ на всеопрощението. Но предъ сжда на историята Сандански трѣбваше да отговори на много сложни въпроси. Даже мъртвиятъ съ по-голѣма убедителность застави историка да възприеме като права каузата, за която той живѣ, бори се и загина. Но ония живитѣ, тѣзи, които не сподѣляха неговитѣ

възгледи, ние, неговитѣ съвременници, изрѣкохме своята присѫда. Яне, обаче, самъ, презъ 1912 — 13 години, загърнатъ въ сивиятъ шинелъ на български войникъ, бѣ изкупилъ онова, което му оспорвахме нѣкога — вѣрность къмъ общата родина.

Смиренъ предъ великото тайнство на смъртьта, при вестьта за трагичния край на революционера, азъ неволно прошепвахъ, сѣкашъ се страхувахъ да не бѫда чутъ: — Господи! успокои душата на усопшиятъ . . .

•••

Докато столичниятъ печатъ изпълваше колонитѣ си, съобщавайки съ едри и тлъсти букви сензационната весть за убийството на Сандански, презъ сѫщитѣ дни, тихо, незабелязано и безшумно, единъ голѣмъ българинъ, единъ витязъ на духътъ и единъ смѣлъ революционеръ, се бѣ простилъ съ живота.

Българскиятъ ежедневенъ и „независимъ" печатъ, който отъ всички цвѣтове на обществения моралъ бѣ запазилъ като основенъ фонъ на своето знаме жълтия цвѣтъ, съ малки изключения, дори не хроникира тази смърть.

Подпредседателътъ на македоно-одринци, ржководителътъ на македонскитѣ благотворителни братства, единъ отъ малкото избрани водачи на македонската революционна борба, замѣстника на генералъ Цончевъ и вождъ на върховизма — запасния полковникъ Стефанъ Николовъ, ованкантяваше едно мѣсто върху революционния пиедесталъ на

Македония, което остана незаето цѣли три десетилѣтия.

На 12 априлъ 1915 година фалангата на македонскитѣ революционни рицари, орѣдѣла твърде много, загуби най-коректния, най-самопожертвователния, най-смѣлия и най-скромния между тѣхъ.

Когато въ 1898 година не псевдо, а истинската В. М. Р. О. пожела да организира македонската емиграция и я активизира, тогава на чело на Върховния Македонски Комитетъ се постави по волята на В. М. Р. О. и на офицерскитѣ македонски братства единъ елитъ, съчетание на мѫжество и честь. Човѣкътъ, който следваше върховисткия вождъ всрѣдъ този малъкъ елитъ, бѣ Стефанъ Николовъ. Неговата дейность бѣ оставила дълбоки, незаличими следи срѣдъ емиграцията и срѣдъ „стрелковитѣ чети", които той ржководи съ амбицията да подготви щурмовитѣ отряди на България въ нейния бѫдещъ освободителенъ походъ.

Инвалидъ отъ сръбско-българската война въ 1885 година зарадъ пословичната си твърдость и воля и поради еднаквостьта въ физическото си нещастие съ основателя на езуитския орденъ, Стефанъ Николовъ, бѣ кръстенъ отъ приятелитѣ си Игнатий Лойола.

Съ единъ кракъ, яхналъ на хубавъ бѣлъ жребецъ, той бѣ повѣлъ въ 1902 година четата си изъ Македония. Влизалъ въ нѣколко сражения съ турски потери, Николовъ бѣ ржководилъ всѣки бой, смѣлъ до безумие, безъ да слѣзе отъ коня си и безъ да потърси прикритие. Сѣкашъ смъртьта бѣ бѣгала отъ него съ сѫщото усърдие, съ което

той я бѣ предизвиквалъ. Гордото привидение, което презираше смъртьта, както и турцитѣ, смайваше противника и правѣше стрелбата му неточна.

Окрилянъ отъ случая и звѣздата си, безукорниятъ храбрецъ бѣ взелъ най-активно участие съ четата си и презъ днитѣ, въ които Македония прикова погледитѣ на свѣта върху една вопиюща неправда, върху тъмното петно на цивилизацията и върху мжченическата си сждба — Илинденъ.

Върховниятъ Македонски Комитетъ, който бѣ отричалъ като навременно зле подготвеното Илинденско възстание, когато то избухна, се втурна въ Македония, за да изгори върху кладата на това историческо усилие, редомъ съ възбунения народъ. Единъ отъ първитѣ, които минаха границата и се хвърлиха въ борбата бѣше и Стефанъ Николовъ като скроменъ четнишки войвода.

Съ обгорени криле орелътъ се бѣ върналъ въ свободното отечество, за да го напустне отново презъ 1905 година, влизайки въ Македония, кждето близо една година, съ живота на нелегаленъ, той отново ободряваше духоветѣ и реорганизираше македонеца за нови борби.

Презъ днитѣ на хуриета Николовъ пакъ проникна въ Македония, за да види съ свито сърдце, кого бѣ огрѣло съ лжчитѣ си слънцето на провъзгласената отъ младотурцитѣ свобода. Наистина извънъ санданисткитѣ лидери, никой не бѣ почувствувалъ смѣната на режима.

Съ стиснати юмруци и съ несподѣленъ гнѣвъ Николовъ се завърна въ България, виждайки още веднажъ твърде ясно правотата на върховистката

схващане — чрезъ щиковетѣ на освободенитѣ, къмъ свободата на поробенитѣ. И той запретна ржкави, стегна офицерскитѣ македонски братства, взе дѣлово участие въ организирането на македоно-одринското опълчение и захвърлилъ четнишката бурка на македонски войвода, презъ 1912 година, той се бѣ загърналъ въ сребристо-сивата мантия на български войнишки полководецъ.

Повелъ не предъ, а следъ себе си първа бригада на македоно-одринското опълчение, съ небрежностьта на истински герой Николовъ бѣ разхвърлялъ нѣколко паметници изъ бойнитѣ полета на югъ и нѣколко горди символи на слава и величие. Малгара и Шаръ-кьой ще останатъ за дълго като безсмъртни свидетели на подвигъ и духъ, които за винаги ще кржжатъ съ аурата на себеотрицанието полковетѣ и полководеца отъ първата бригада на македоно-одринци. Презъ междусъюзническата война той завеща на кратовци легендарнитѣ боеве, край Кратово и изъ Осогово, а сръбско-черногорскитѣ войски никога не ще забравятъ чиличената му съпротива при Повиенъ.

Българскиятъ журналистъ, обаче, който имаше задачата да озонира обществената атмосфера, предпочиташе да я замърсява съ сензации, пропущайки да изпрати съ достойнство единъ отъ най-достойнитѣ.

Хиляденъ народъ съ приведени чела отдаде последна почить на угасналия войнъ.

•••

Едно следъ друго въ дяволския кржгъ на

схващане — чрезъ щиковетѣ на освободенитѣ, къмъ свободата на поробенитѣ. И той запретна ржкави, стегна офицерскитѣ македонски братства, взе дѣлово участие въ организирането на македоно-одринското опълчение и захвърлилъ четнишката бурка на македонски войвода, презъ 1912 година, той се бѣ загърналъ въ сребристо-сивата мантия на български войнишки полководецъ.

Повелъ не предъ, а следъ себе си първа бригада на македоно-одринското опълчение, съ небрежностьта на истински герой Николовъ бѣ разхвърлялъ нѣколко паметници изъ бойнитѣ полета на югъ и нѣколко горди символи на слава и величие. Малгара и Шаръ кьой ще останатъ за дълго като безсмъртни свидетели на подвигъ и духъ, които за винаги ще кржжатъ съ аурата на себеотрицанието полковетѣ и полководеца отъ първата бригада на македоно-одринци. Презъ междусъюзническата война той завеща на кратовци легендарнитѣ боеве, край Кратово и изъ Осогово, а сръбско-черногорскитѣ войски никога не ще забравятъ чиличената му съпротива при Повиенъ.

Българскиятъ журналистъ,обаче, който имаше задачата да озонира обществената атмосфера, предпочиташе да я замърсява съ сензации, пропущайки да изпрати съ достойнство единъ отъ най-достойнитѣ.

Хиляденъ народъ съ приведени чела отдаде последна почить на угасналия войнъ.

◆◆◆

Едно следъ друго въ дяволския кржгъ на

една фатална логика се редуваха събития отъ изключителна важность.

Въ първата половина на месецъ май 1915 година Италия се намѣси следъ едногодишно колебание въ войната. Една година бѣ достатъчна на демократична Италия, за да мотивира измѣната къмъ единъ съюзъ, който я обвързваше съ Германия и Австро-Унгария. Италия, пламтяща отъ демонстрациитѣ на темпераментното си население, крещеше съ пълно гърло несдържани лозунги изъ площади и булеварди. Една огромна часть мълчаливо отричаше войната. Това бѣ волята на италиянската демокрация. Но другата часть разнасяше изъ улицитѣ на Палермо единъ ковчегъ, върху който личеше единъ драстиченъ надписъ — „тукъ до Джиолити почива военната честь и достойнството на Италия"; въ Римъ военнолюбиви възгласи призоваваха тълпитѣ на барикадитѣ; предъ Квиринала, многохилядни маси, крещѣха въ дилириумъ — „евива Саландра, абаса Джиолити".

Саландра, като министъръ-президентъ, тласкаше Италия въ войната. Джиолити, душа на демокрацията въ Италия, предпочиташе мирътъ.

Отъ Тиролъ до Триестъ, на 10 май, войната понесе върху разюзданата си колесница и италиянския народъ.

Германия, която бѣ твърде заета съ Франция, Русия и Англия, трѣбваше да отдѣли внимание и на новия си неприятель. Но дветѣ армии, италиянска и австро-унгарска, съ еднакви военни добродетели и съ почти еднаква бойна репутация се бѣха вкопчали. Еднакво страхуващи се една отъ

друга, тѣзи две армии почти презъ цѣлатв война щѣха да разиграватъ една военна комедия край р. Изонцо, която разсмиваше дори децата изъ широкия Божи свѣтъ.

•••

Съглашението живѣеше тревожни дни. Презъ главата на Сърбия, Гърция и Румъния, то бѣше нотифицирало официално своитѣ предложения на министръръ-председателя Радославовъ. Следъ италиянската намѣса въ войната, съглашенската дипломация бѣ склонила Сърбия къмъ отстжпки, изразени въ рамкитѣ на Балканския съюзъ отъ 1912 год., въ който бѣ включена и Румъния, която отстжпваше Добричъ и една чувствителна корекция на добружанската граница. Съ Гърция Съглашението щѣше да се справи по пжтя на натискътъ. Съглашението ни обещаваше заемъ и военни и санитарни материали, но срещу всичко това бѣ поискало отъ България да обяви война на Турция.

Българското правителство бѣ приело предложението като база за преговори, но то бѣ направило своитѣ контра-предложения — да бждатъ повърнати на България: спорната и безспорната зона отъ Сръбска Македония; Сересъ, Драма и Кавала; отъ Ромъния, приложение Петроградския протоколъ и въ Източна Тракия линията Еносъ-Мидия.

Написанъ въ приятелска и учтива форма, Радославовъ лично бѣ вржчилъ този отговоръ на представителитѣ на четиритѣ сили. За по-

сигурно правителството бѣ поискало незабавна окупация на земитѣ, които трѣбваше да бждатъ отстжпени.

Въ сжщото време правителството бѣ изпратило въ Цариградъ Кочо х. Калчева да преговаря върху „доброволното“ отстжпване отъ Турция на часть отъ Тракия. Съ нѣколко думи казано значението и престижътъ на България продължаваше да расте. Предложенията на враждуващитѣ международни централи ставаха все по-приемливи и по-приемливи. Съглашението и Централнитѣ сили очевидно движени далечъ не отъ чувство на справедливость, спазаряваха българската намѣса и наддаваха. Съглашението се скжпѣше, за онова, което може би искренно и честно щѣше да даде. Централнитѣ сили бѣха по-галантни и по-съмнителни платци. Българското правителство отъ своя страна привидно се борѣше да догони националнитѣ идеали въ по-широкъ мащабъ, правейки гримаси на колебания. По сведущитѣ българи, обаче, не се мамѣха. Преговоритѣ около сключения петстотинъ милионенъ заемъ при Дисконто Гезелшафтъ бѣха приключили съ сжщо такъвъ успѣхъ, както и преговоритѣ около предварителнитѣ политически ангажименти. И сега жонгльорството и акробатиката на Радославова вдъхваше ялови надежди на Съглашението и забавляваше любителитѣ на цирковото изкуство въ политиката. Подъ скептичнитѣ погледи на именити българи малкиятъ български президентъ съ разперени ржце и съ българския държавенъ гербъ на плещитѣ си пристжпваше, като самона-

деянъ еквилибристъ, върху зле опънатото въже на военния рискъ, за да полети следъ три години въ бездната на националната катастрофа.

Междувременно отъ Русия долитаха тонове, загатващи за една промѣнена постановка на руско-българскитѣ отношения. Враждебнитѣ настроения на руската преса и езикътъ на държавницитѣ бѣ станалъ по-благосклоненъ.

„Дипломатическитѣ кръгове въ Русия, пишеше руската преса, се надѣватъ, че България ще продължава да пази лояленъ неутралитетъ. Въ какъвъ и да е случай България по никой начинъ не ще отиде противъ насъ, а ако вземе участие въ войната, то ще бъде противъ Съюза."

Нѣколко дни преди това предъ представителитѣ на печата съ славянски сантиметализъмъ и наивитетъ министърътъ на външнитѣ работи въ Русия, Сазоновъ, бѣ казалъ между другото: „Не мога да си въобразя, че даже и при най-лошото политическо положение България ще тръгне противъ Русия. . ."

Отъ Берлинъ и Виена, кѫдето по-малко приказваха, по-малко се осланяха върху логиката и сантиментитѣ, правото и мистиката, и по-енергично бѣха действували, се усмихваха на декларациитѣ, които идваха отъ Петроградъ.

◆◆◆

Всичко говорѣше за една близка и вече открита ориентация на България, когато едно крупно събитие раздвижи умоветѣ, жегна сърдцата, хвърли въ покруса и скръбь цѣлата страна,

като отвлече вниманието на единъ вѣрующъ народъ отъ свѣтовнитѣ проблеми и отъ народнитѣ идеали, насочвайки това внимание къмъ тежката загуба на родната Църква, на Македония, на България. Вториятъ български Екзархъ, Йосифъ I, бѣ предалъ своята благородна и възвишена душа на Бога.

„Загасна тихо свѣтлата лампада,
На духъ свободенъ тъмни пѫть огрѣла".

. . . . . .

. . . . . .

Така бѣ проплакалъ единъ поетъ смъртьта на безсмъртния.

Сърдцето, умътъ и волята на родната Църква бѣха сѣкашъ положени върху смъртния одъръ на Екзарха.

Живѣлъ съ мѫченичеството на своя народъ, той бѣ посрѣщналъ съ усмивка смъртьта. Въ небеснитѣ селения, въ вѣковѣчното царство на небитието отлиташе душата на човѣка, за когото царетѣ, съ изключение на единъ, благоговейно шепнѣха — мѫдрецъ, дипломатитѣ, му бѣха отредили кресло въ първата си редица; държавницитѣ съ мѫка долавяха широкия обсѣгъ на неговитѣ прозрения; българитѣ отъ царството, виждаха въ него въплощение на народнитѣ си идеали и духовния глава на българската Църква; а македонци, тракийци и добруджанци се прекланяха предъ неподвижната сега ржка, която неспирно бѣ горѣла върху кладата на тѣхното робско страдание. Ала когато всички българи научиха за неговата кончина, единъ болезненъ викъ изтръгнатъ отъ

сърдцата, го назова съ неговото истинско име — с в е т е ц ъ.

Народитѣ не се молятъ за своитѣ светци. Тѣ се молятъ предъ тѣхъ. И единъ народъ, който оплакваше своя безсмъртенъ духовенъ кумиръ подъ помраченото отъ буреносни облаци български небе, му отправяше топли молитви — да бди надъ България.

Роденъ презъ 1840 год. въ града който даде на България гения на свободата — Христо Ботевъ, Екзархътъ бѣ носилъ съ смирение нѣкога свѣтското си име Лазаръ Йовчевъ. Кржгло сираче и даровито дете бждещиятъ Екзархъ съ мжка бѣ проправилъ стръмната пжтека на своя труденъ животъ. Следвалъ две години въ Цариградския френски колежъ Бекетъ, той и тукъ спира вниманието на учители и богати българи, които го изпращатъ въ Парижъ да окржгли образованието си.

Предъ прага на Сорбоната, жаденъ за знания и чуждъ за свѣтскитѣ радости въ живота, той записва два факултета едновременно—славянска филология и правни науки, които завършва съ отличие и съ титлата лисансие. Завърналъ се въ Цариградъ, той бѣ грабналъ перото, слагайки го въ услуга на народнитѣ идеали, за да не го хвърли никога вече. Като сътрудникъ на Цариградския вестникъ „Македония" и редакторъ на „Читалище", той блѣсва и съ публицистичнитѣ си дарования. Въ 1872 година будното око на Екзархъ Антимъ I, сѣкашъ медиумъ на Провидението, бѣ съзрѣло Лазаръ Йовчева, откжсва го отъ обществено-литературния кржжокъ и го включва въ църковната

орбита. Следъ нѣколко месеци младиятъ секретаръ на Екзархията бѣ пожелалъ да продължи нерадостния животъ на сирашкото си детство, приемайки монашески санъ съ името Йосифъ.

Примѣрно живѣлъ, сега той съ ревность се бѣ отдалъ въ служба на църква и народъ. Само следъ петь години най-младиятъ кириярхъ бѣ избранъ за Екзархъ на българската Църква.

Понесълъ мжченическия кръстъ на своя народъ, той му посвети беззаветната си служба и му подари живота си.

Но въ своята вѣрна служба нороду той бѣ преглътналъ много огорчения. Не малко огорчения му причиниха и една известна тълпа отъ македонски лумпени, които пиеха отъ честнитѣ и чисти политически откровения на светия старецъ за да ги избълватъ, като непоискана услуга въ краката на Царь Фердинанда.

Въ една среща, която Тодоръ Александровъ и нѣкои негови другари бѣха изпросили отъ Екзарха, Негово Блаженство бѣ изразилъ отрицателното си отношение къмъ официалния курсъ на ржководената отъ Царь Фердинанда външна политика. Тодоръ Александровъ, който привидно бѣ сподѣлялъ схващанията на Екзарха и бѣ отправилъ жестоки укори срещу царя, напущайки Светия Синодъ се бѣ вмъкналъ презъ заднитѣ врати на двореца донасайки чутото

Но могжщиятъ джбъ бѣ недосегаемъ за сръднитѣ на царь Фердинанда и царската вихрушка не огъваше стъблото на здравитѣ му консепции и пророчески видения. Въ сжщность

Царь Фердинандъ не обичаше Екзарха. Екзархътъ, който всѣкиму и всичко прощаваше, отъ своя страна не можеше да прости на царь Фердинанда нѣкои негови политически стжпки. Пропастьта отдавна бѣ издълбана между тѣхъ. Тя бѣ непреодолима. Тодоръ Александровъ и другаритѣ му нѣмаше да я направятъ по-дълбока, но тѣ решително ставаха по-жалки.

Ненавиждащъ бащата Екзархътъ бѣ влюбенъ въ сина — символъ на толкова надежди и толкова неповѣхваща вѣра за цѣлъ народъ. Миропомазалъ и приелъ въ лоното на родната Църква царственото момче, той се бѣ научилъ да вижда въ Престолонаследника възхождащата звезда на България. Тази България, която бѣ родила Екзарха въ политѣ на хайдушкия Балканъ, а Князъ Бориса въ подножието на шопска Витоша. Така бѣ приучвалъ стареца да гледатъ на бждещия владѣтель и приближенитѣ си.

Презъ сетнитѣ мигове на живота си той бѣ сподѣлялъ често тревогата си за утрешния день. Но презъ прозрачната и мрачна за него фигура на Царь Фердинанда старецътъ се усмихваше на едно лжчезарно видение — Търновския князъ.

Князъ Борисъ, следванъ отъ елитътъ на България, цѣлото дипломатическо тѣло, една стохилядна маса народъ и символично отъ всички българи пръснати изъ Балканския полуостровъ, изпращаше своя духовенъ баща — човѣка, който го бѣ сродилъ съ духътъ на българската Църква и съ историческото верую на българския народъ. Но той му бѣ завещалъ и единъ скжпъ за-

ветъ,—своята любовь къмъ Македония. Защото за него, „Македония е България", както самъ бѣ изрекълъ това предъ съпѫтника на своята старость, Отецъ Стефанъ, бѫдещия столиченъ митрополитъ.

Грядущитѣ ще отредатъ въ историята разряда на неоценимото, на необхватното му дѣло и политически завети, а самъ той, въ залѣза на своя светъ животъ, загледанъ въ златнитѣ куполи на „Александъръ Невски", бѣ излѣлъ възторга на душата си предъ рожбата на своя духъ и приемника на недовършеното му дѣло, Стефана Софийски, съ безсмъртнитѣ думи на вѣра, надежда и бодрость: „Нека светятъ тѣзи куполи и напомнятъ на всички, че българската Църква не угасва. Тя расте, тя ще свети на българския народъ, който търси и ще намѣри своя пѫть въ живота".

◆◆◆

Далечниятъ тътенъ на гърмотевичната буря бушуваща изъ всички гранични предѣли на Европа, приближаваше и къмъ България.

При една ужасяваща международна констелация Радославовъ правѣше плитки диверсии съ играта „слѣпа котка" и съ прозрачната кърпа на очитѣ си.

Германското оръжие победоносно маршируваше, смазало руската съпротива при блатата на Мазурия. То приковаваше нападателния устремъ на италианската армия, но сѫщото фатално се бѣ спънало въ Вердюнъ на пѫть за Парижъ и Бордо.

Французитѣ бѣха изградили тукъ една мел-

ница за свои и чужди, въ чиято ненаситна пасть гинѣха усилията на милионни армии.

Сърбия героично отбиваше удара на империята—отмъстителка, отстъпвайки срещу скъпо заплащане всѣка педя земя.

Въ Русия всрѣдъ международния хаосъ, сѣкашъ за да засилятъ пъстритѣ тонове на какафонията, отъ време на време се издигаше гласътъ на нечия патриотична екзалтация, предназначена за тълпитѣ и замедляваща нѣкои крещящи факти. Така, отъ Петроградъ Родзянко, председателтъ на руската Дума, заглушаващъ единъ парламентаренъ вой, крещеше въ истерия: „Ние ще се биемъ, ще се биемъ, може би, десеть години ще се биемъ. Ние ще напустнемъ Петроградъ, ние ще се оттеглимъ оттатъкъ Уралъ; Швеция би могла сѫщо да ни нападне, ние ще пожертвуваме дванадесеть милиона войници, но ние ще победимъ!"

Родзянко имаше предвидъ историята, Наполеоновия разгромъ при Москва, но той бѣ чуждъ на революционнитѣ котли, които кипѣха върху безименнитѣ пещи на подземна Русия.

Въ сѫщото време Кайзеръ Вилхелмъ бѣ ималъ едно минутно прозрение. Разбралъ пакъ твърде късно, че въ лицето на Хинденбурга той бѣ намѣрилъ единъ Молтке, той сѫщо бѣ разбралъ, че Бетманъ Холвегъ, отъ съмнителна държавническа закваса, въ нищо не наподобяваше гения на Бисмаркъ. Нещастниятъ Кайзеръ съ блуждающъ погледъ бѣ търсилъ новъ канцлеръ за Германия, за да възстанови историческата хармония — Бисмаркъ — Молтке. Германскиятъ посланикъ

въ Цариградъ, Хохенлое, бѣ спиралъ дълго императорския погледъ, но младостьта на дипломата и дворцови сплетни и влияния го отдалечаваха отъ канцлерския рангъ.

Научилъ за една нова победа, падането на Брестъ — Литовскъ, Вилхелмъ бѣ изтървалъ едва чуто първото си пророческо опасение за епилога на войната: „Боя се отъ окончателния край на войната. Хинденбургъ имамъ, Бисмаркъ липсва!"

◆◆◆

Горещъ августовски день презъ 1915 година. Загледанъ презъ широката стъклена витрина на първокласното столично кафене „България", посрѣщамъ и изпращамъ съ очи проходящитѣ рѣдки минувачи. Единъ ударъ по рамото и басовиятъ гласъ на брата ми ме изкарватъ отъ тъпото състояние на празднотата. Той бѣ поржчалъ да ме намѣрятъ и сега ми разказваше кому бѣхъ дотрѣбвалъ.

За моя най-голѣма изненада Александъръ Протогеровъ и Тодоръ Александровъ бѣха настояли предъ брата ми да уреди една срѣща съ тѣхъ на следния день въ сжщото кафене „България".

Не за първи пжть си бѣхме размѣняли съ тѣзи господа чувства на антипатии. За какво имъ бѣ дотрѣбвала среща съ мене? На следния день получихъ изненадващия отговоръ на причудливитѣ ми въпроси.

Въ единъ жгълъ на сжщото кафене, рано на следната утринь, Тодоръ Александровъ и Александъръ Протогеровъ ме очакваха дружелюбно усмихнати. Тѣзи усмивки не говорѣха нищо добро. Но да видимъ.

Съ сѫщо така престорена любезность азъ протягамъ рѫката си и поемамъ тѣхнитѣ.

Безъ дългъ и ненуженъ предговоръ, както се полагаше на дѣлови хора, двамата нераздѣлни приятели ме посвещаваха въ „революционнитѣ" си тайни. Конкубинатътъ, или по-право сроднитѣ души отъ скритата комбинация Радославовъ — Александровъ — Протогеровъ бѣше родила като резултатъ на едногодишна съвмѣстна съ австро-германцитѣ работа на тъмно, единъ интересенъ екстрактъ, продуктъ на най-мрачната политическа лаборатория въ България.

Докато всички по-видни македонски дейци се бѣха отдръпнали отъ активна революционна работа, като съзнаваха, че всичко що се отнася до Македония бѣ минало отъ фазата на революционнитѣ набѣги въ тѣзи на международнитѣ конфликти и тежкитѣ военни операции, само двама души не искаха да мислятъ така. Двама души щѣха да се възползуватъ отъ това отдръпване на македонскитѣ първенци, щѣха да се настанятъ въ изпразнената канцелария на македоно-одринци на ул. „Гурко" и, овладяли моралното богатство на нѣкогашната организация, да отворятъ една политическа сергия съ революционенъ етикетъ.

Тѣзи двама, Протогеровъ и Александровъ, разбираха като всички останали, че освободителното дѣло е вече вънъ отъ рѫцетѣ на романтицитѣ. Тѣ, обаче, сѫщо така ясно разбираха, че това дѣло бѣ станало боево знаме на родната армия. Но това не имъ пречеше да трактуватъ, като нѣкакви представители на Македония и несѫще-

ствуващата В. М. Р. О. И тѣ договаряха съ Радославова, а бѣха договаряли и съ велики сили, разбира се, по внушенията и съ знанието на Радославова. Напуснали за кратко чисто „революционното“ поприще, тѣ бѣха се впустнали въ една область, чийто обсѣгъ бѣ работа на отговорни дипломати и военни капацитети. Тукъ Александровъ бѣ профанъ, пъленъ невежа, но нали за това той водеше съ себе си Протогерова?

•••

Чрезъ австро-унгарското военно аташе въ София полковникъ Лакса Александровъ и Протогеровъ бѣха преговаряли и учредили постоянна връзка съ австрийската главна квартира. Но за какво ме развеждаха изъ тъмнитѣ лабиринти на своитѣ похождения тѣзи хора? За какво имъ бѣхъ нуженъ азъ? На моитѣ въпроси тѣ отговориха съ едно рѣдко откровение, довѣрявайки ми тайната за близката намѣса на България въ войната и то на страната на централнитѣ сили. За сега тѣ били въ постоянна връзка съ полковникъ Лакса и въ кржгътъ на последния имъ извънредно важенъ разговоръ азъ съмъ билъ постоянния имъ сюжетъ.

Изненаданъ наострямъ уши. Очитѣ ми обсипватъ съ стрелитѣ на любопитството и недовѣрието двамата ми събеседници. Напраздно любопитство. Тѣ нищо не казваха. Вѣроятно така бѣ уговорено съ австрийското военно аташе.

Въ една среща съ полковникъ Лакса

трѣбваше да си уясня всичко непосрѣдствено и лично отъ него.

•••

На другия день въ опредѣления отъ Лакса часъ посещавамъ легацията. Въ главата ми се върти странната поржка на Александровъ:

— „Ще ти предложатъ пари, но ти отхвърли предложението".

Следъ срѣщата революционнитѣ лидери на. стояваха да се отбия при тѣхъ и имъ предамъ разговора си. Каква ли каша бѣха забъркали? Какво осребряваха и защо ми довѣряваха всичко това и то на мене?

Изкачвамъ легационнитѣ стжпала, но единъ важенъ разсиленъ ме спира. Питамъ за полковникъ Лакса и съобщавамъ, кой го търси. Разсилниятъ ме изглежда строго, запжтва се, обръща се още веднажъ и потъва въ една отъ страничнитѣ врати. Само следъ секунда важниятъ разсиленъ сѣкашъ изхвръкна отъ стаята. Преобразенъ и непознаваемъ, съ низко приведена глава и скършенъ гръбнакъ, той се носѣше съ бързи стжпки къмъ мене. Но вече нѣмаше нужда отъ неговата лакейска услуга. Спрѣтнатата фигура на австрийския полковникъ стърчеше на вратата на своя кабинетъ и съ привѣтливъ гласъ и протегната ржка произнасяше името ми.

На всѣка любезность съмъ гледалъ винаги съ известна предупредителность. Къмъ тази се отнасяхъ съ особено любопитство. Следъ обичайната размѣна на любезности между двама нови

познайници полковникътъ бавно навлизаше въ сжщината на единъ въпросъ, който предимно го бѣ интересувалъ. Не лишенъ отъ убедително слово засилено отъ малко патосъ и малко апломбъ, Лакса говорѣше. И дълго говори той за трагичната сждба на Македония, за мжченичеството на моя народъ, за коварството на бившитѣ ни съюзници и за кръстоносния походъ на австро-германскитѣ армии, които сѣкашъ бѣха тръгнали да раздаватъ една божествена правда на онеправданитѣ народи . . .

Заслушанъ въ красивия потокъ отъ думи, азъ, волно и неволно, прелистяхъ въ паметьта си пѣсеньта за Нибелунгитѣ и въ разхвърлянъ строй на мисли виждахъ въ лицето на Зигфрида — германския и австрийски народи, а въ това на неговия убиецъ Хазенъ — двамата монарси отъ Виена и Берлинъ.

Игра на асоциации.

Лакса продължаваше да говори. Той бѣ преминалъ отъ мотивитѣ къмъ самитѣ желания. Австро-германскитѣ войски бѣха въ навечерието на една офанзива, която имаше за задача да прегази Сърбия и да разкрие гръдьта на Бѣломорието за централнитѣ сили. Офанзива замислена въ изключителенъ стилъ.

Отъ офанзивата Лакса се прехвърли отново къмъ онова героично племе, което се борѣше съ толкова патриотизъмъ и напластяваше епопеитѣ на своя борчески духъ съ такава упоритость, на каквато бѣ годенъ само македонеца. Полковникътъ не бѣ чуждъ на Македония и нейнитѣ усилия.

Той споменаваше имена, които будѣха тревога въ всѣко българско сърдце — „Доспатъ", „Гимиджиитѣ", „Илинденъ", „Ножотъ" и др.. Това ме изненадва. Изненадата ми не убѣгва отъ зоркото око на аташето и по лицето му плува самодоволство, че бѣ пробудилъ у мене онова чувство, което опиянява всѣки българинъ.

Но какво, най-сетне, искаше отъ мене този човѣкъ? Той нѣмаше да се забави да ми каже. Дипломатичниятъ полковникъ задъ едно количество отъ думи не скриваше онова, което повѣрително ми бѣха съобщили Александровъ и Протогеровъ, а именно, близката военна намѣса на България на страната на Съюза. А преди това да стане официално, ние трѣбваше да си „сътрудничимъ".

Лакса бѣ спрѣлъ за минутка да поеме дъхъ. Използувамъ паузата и запитвамъ за характера на това сътрудничество.

Полковникътъ отново се качва по високитѣ регистри на словосъчетанието и афектацията. Сега той бѣ смъкналъ мѣрника отъ образитѣ на България и Македония, прицелвайки се върху личната ми суета. За мене той билъ научилъ нѣща, които изграждали незнамъ каква представа за воля, решителность и патриотизъмъ. И когато той поискалъ отъ Тодоръ Александровъ и Александъръ Протогеровъ да посочатъ човѣкъ, който да ржководи и проведе една смѣла акция въ сръбския тилъ, тѣ не намѣрили достатъчно думи да препоржчатъ именно мене.

Завесата бързо падаше. Лакса твърдѣше, че една терористична акция въ сръбския тилъ, като се вдигне въ въздуха тунела при Буба-планина и се прекжснатъ линията и съобщенията още на едно мѣсто по сжщата линия, съ това паниката предизвикана отъ несигуренъ тилъ щѣла да внесе страшенъ смутъ и въ безъ това разколебания отъ австрийския натискъ духъ на сръбската армия. Полковникътъ пропущаше да ми каже, какво именно щѣше да смути боевия духъ на сръбския войникъ, който се боеше отъ подобенъ родъ акции, колкото и българския. Но това, което Лакса премълчаваше дипломатично, бѣ лесно разбираемо. Не отъ атентатъ, а чрезъ този атентатъ отъ призракътъ на българската намѣса щѣше да изтръпне цѣла Сърбия.

Това бѣ, накратко казано, дешифрираната въ съзнанието ми мисъль на австрийския полковникъ.

Следъ като направи изложението си Лакса се обръщаше къмъ мене, като въ мое лице призоваваше, за съюзникъ борческия духъ на Македония.

♦♦♦

Като съюзникъ, или като орждие спазаряваше този човѣкъ Македония, това не влизаше като размисълъ нито въ кржга на моитѣ права и възможности, нито въ кржга на моитѣ задължения. Криво или право бѣха действували, за това отговорностьта щѣше да легне върху други плещи. Но Лакса го прекаляваше съ сил-

нитѣ изрази, на които очевидно той много разчиташе. Въ мое лице той търсѣше съюзникъ отъ името на Македония! Та той отдавна бѣ сключилъ договоръ за общо действие съ Македония чрезъ двамата й самозвани водачи Тодоръ и Протогеровъ. За мене бѣ останала само алтернативата — да услужа ли на родината или да манкирамъ на дълга.

Щѣхъ ли да служа на България, ако приемехъ ржководството на тая акция?

Отговорнитѣ ржководители на българската държавна политика бѣха дали да се разбере каква щѣше да бжде нашата външно политическа ориентация. Това, което бѣхъ чулъ отъ другаритѣ си и отъ Лакса, не оставаше никакво съмнение.

Следъ кратко размишление давамъ утвърдителенъ отговоръ да проведа акцията, щомъ българското правителство не ще бжде чуждо на това, при малката резерва да сподѣля този разговоръ съ Александровъ и Протогеровъ. Убеденъ предварително въ тѣхния отговоръ, Лакса прихлупи съ дветѣ си ржце дѣсницата ми и се впусна още веднажъ въ главоломнитѣ си сжждения и коплименти.

Когато се готвѣхъ вече да тръгна, съ бързи крачки, полковникътъ се запжти къмъ онзи жгълъ на кабинета си, който притискаше огромната желѣзна каса на легацията. Разтваряйки широко вратитѣ ѝ, Лакса грабна нѣколко пачки съ банкноти, между една купчина отъ такива и ги сложи предъ мене съ думитѣ: „За нуждитѣ на предприетото дѣло, а ако ви стане нужда отъ още

отнесете се веднага до мене. Паритѣ нѣматъ никакво значение за насъ, стига да успѣете!..“

Демонътъ на изкушението напраздно танцуваше въ натъпканата съ злато и съвести каса. Единъ портретъ на Д-ръ Д. Тончевъ, висящъ надъ касата, ми се усмихваше насърдчително. Докато Лакса очаква да прибера паритѣ и съ това да узакони сдѣлката, загледанъ въ портрета надъ касата, азъ си спомнямъ за една версия, която се разхождаше изъ града, свързваща Царь Фердинанда и финансовия му министръ отъ Радославовия кабинетъ.

При едно неочаквано посещение въ австро-унгарската легация Царь Фердинандъ разказваше версията, съ свойствената си язвителна ирония, следъ като бѣ забелязалъ портрета на своя финансовъ министръ върху легационната каса, бѣ запиталъ съ присторена уплаха австрийския представитель: „Нима портретътъ и нощемъ остава на сѫщото мѣсто?“ Знаехъ до кого се отнасяше това, но не знаехъ дали версията не бѣ продуктъ на политическа клюка.

За сега Лакса смутено очакваше. Очевидно той не бѣ свикналъ на такива колебания. За най-голѣма негова изненада, азъ остранявахъ паритѣ съ думи, предназначени да спасятъ престижа на В. М. Р. О.

Така ли бѣха постѫпили, обаче, Протогеровъ и Александровъ?

◆◆◆

Когато напущахъ легацията, до пѫтнитѣ

врата бѣхъ благосклонно изпроводенъ отъ полковника. Следъ сърдечно сбогуване и съ обещанието преди тръгване да го посетя, азъ се раздѣлихъ съ Лакса, опѫтвайки се къмъ кафе „България", кѫдето ме очакваха Протогеровъ и Александровъ. На двамата съпѫтници дълго разказвахъ чутото отъ чужденеца. Слушанъ съ неособенъ интересъ, като че разказвахъ нѣщо, което имъ бѣ известно, Александровъ, едва изчакалъ края на разказа ми, ме запита неочаквано, бихъ ли организиралъ акцията. Но преди да получи моя отговоръ, той трѣбваше да обясни, бѣ ли това въ хармония и съ знанието на правителството. Отговорътъ и на двамата бѣ утвърдителенъ.

При тая обстановка азъ поемахъ рисковетѣ на желаната акция.

•••

Съ десеть четника и сто наполеона получени отъ Александровъ, (а той колко и отъ кѫде ги бѣ получилъ бѣ „неизвестно"), азъ поехъ следъ два дни пѫтя къмъ сръбско-българската граница, за единъ отъ граничнитѣ сектори между Видинъ и Бѣлоградчикъ.

Разположилъ четата си въ с. Халово, Кулско, отъ тукъ азъ често обхождахъ границата въ униформата на граничарь, проучавайки мѣстностьта. Споредъ уговореното съ полковникъ Лакса трѣбваше да очаквамъ сигнала за акцията. Днитѣ се редуватъ единъ следъ другъ, но тѣ не минаватъ въ бездѣлие. Двама мѣстни контрабандисти, отлично запознати съ мѣстностьта, отсамъ и от-

въдъ, сѫ условени като водачи на двѣтѣ чети, на които сѫ поставени задачитѣ за двата атентата— този на тунела при Златия, както и на линията и другитѣ съобщения при другъ пунктъ, по протежение на сѫщата линия Зайчеръ-Неготинъ.

•••

Въ приятна беседа съ четници и селяни довършвахъ вечерята си въ една отъ кръчмитѣ на с. Голѣманово, когато единъ младъ и снаженъ момъкъ влѣзе въ кръчмата, насочи се къмъ мене и ме помоли да го последвамъ. Вънъ ме очаквалъ нѣкой, който искалъ да ме види и говори.

Въ падналия мракъ на безлунната вечерь едва откривамъ при пръвъ погледъ силуетитѣ на двама конника. При моята поява двамата конника слѣзоха, единия отъ тѣхъ пое поводитѣ на конетѣ, а другия чевръсто се приближи. Презъ замърсеното кръчмарско прозорче излизаше блѣда свѣтлина, достатъчна да освѣти лицето и фигурата на странника.

Новодошлиятъ бѣ облѣченъ въ зеленикаво сако, бричъ панталонъ и съ пристѣгнати въ гамаши крака. Една интелигентна физиономия, изразяваща вежлива гримаса, подъ широката козирка на каскета издаваше единъ не съвсемъ случаенъ посетитель. Преди странникътъ да заговори, съ бързъ погледъ обхващамъ фигурата на спѫтника му. Очитѣ, привикнали вече къмъ тъмнината, макаръ и смътно, очертаваха познатия типъ на български стражаръ.

Съ изискана войнишка стойка и съ шумно

тракане на токоветѣ си новодошлиятъ съ прибрани на бедрата ржце, изрѣче на познато славянско наречие своя рангъ и името си. Това бѣ нѣкой си капитанъ Хорватски, на служба при австрийската главна квартира, пристигналъ преди два дни въ София и отъ тамъ препратенъ при менъ. Това бѣха думитѣ му, но единъ открытъ листъ, който той ми бѣ предалъ и който разчитахъ при дрезгавата свѣтлина на кръчмарското прозорче, говорѣше за функцията на пристигналия.

Открытиятъ листъ, подписанъ отъ Радославовъ, даваше право на приносителя, отъ името на Министерския съветъ, да се движи изъ цѣлата страна и нареждаше до всички административни и военни власти да му оказватъ при нужда всестранно съдействие.

Поканвамъ хърватина въ кръчмата и въ една малка странична одая, нѣщо като сепаре оставаме насаме съ носителя на открития листъ. Хърватинътъ носѣше молбата на австрийската главна квартира, щото презъ следната нощь да бждатъ извършени атентатитѣ.

Следъ предаване на молбата-заповѣдь, преоблѣченията капитанъ още сжщата нощь отпжтува, като настояваше следъ атентата да се отбия въ Видинъ, кждето той щѣше да ме очаква.

***

Пръскамъ четницитѣ по квартиритѣ имъ и следъ продължителенъ разговоръ съ контрабандиститѣ — водачи, напраздно се опитвамъ да заспя. При зори умората отъ нервното напре-

жение притваря клепачитѣ ми и азъ заспивамъ мъртвешки сънь, пробуждайки се едва къмъ обѣдъ. Това ще ме държи бодъръ презъ решителната нощь.

Правя последни разпореждания. На полунощь, незабелязани отъ никого, при опредѣленъ пунктъ, въ пълна боева готовность, трѣбва да се съберемъ и преминемъ границата.

•••

Съ каква мжчителна бавность текатъ часоветѣ. Още по-мжчителна е неизвестностьта. Лежа, мисля, или по право нищо не мисля, а имамъ само замисленъ видъ. Правя опити да чета, суетя се насамъ-натамъ, докато слънцето преваля и се скрива далече задъ планинитѣ на Моравско.

Здрачътъ скоро се превръща въ мракъ и само два часа ме отдѣлятъ отъ полунощь. Едно особено усещане. Сѣкашъ тръпки пълзятъ по тѣлото ми. Познато състояние, неизпитвано вече две години. Състояние на духъ и тѣло известно само на оногова, който е минавалъ граница като насъ.

Обличамъ се съ нескрито желание да бжда пръвъ на уреченото мѣсто. Стегнатъ и въорженъ „до зжби", премѣтамъ презъ рамо карабината и се измъкваме изъ селския дворъ. Макаръ да съмъ половинъ часъ по-рано на сборното мѣсто, заварвамъ четирима нетърпеливи като войводата си четници. Тукъ сж и необходимитѣ взривни материали. На 7—800 крачки отъ насъ е граничния синуръ. Като че по даденъ знакъ,

почти едновременно, четници и куриери заизниквaха наоколо ни. Извършвамъ полугласно провѣрката. Всички сж тукъ. Едва сега забелязвамъ, че азъ съмъ тринадесетия. Единъ фатализъмъ ме кара да изтръпна предъ проклетото число. Нѣколко минути преди да минете нелегално границата, на пжть за терористични акции и на края, точно въ полунощь, ви се изпречва числото 13! Това съвсемъ не бѣ утешително. Но азъ търся и намирамъ срѣдства да се измъкна и отъ тая зловеща мрежа на фатализма, като разбивамъ числото 13 на две неравни части.

Едната часть на четата отъ петь души четници и единъ водачъ ще се опита на 3—4 километра отъ Вражогрънци да вдигне линията и да скжса телеграфнитѣ и телефонни съобщения, а азъ съ останалитѣ петима четника и съ другия контрабандистъ трѣбваше да срина тунела при Златия, Буба планина.

•••

Цѣлата ни група се свлича по голия ридъ и не следъ дълго почва да пълзи. Скоро силуетитѣ на българскитѣ войници оставатъ задъ насъ. Но сръбскитѣ гранични постове предъ насъ сж по-вести. Контрабандиститѣ сж опитни водачи и това препятствие скоро е преодоляно. Близо километъръ въ сръбска територия, прегазвайки презъ плитъкъ бродъ Тимокъ, давамъ последни инструкции на едната чета, а съ другата поемамъ къмъ Буба планина и къмъ самия тунелъ.

Въ бързъ походъ доколкото позволяваше

това нощьта, следъ 3 — 4 километра пѫть внезапно задъ близкитѣ шубраци единъ разговоръ на високъ гласъ ни приковава по мѣстата. Куриерътъ прошепва: — „Ето линията. Тѣзи които говорятъ сѫ сигуръ сръбскитѣ войници отъ ж. п. охрана." Разговорътъ секва и дветѣ сѣнки се разминаха.

Тунелътъ бѣ, по думитѣ на куриера, наблизо. Но сега войникътъ отиваше къмъ него. Давамъ тихо нареждане и следваме отъ разстояние войника. Разстоянието, обаче, постоянно се скѫсява. След нѣколко крачки войника спира, облакатявайки се на единъ високъ дънеръ. Извиквамъ при себе единъ отъ четницитѣ си, хищенъ и гъвкавъ като леопардъ и ловъкъ като дяволъ, като му давамъ указание, какъ да действува и обезврели войника. Следъ нѣколко секунди и ние щѣхме да бъдемъ при него. Четникътъ се освобождава отъ излишния си товаръ и само съ ножъ въ ржката трѣбваше да се справи безшумно и тихо съ патраулиращия. За зловещата ни работа не бѣ нужно много време. До завръщането на другия патраулъ ние щѣхме да имаме достатъчно време да заредимъ и възпламенимъ взрива и изравнявайки тунела съ земята, да очистимъ опасния теренъ. Но когато четникътъ, настръхналъ като рисъ, се готви да се хвърли къмъ опасното си предприятие, честа пушечна стрелба, идваща отъ посоката, която бѣ взела другата чета, сепна войника предъ насъ. Той свали пушката отъ рамо, прилегна въ канавката на ж. п. трасе и откри стрелба въ въздуха. Въ сѫщото време всички патраули охранаващи линията стреляха, алармо-

райки охраната. Отъ ж. п. линия стрелбата се бѣ пренѣла и по граничната.

При тѣзи обстоятелства да мислимъ повече за атентатъ бѣ невъзможно. Нѣщо повече, ставаше съмнително и изтеглянето на четитѣ. Бѣгомъ къмъ границата ние отново нагазваме водитѣ на Тимокъ. Изплашеният куриеръ-водачъ бѣ сбъркалъ въ уплахата си пжтя и четата за малко щѣше да завърши най-безславно въ единъ отъ дълбокитѣ вирове на Тимокъ.

Съ мжка преодоляваме неочакваното препятствие и отново спираме въ изходния пунктъ, кждето споредъ уговореното трѣбваше дветѣ чети пакъ да се събератъ и следъ това разпръснатъ изъ вжтрешностьта на Царството. Но за голѣма наша изненада другата чета вече ни очакваше. Първиятъ ми въпросъ къмъ четницитѣ е какво бѣ предизвикало стрелбата, която сега се носѣше изъ пламналата гранична линия.

Ето какво се бѣ случило.

Четата, която бѣ стигнала по-рано до линията отколкото ние до тунела, бѣ започнала своята кьртовска работа по ж. п. трасе, като бѣ изоставила прекъсване на жицитѣ следъ заредяване на взрива. Но контрабандистътъ-водачъ, комуто бѣ трѣбвало нѣкакъвъ телъ за въ кжщи, знаейки, че ще се прекжсватъ и жици, се бѣ покатерилъ по единъ телеграфенъ стълбъ и снабденъ предварително съ малка брадва, бѣ наченалъ да сече жицитѣ. Четницитѣ, безъ да подозиратъ, че шумътъ и трептенията на разсичанитѣ жици ще

обърнатъ внимание на ж. п, охрана, го бѣха оставили спокойно да върши своята работа.

Насѣкалъ жицитѣ, контрабандистътъ бѣ започналъ да ги прибира, когато внезапна стрелба се бѣ изсипала върху четата. Но всичко бѣ минало безъ жертви. Сега всички бѣха тукъ, капнали отъ умората на тичането и мокри до кости отъ водитѣ на Тимокъ.

***

Съ дълги прибѣжки ние се отдръпваме отъ околноститѣ на село Голѣманово, далечъ отъ свистението на куршумитѣ. Сега четницитѣ трѣбва да се разпръснатъ и затриятъ диритѣ си. Раздавамъ по нѣколко наполеона на всѣки четникъ и го отпращамъ по различни пѫтища къмъ София. Единиятъ водачъ заслужава възнаграждението си, но другиятъ юмруци. Той се изправя предъ мене и протяга ржка за уговореното възнаграждение. Ще го възнаградя така, че дълго да ме помни. Свивамъ юмруци и се готвя да ги изсипя върху лицето му. Но погледа ми се спира на другата му ржка, върху която тегне едно руло, отъ жицитѣ на сръбскитѣ телеграфни съобщения. Гнѣвътъ ми прелива въ неудържимъ, нервенъ смѣхъ. Подъ градъ отъ куршуми нищо не бѣ смутило този човѣкъ и той бѣ прибралъ жицитѣ, за да си свърши нѣкаква глупава работа въ кѫщи. Хвърлямъ му нѣколко монети и самъ се запѫтвамъ къмъ Кула — Видинъ, отъ кѫдето ще продължа пѫтя си къмъ София.

Задъ мене пушечната престрелка не сѣква.

Тя изпълва простора, за да млъкне следъ нѣколко часа, отстжпвайки мѣстото си на друга по-тежка, на дипломатическата канонада.

Едноок орждие на сждбата, движенъ отъ беззаветната любовь къмъ родината, азъ хвърлихъ всрѣдъ тая тъмна нощь върху кладата на приближаващата се война между България и Сърбия една горяща факла, предназначена да засили омразата между двата братски народи.

Щѣше ли да освѣти тая война националнитѣ ни идеали, или щѣше да ги покрие съ още по-дълбокъ крепъ?

Не се извинявамъ предъ никого, защото тогава азъ бѣхъ действувалъ почти като войникъ.

◆◆◆

Въ София Протогеровъ и Александровъ ме бѣха очаквали напрѣгнато. Лакса сжщо. Но нѣщо въ отношенията между първитѣ и полковникъ Лакса, като представитель на австрийската главна квартира, скрибуцаше.

Австрийцитѣ бѣха искали отъ Александровъ и Протогеровъ, срещу високо заплащане, което щедро бѣха капарирали, терористически акции въ дълбокия сръбски тилъ — Македония. Затова, обаче, на двамата революционери липсваше всичко друго, освенъ пари.

Александровъ, лишенъ отъ терористиченъ човѣшки материалъ, бѣ залъгвалъ австрийцитѣ съ ориенталска бавность и отлагания, като имъ бѣ предалъ вмѣсто въоржжени акции, нѣкакви терористически операционни планове, продуктъ

на военната фантазия и скудоумие на Протогерова. И тая фамозна двойка бѣ трупала предъ австрийцитѣ проекти за бѫдещи действия, като ги бѣ отлагала съ фамилярния тонъ на доброто приятелство и съ безпомощния мотивъ — „не му е дошло времето". Но отдавна двамата революционни водачи, скѫпо осребрили фантазиитѣ си, неочаквано за тѣхъ, бѣха притиснати о стената отъ австрийцитѣ, които просто ги бѣха заплашили, — или да проведатъ поне една акция, или ще потърсятъ възмездие за дѣлата имъ отъ българското правителство. Въ такъвъ тревоженъ за тѣхъ моментъ двамата приятели бѣха прибѣгнали до менъ.

Сега, когато какъ да е акцията бѣ проведена, Александровъ и Протогеровъ дирѣха начинъ да я умаловажатъ предъ мене, като въ сѫщото време предъ австрийцитѣ й бѣха дали висока квалификация. Но за австро-унгарската главна квартира не бѣ важно дали бѣ разкъсана линията Зайчаръ — Неготинъ. За тѣхъ имаше неизмѣримо поважно значение нахлуването на българска чета въ сръбска територия и то отъ тамъ и въ моментъ, който бѣ отъ изключителна важность за войнишкия моралъ на сърбитѣ.

Не бѣ нуждно много умъ, за да се разбере отъ австрийцитѣ, кой бѣ годенъ да ржководи и участвува въ акции и кой не. Това бѣше ударътъ, който бѣ спукалъ огледалната повръхность на отношенията между австрийцитѣ и позлатената отъ тѣхъ двойка.

При новата постановка австрийската главна квартира щѣше да потърси презъ главитѣ на досегашнитѣ си контрагенти прѣкъ допиръ съ мене.

•••

Отъ нѣколко дни въ София азъ предпочитахъ да прекарамъ поне една седмица между четиритѣ стени на жилището си, прелистяйки миналото и правейки разчетъ на бѫдещето.

Рѣзъкъ звънъ раздира тишината на стаитѣ, въ чийто покой отпочива душата ми. Нѣкакъвъ си чужденецъ настойчиво бѣ желалъ да ме види. Слугинята го бѣ увещавала, че отсѫтствувамъ отъ кѫщи, но чужденецътъ, усмихвайки се, бѣ настоялъ на своето.

Маниеръ̀тъ, стойкитѣ и позитѣ, издаваха въ лицето на господина, който влизаше въ стаята ми, войнишкия гланцъ на австрийски офицеръ. Той ми се представя — поручикъ Коларь, офицеръ за специални поржчки при австрийската главна квартира.

Какво искаше пъкъ този герой на операточната австрийска армия?

Офицеръ̀тъ ми носѣше поканата да посетя лично тѣхната главна квартира въ нейното седалище въ Темишваръ. Думитѣ на поручика сѫ изпроводени отъ единъ доста голѣмъ и порядъчно издутъ пликъ, който слага на малката масичка, която ни отдѣля. Този жестъ ми напомня още веднажъ касата на Лакса. И единъ въпросъ, модулиращъ въ трагични вариации, гризе душата ми.

Съ каква галантна щедрость хвърляха тѣзи хора пари! Тѣ, наистина, познаваха тѣхната чудотворна сила и ефикасността на тѣхното въздействие върху политическия моралъ на странитѣ, чиято обществена етика се колебаеше между два материка, между две не само географски понятия — ориента и запада.

Паритѣ не ме блазнѣха. Азъ имахъ други амбиции. На поканата щѣхъ да се отзова незабавно, но поручикътъ прибра плика съ такъвъ сконфузенъ видъ, сѣкашъ нѣкой го бѣ хваналъ въ кражба.

И наистина, той не бѣ освенъ крадецъ, който се бѣ вмъкналъ въ една страна и въ едно жилище за да краде съвести.

◆◆◆

Следъ два дни. незабелязанъ отъ никого презъ Русе, Гюргево и Букурещъ, влакътъ ме носѣше къмъ ромъно-маджарската граница.

На третия день, преизпълненъ съ смѣли проекти и любопитство предъ неизвестностьта очаквахъ съ нетърпение края на едно скучно пѫтуване. Привечерь влакътъ бавно навлизаше въ една гаричка, носеща твърде сполучливо славянското име на граниченъ синуръ — Предѣлъ. Докато ромънскитѣ граничари преглеждать книжата ми, единъ униформенъ австрийски полицейски приставъ произнася името ми и ме отвежда къмъ една луксозна автомобилна кола. Съ автомобилъ щѣхъ да продължа пѫтя за Темишваръ.

Жестътъ на главната квартира гъделичка

самолюбието ми. Къмъ полунощь колата ме сваля предъ единъ отъ най-хубавитѣ хотели на Темишваръ. Стаята е наета предварително и полицейския приставъ е на услугитѣ ми.

Уморенъ отъ дългия пѫть, скоро заспивамъ, но сънътъ ми е кратъкъ. Рано преди зори отварямъ очи и се мѫча да проникна въ причинитѣ на особеното внимание къмъ мене. Какво ли бѣ хрумнало на главната квартира да иска отъ мене? Нѣколко часове, които ме отдѣлятъ отъ пробуждането на мъртвешки заспалия градъ, ме изпълватъ съ напрегнато очакване.

Когато първитѣ признаци на пробуждането, раздвижватъ града, вече облѣченъ, азъ очаквамъ нѣкой да ме посети. Сигурно не сѫ ме забравили, защото нечакамь дълго и едно почукване на вратата нахлува въ ушитѣ ми и ме изпълва съ необяснима тревога. При моя отговоръ вратата се отваря и на прага се показва строгата фигура на австрийски офицеръ съ прошарени бакембарди и внушителенъ видъ. Той се движи по перваза на протокола, отдава честь, споменава отчетливо името си — Кларъ, иска разрешение да остане и безъ да получи още утвърдителния ми отговоръ, сваля шапката си и търси съ очи кѫде да седне.

Ранното посещение бѣ отнело възможность и на двамата да закусимъ. Ще закусваме двама, това сближава и ще ни даде възможность да се проучимъ, макаръ и само по външни данни. Но наченатиятъ презъ закуската разговоръ съ висшия офицеръ, предхождань отъ купъ компли-

менти за недовършеното отъ менъ при Вражогрънци — Златия, ме хвърля въ пълна изненада. Залъцитѣ се нареждатъ въ гърлото ми, спрѣни отъ едно вълнуващо предчувствие и отказватъ да се движатъ. Правя усилия да се овладея, а офицерътъ продължава да ми говори за хилядитѣ македонци, които масово се бѣха предавали и сега изпълваха плениическитѣ лагери на австро-унгарската империя. Тѣзи македонци Кларъ смѣташе като добри българи, които по силата на принудата бѣха вмъкнати въ сръбската армия и при всѣки удобенъ случай се предаваха масово.

Споредъ думитѣ на офицера Кларъ, нѣколко хиляди македонци пълнеха пленническитѣ лагери. Долавямъ мисъльта на този пратеникъ на австрийското главно командуване и предъ менъ израства образа на стария императоръ Францъ Йосифъ до размѣритѣ на Царь Освободителя. Нима македонскиятъ Царь Освободитель щѣше да бѫде монархътъна Австро-Унгария? Може би, правя прибързани съждения. Но Кларъ отмѣрено, безъ екзалтация, излага добре обмисления планъ на главното командване, щото отъ тѣзи пленници — македонци, да бѫде изградено ядрото на македонската армия, която подъ гаранцията на централнитѣ сили, щѣше да се бие за своята свобода.

Организирането и ржководството на тази щурмова армия, главната квартира повѣряваше на мене и на група австрийски офицери — инструктори. За тази цель, обаче, азъ трѣбваше споредъ Кларъ да замина за България, да събера годни за подобна организация хора, предимно дългогодишни

революцинери, съ които да отпочнемъ вербуване отъ пленницитѣ-македонци първитѣ македонски дружини.

Знаейки стойностьта на македонския боецъ главната квартира била разчитала на мене твърде много и то часъ по-скоро трѣбвало да пристжпя къмъ трудната си мисия. Сжщата ми слагаше на разположение и всички необходими срѣдства.

Кларъ бѣ млъкналъ и ме гледаше съсрѣдоточено и изпитателно, а азъ просто зяпахъ този падналъ изневиделица благодетель и доброжелатель на Македония. Паузата бѣ кратка. Делегатътъ на австрийската главна квартира, следъ продължителния си уводъ, ме питаше приемамъ ли „нотифицираното“ ми предложение.

Ако нѣкога въ живота си съмъ билъ комично важенъ, това бѣ въ тѣзи мигове.

Та нима само Александровъ и Протогеровъ-можеха да спекулиратъ съ Македония, натрапвайки ѝ своето представителство? Тукъ, въ Темишваръ, предъ една имперска главна квартира, не азъ натрапвахъ, а на менъ натрапваха представителството на Македония. И азъ го приемахъ тихомълкомъ, съ нескривана надежда, че Темишваръ ще роди макадонската Самара.

Чуждъ на славянскитѣ пориви, този висшъ австрийски воененъ, леко и необяснимо защо, извива устнитѣ си когато стискамъ рѫцетѣ му.

Нѣколко чаши конякъ замѣстватъ ненуждни договори и тѣхната ратификация. Та нали имахъ насреща си прословутия съ своята рицарска честь и добродетели австрийски офицеръ и то отъ им-

ператорската гвардия. При това Кларъ бѣше и шефъ на служба въ австрийската главна квартира.

Конякътъ бѣ развързалъ езика на Кларъ и той разказваше, какъ въ своитѣ блестящи диспозиции генералниятъ щабъ бѣ опредѣлилъ на македонскитѣ дружини и района на действие. Замисляйки едно прехвърляне на тѣзи дружини презъ Новопазарския санджакъ, главната квартира бѣ разчитала твърде много на македонския героизъмъ за да нанесе решителенъ ударъ на сръбската армия.

Уговаряме още нѣкои подробности, следъ което се раздѣляме, азъ за да поема обратния пжть, а той да направи своя служебенъ докладъ.

Съ една сума отъ около петдесеть хиляди лева вржчена ми отъ Кларъ, поне толкова бѣхъ взелъ отъ сложенитѣ ми на разположение двеста хиляди крони, изпроводенъ отъ двама офицери до гарата, още сжщата нощь, азъ отпжтувахъ за София.

Нищо не е въ състояние да разгони нахлулия въ главата ми роякъ отъ мисли.

Кларъ бѣ направилъ една недвусмислена алюзия за повтаряне опита съ полскитѣ легиони.

А колко близо по сждба бѣха дветѣ робски страни! Построявайки плана за бждещата си работа азъ мисля за примѣра на Полша, която никнѣше изъ развалинитѣ на робството подъ киркитѣ на най-смѣлитѣ си патриоти.

Руска Полша, гинеща подъ змийската нагайка и тежкитѣ копита на казашкитѣ коне, изтръпваща подъ грубия германски ботушъ и специа-

литетъ за асимилация, намираше съхранена една, макаръ и относителна свобода, подъ крилатия гербъ на дуалистичната монархия. И отъ цѣла Руска Полша, отъ Познанското княжество и отъ Галиция, въ Пиатрковъ, се бѣ съсрѣдоточило и сложило на разположение на „върховния народенъ комитетъ“ всичко по-събудено.

И Полша бѣ имала своитѣ „върховисти.“

Близо четиридесеть хиляди поляци образуваха ядрото на бѫдещата полска армия, организирана сега въ славнитѣ полски легиони.

При Горлица, Карпати и Лиманова, полскитѣ легиони увлѣкоха следъ себе си австрийската армия и ѝ поднесоха на полски щикъ може би най- епичнитѣ победи надъ руситѣ. Победи, които поляцитѣ изнесоха съ стари, извадени отъ употрѣба пушки, ала носени отъ единъ народъ решенъ да победи, или да умре. Единъ народъ, който се биеше за свободата си.

Австрийското главно командване бѣ разбрало какъвъ съюзникъ бѣ спечелило въ покрититѣ съ неуведаема слава полски легиони. Въ знакъ на признателность то ги снабди по-късно съ модернитѣ оржжия на своята армия.

Единъ манифестъ на полскитѣ революционери, който бѣ обединилъ усилията на всички поляци, разлепенъ по стоборитѣ и сградитѣ на освободенитѣ полски земи, прокламираше полската воля за свобода и независимость. Този манифестъ на революционна Полша бѣ отговорътъ, който тя пращаше на императора, на великия князъ Николай Николаевичъ и на закъснѣлата княжеска про-

кламация, обричаща автономия на обединена чрезъ руското оржжие Полша съ лапидарното изречение: „Имамъ скиптъръ и ще бжда баща на всички." Но поляцитѣ знаеха, че това имъ бѣ вторъ баща и ако нѣкога го забравяха казацитѣ имъ го припомняха.

Следъ сто и двадесеть години Полша се пробуждаше за новъ животъ. Единъ далеченъ споменъ ме свързва съ моя нѣкогашенъ четникъ, Александъръ Лехъ, който се би геройски нѣкога въ моята чета за Македония. Сега той сигурно е въ първитѣ редове на полскитѣ легиони. Не мога да върна съ сжщия жесть заслугитѣ му къмъ Македония, защото и тя, повече отъ всѣкога, като неговата родина, има нужда отъ своитѣ синове. Но азъ желаехъ успѣхъ на светото дѣло на легионитѣ и слава за оржжието на моя нѣкогашенъ четникъ.

•••

Влакътъ лети изъ ромънска земя, ала приспивното му и ритмично тракане не притваря очитѣ ми. По всичко личи, че ще бодърствувамъ цѣла нощь. Мисъльта ми витае надъ кратката история на полскитѣ легиони, отъ която има какво да науча за предстоящата си работа.

Основани още презъ 1908 год. тѣзи легиони бѣха вербували своитѣ кадри всрѣдъ полската емиграция, предимно полската младежь демонстративно бойкотираща рускитѣ висши учебни заведения. Легионитѣ трѣскаво бѣха подготвяли тази младежь за решителния часъ. И когато той

удари, нѣколко хиляди полски стрелци, още въ първитѣ дни на войната, преминаха границата и изградиха бойното ядро на Полша.

Въ борбата си за свобода тѣ удивляваха австрийската главна квартира съ безумната си храбрость и себежертва. Но полското оржжие служеше само на Полша. Сега то поразяваше руситѣ, за да смаже по-кжсно и австро-германското оржжие, когато то щѣше да посегне върху родината.

***

Логиката ми даваше разковничето, съ което можехъ да разкрия подбудитѣ на австрийското главно командване. Постигнатитѣ блестящи резултати съ поляцитѣ на източния фронтъ, сжщото командване бѣ пожелало да повтори и на югь.

Този актъ откриваше нови перспективи предь Македония. Нѣкогашната идея на Екзарха и Стамболова, въ нова вариация добиваше реаленъ изразъ.

При успѣхъ на централнитѣ сили, Македония щѣше да материализира политически своето духовно и кръвно родство съ България. Тогава никой още не подозираше епилога на войната. Но една обособена македонска армия съ гъвкаво политическо ржководство, при разгрома на австро-германското оржжие, щѣше да даде другъ изгледъ на картата на Балканитѣ.

Политическото ржководство на полскитѣ легиони щѣше да бжде най-вѣрния пжтеводитель въ македонската освободителна борба, ако нѣкой

бѣ се взиралъ на времето повече въ неговата ловка и комбинативна игра.

Македонската армия сега трѣбваше да бжде фактъ. Къмъ македоноодринското опълчение щѣха да се прибавятъ и дружинитѣ въ Австро унгарската империя. Къмъ този фактъ, неуклонно и дръзко, трѣбваше да се устремятъ първитѣ усилия.

◆◆◆

София, безразлична къмъ единъ житель на България, ме посрещаше възбудена отъ кръстосания огънъ на нотитѣ, съ които я бѣха обсипали Сърбия и Съглашението. Безъ да подозира въ мене единъ виновникъ на дипломатическата препирня, столицата отново ме прибираше подъ покривитѣ си.

◆◆◆

Пазя като зеницата на окото си тайната на наченатото дѣло. Робъ на всѣка народна мждрость, провѣрявана отъ вѣковетѣ, азъ не се откжсвамъ сега отъ една между тѣхъ — „удряй желѣзото, докато е горещо." И азъ наистина ударяхъ. Съ енергични, съ пламенни удари, азъ ковѣхъ или по-право живѣехъ съ вѣрата, че кова дѣлото на Македония.

Нѣколко писма, изпратени въ различни посоки събраха довѣрени хора и изпитани дейци наоколо ми.

Скоро десеть души калени въ организационна работа и въ революционния кипежъ четници стоеха наоколо ми. Това не бѣ достатъчно,

а подбора бѣ труденъ. Но прилепчанина Гагалевъ, бившъ мой четникъ, комуто бѣхъ довѣрилъ мисията си, доловилъ съ чувствителения слухъ на прилепчани съблазнителниятъ звънъ на австрийски крони, ми предложи съ готовность една група отъ десетина интелегентни четника. Споредъ Гагалевъ Г. самъ Господъ ме бѣ изпратилъ при него. Хората, съ които той разполагалъ и познавалъ отговаряли точно на поставената отъ мене задача и сѣкашъ били родени, именно за такава работа.

Кои ли щѣха да бѫдатъ тѣзи неизвестни пионери на революцията, чийто имена ми бѣха напълно неизвестни? Но Гагалевъ не подбираше думи да хвали хората си.

Безъ да съмъ се прекланялъ нѣкога предъ авторитети, азъ винаги предпочитахъ скромнитѣ труженици и мълчаливитѣ творци на дѣлата. Съ тази предпоставка азъ се явихъ на уговорената среща съ бѫдещитѣ си сътрудници. Но каква бѣ изненадата ми, когато въ ушитѣ ми забръмча познатата ми алармистична прилепска речь. Въ една стая, наистина, Гагалевъ бѣ събралъ десеть души, чиито физиономии не ми бѣха чужди. Но всички до единъ бѣха все „далечни потомци“ на фамозния „българо-сръбски“ краль Марко.

Отъ прилепчани, като боеви човѣшки материалъ, съ много малки изключения, бѣхъ успѣлъ да извлека едно непрепоржчително впечатление но това не можеше да задължи всички прилепчани. Не безъ огорчение наскоро пакъ щѣхъ да се убедя, че се мамѣхъ. Въ тази среща, обаче,

трѣбваше да обясня предъ тѣзи хора, онова, което ме бѣ довело при тѣхъ.

Говорихъ дълго, а вѣроятно и убедително. Прихванати отъ внезапенъ изблицъ на възторгъ, прилепчани акламираха бждещитѣ македонски дружини и изказваха готовность да имъ служатъ до смърть. Призовани като нейни първи организатори, можеха ли тѣ да услужатъ на това дѣло? Екзалтирана самонадеяность заглушаваше въпроситѣ ми. Оказа се, че не обикновени четници стоеха предъ мене, едва сричащи елементарнитѣ правила на четнишкото изкуство, а хора, които се мжчеха да ме убедятъ, че генералъ-щабнитѣ въ Темишваръ тънѣха въ пълно невежество предъ онова, което щѣха да имъ покажатъ тѣзи прилепски военни капацитети. Действително тѣ щѣха да покажатъ въ Австро-Унгария нѣщо отъ нашитѣ нрави, което съвсемъ не бѣше за показване, но за това по-късно. За сега азъ се любувамъ на тѣхния възторгъ, самъ възторженъ и си мисля неволно за единъ вицъ озаглавенъ „арменска уста" съ сюжетъ, който се върти около пословичното арменско самохвалство. И докато прилепчани вдъхновено ми говорятъ за бждещитѣ си подвизи и работа азъ употрѣбявамъ героични усилия, да се освободя отъ единъ мисловенъ коктейлъ—низкия моралъ на Крали Марко и „арменската уста".

Раздавамъ пари за семействата на четницитѣ и уговаряме последнитѣ подробности по заминаването. Следъ два дни групата отъ двадесеть души шѣше да се отправи на пжть устремена къмъ една мечта.

Напущайки България безъ паспорти, за да упазимъ наченатото дѣло отъ интригантското македонско блато въ София, азъ потърсихъ помощьта на стария си приятель и градоначалникъ на Русе, нѣкогашния гвардейски ротмистъръ Софрониевъ. Рѣдъкъ патриотъ, Софрониевъ, безъ да разпитва, бѣ вржчилъ при зори нѣкакви пасавани на хората ми и още въ сжщия часъ малката дружина се отзова на срѣщния брѣгъ.

Отъ Гюргево презъ Букурещъ групата бѣ стигнала неусѣтно въ Предѣлъ. Тукъ ромънскитѣ власти, които се бѣха усъмнили въ редовностьта на нашитѣ документи, не искха да дадатъ пропускъ.

Гарата, като граниченъ пунктъ, се администрираше отъ ромънски и австро-унгарски гранични власти. Ромънитѣ изглежда твърде често бѣха търпяли огорчения отъ силнитѣ си съседи. По наша вина къмъ досегашнитѣ огорчения щѣше да се прибави още едно.

Четницитѣ, които ромънитѣ бѣха събрали въ единъ жгълъ на гарата и охраняваха съ нѣколко полицаи, очакваха края на моята разправия съ властитѣ. Но докато азъ се разправямъ, предупредени, маджаритѣ най-безцеремонно бѣха отстранили ромжнскитѣ полицаи, оградили четницитѣ и следъ единъ ходъ отъ десетина крачки тѣ бѣха вече на австро-унгарска територия. Ромънскитѣ граничари бѣха изгледали гърбоветѣ на четницитѣ, гълтайки горчивия маджарски хапъ. На мене не оставаше нищо друго освенъ да последвамъ хората си.

Пр'минава ки граничната бариера, единъ австрийски офицеръ, чиято физиономия бѣхъ вече опозналь при по-раншното си посещение тукъ, ме посреща и предава решението на главната квартира. Азъ трѣбваше да отпжтувамъ въ Нови-Садъ, кждето се бѣ измѣстила главната квартира, а групата бѣ отправена въ Митровица. Това решение ме изненадва. Първо, защото то звучи като заповѣдъ преди да сме установили ясни отношения и второ, четницитѣ бѣха изпратени на самия австро-сръбски фронтъ, докато моето и тѣхно мѣсто, макаръ и за кратко време, бѣше изъ плѣническитѣ лагери въ тила.

***

Следъ редица отдѣлни срещи съ множество висши военни азъ трѣбваше да извлека една отчайваща представа за войнишката честь на австро-унгарцитѣ. Рицарството на австро-унгарскитѣ аристократи и военнитѣ по професия, които изпълваха главната квартира, бѣ само фалшивъ етикетъ, който прикриваше една духовна нечистоплътность.

Отъ официалнитѣ ангажименти на австрийското главно командване не бѣ останала нито следа. Нѣкакво счупване на набелязаната по равнолиния измѣняше нѣщата изъ основи. Търсещъ причината, азъ скоро щѣхъ да я открия въ София.

Главната квартира чрезъ софийското си военно аташе бѣ играла една крайно безчестна роля. Чрезъ мене полковникъ Лакса бѣ искалъ да умаловажи значението на Протогеровъ и Алекса-

дровъ, да ги активизира и да намали високата цена, която бѣха искали двамата македонци за бъдещитѣ си акции. На Александровъ и Протогеровъ австрийцитѣ не бѣха говорили нито дума за нѣкаква македонска армия. Съ тази уловка главната квартира щѣше да си послужи само предъ мене.

Янусътъ отъ Темишваръ и Нови-Садъ бѣ успѣлъ. Азъ се намирахъ вече съ хората си въ Австро-Унгария. Тодоръ Александровъ, който виждаше въ тѣзи предпочитания къмъ мене отъ страна на австрийцитѣ своя залѣзъ, бѣ прибързалъ да претупа набързо всички пазарлъци, слагайки надъ всичко едно условие — прекжсване на всѣкакъвъ контактъ на главната квартира съ мене.

•••

Да ближе изплютото, да се гаври съ сждбата на народитѣ и да изкориства тѣхнитѣ свърхчовѣшки усилия, влизаше въ моралнитѣ статути на австрийската политиканствуваща аристокрация.

Македония бѣ обречената жертва на дребнитѣ и дребнави смѣтки на австрийското главно командване. Последното щѣше да се възползува отъ личнитѣ дрязги на болно-амбициозни македонски синове, за да ги превърне въ жалки оржжия на свои близки и далечни интереси и нужди.

Да се противопоставя на тѣзи домогвания това щѣше да бжде единственото ми желание. И азъ щѣхъ да се боря съ всички срѣдства, колкото и скромни да бѣха тѣ.

Две видни началствуващи лица въ австрийската главна квартира полковникътъ Геленекъ и генералъ-щабниятъ капитанъ Шоларсъ, бѣха натоварени да се срѣщнатъ съ мене и официално да продължатъ играта. Въ състоялата се среща азъ трѣбваше все по-дълбоко да потъвамъ въ една тиня, която изригваше изъ устата на австрийцитѣ, като гигантски гейзеръ на безсрамието. Безъ да трепне отъ стеснение нито единъ мускулъ по лицата на двамата офицери, тѣ ми предлагаха акции, поставяйки ме предъ свършени факти. Акциитѣ нѣмаха нищо общо съ уговореното. Азъ бѣхъ дошелъ съ хората си, не като волнонаемна група авантюристи, които изпълваха бойнитѣ полета на срѣднитѣ вѣкове, а като борецъ за идеали, за които, по всичко личеше, австрийцитѣ не даваха пукната пара. Но и за мене австрийскитѣ стремежи и домогвания не струваха повече.

Предъ очитѣ ми австрийцитѣ изнасилваха справедливостьта на една кауза и грубо нарушаваха поети ангажименти. Смазанъ подъ напора на коварството, разбитъ и разочарованъ, трѣбваше да се сбогувамъ съ една илюзия.

Македонската армия щѣше и за сега да си остане само една мечта. Защото това което бѣ македоно-одринското опълчение, не можеше да манипулира на международното борбище, претендирайки за лозунгитѣ на македонската независимость. А тая независимость въ единъ по-късенъ моментъ щѣше да се наложи като девизъ, за да

бѫде пледирана по-ефикасно каузата на българството. Сѫщо така редица обстоятелства щѣха да посочатъ на македонцитѣ единъ исторически прецедентъ. Може би въ непълни подробности процесътъ на българското обединение налагаше за Македония трасирания пѫть на Румелия, отъ Берлинския конгресъ до 1885 година.

Но върху прекраснитѣ построения на логиката и историческата правда австрийската главна квартира поставяше кръстъ.

•••

Австро-Унгария търсѣше наемници. Сърбитѣ при нѣколкократно превъзхождащъ противникъ героично бранѣха севернитѣ предѣли на своята родина. Носещи расовитѣ белези на славянската стихия, сърбитѣ не само, че бавно отстѫпваха и отстояваха позициитѣ си, но и твърде често извършваха набѣги преминавайки Сава и Дунава, като проникваха въ тила и всѣваха паника всрѣдъ компактнитѣ австрийски военни маси. Да отговарятъ по сѫщия начинъ за това охотници въ австрийската армия нѣмаше. Ето какво бѣ принудило главното имъ командване да прибѣгне до идеята за комплектуване на македонска армия. Неизвестно, по какви съображения това имъ се бѣ видѣло твърде хуманно и премного безразсѫдно предъ шовинистично-патриотичната халюцинация — морски простори за безводната империя и то отъ Венеция до Епиръ и отъ Солунъ до устието на Струма. Бѫдещето вѣроятно щѣше произволно да издува щенията имъ.

Да долови, обаче, човѣкъ тѣзи „идеи" на Австро-Унгария не бѣ нито трудно, нито нѣкакво рѣдко откритие.

Безъ особенъ моралъ две задушващи се империи въ Централна Европа бѣха тръгнали презъ юлий 1914 год. къмъ югъ и изтокъ. Никакви договори нѣмаше да възпратъ една евентуално победоносна Австро-Унгария да обсеби за смѣтка на България Македония. Първото указание бѣ на лице — случая съ мене и малката група конто водѣхъ. Офицеритѣ Геленекъ и Шоларсъ съвсѣмъ бѣха забравили неписания ни договоръ и искаха да превърнатъ малката група македонски четници отъ ядро инструктори на обещаната македонска армия въ скжпо платена терористична банда, чиято задача щѣше да бжде да връща визититѣ на сърбитѣ

Но безчестнитѣ контрагенти и търговци на бѣли роби трѣбваше да научатъ цената на едно човѣшки животъ, който се купува. И азъ поисках за семейството на всѣки мъртавъ четникъ при тѣзи контра-набѣги и по едно възнаграждение за всѣки живъ оцелѣлъ цена, каквато и галицийнитѣ имперски каси на Австроунгария откажаха да заплатятъ.

Колко и евтина да бѣше цената на четническата кожа за Македония, толкова по-скжпо струваше тя за нахалнитѣ купувачи въ Австро-Унгария.

Но нима азъ не знаехъ, че България щѣше скоро, рамо до рамо, съ централнитѣ сили да ме питаха съ изненада офицеритѣ-делегати

знаехъ и вече искрено скърбѣхъ за това. Единъ стонъ, който издаваше мислитѣ ми, накара офицеритѣ да се спогледатъ. Въ този мигъ, азъ питахъ родината си ,съ класическия възгласъ:

— „Кѫде отивашъ, Българио?"

Исусъ бѣ върналъ съ подобенъ възгласъ Петъръ-апостолътъ. Ала азъ бѣхъ толкова безпомощенъ, толкова слабъ и така незначителенъ човѣкъ, че трѣбваше да се задоволя само съ споподавения си възгласъ.

•••

Шоларсъ и Геленекъ, престорено възбудени и загрижени за слабитѣ въоръжения на България, оплакваха сѫдбата на нѣколкото десетки шлепове пълни съ военненъ провиантъ. Тѣ били предназначени за моята родина, а сега стоели неподвижни въ австрийскитѣ дунавски пристанища. Причината за това бѣ скрита въ минното заграждение на Дунава, което сърбитѣ бѣха инсталирали при Кладово.

Офицеритѣ глупаво хитруваха, дразнейки патриотическитѣ ми чувства. Тѣ не се скѫпѣха въ цената срещу разкѫсване минната верига и опъваха струнитѣ на моето родолюбие. Но въ душата ми само една струна вече трептѣше къмъ тѣхъ — презрението. Двамата делегати на главната квартира го виждаха, тѣ го чувстваха, а може би, и ме разбираха. Тѣхната задача, обаче, не бѣ сантиментална. Шоларсъ и Геленекъ имаха строги нареждания да спечелятъ услугитѣ ми на всѣка цена. Паритѣ и патриотичнитѣ имъ маневри безславно се проваляха. Оставаше имъ едно последно срѣдство.

Въ очакване да получатъ отказа ми за каквото и да е по-нататъшно сътрудничество, следъ вулгарно денонсираната ни спогодба, австрийцитѣ се бѣха опитали да разложатъ дисциплината между хората ми въ Митровица. И тѣ бѣха успѣли.

Духътъ на десеть души отъ четницитѣ ми бѣ непокваренъ, здравъ и тѣ стоеха неизмѣнно и вѣрно задъ мене. Но групата на прилепчани се бѣ поддала. Потомцитѣ на срѣдновѣковния хитрецъ Краль Марко, изчислявайки количеството на предлаганитѣ крони, бѣха изказали готовность да се откажатъ отъ мене и се обособятъ като чета. Но бедни нещастници тѣ не подозираха, за какви цели бѣха нуждни на главната австрийска квартира.

Шоларсъ и Геленекъ, предвкусвайки победата си, тържествено ми подхвърляха заплахата, че четата въ Митровица отказва да ме следва. Отъ австрийцитѣ следъ първото имъ безчестие очаквахъ всичко. И това което слушахъ отъ двамата офицери, съвсамъ не ме изненадваше. Моятъ отговоръ бѣ кратъкъ. Ставайки, азъ помолихъ офицеритѣ да ме освободятъ. Ние нѣмаше какво повече да си кажемъ. Незабавно щѣхъ да отпжтувамъ за Митровица, да прибера четата си и да напустна една страна, изворъ на толкова нещастия за моя народъ. Офицеритѣ, позеленѣли отъ гнѣвъ, не продумаха нищо. Тѣ не можеха да се отнесатъ грубо съ единъ войвода, който все нѣкакъ имъ бѣ услужилъ, па и азъ бѣхъ синъ на единъ народъ, къмъ който тѣ бѣха пуснали смъртоносните пипала на медузата и когото не искаха да

дразнятъ съ никакъвъ инцидентъ. Знаехъ това много добре и отивахъ въ държанието си до дързость.

Казаното бѣ сторено.

Следъ нѣколко дни, ведно съ вѣрнитѣ си четници, азъ напустнахъ Австро-Унгария, оставяйки прилепчани като залогъ за сигурната победа на централнитѣ сили въ европейската война.

◆◆◆

Гюргево отново открива предъ очитѣ ни панорамата на роднитѣ брѣгове. На гара Рамаданъ влакътъ, който идваше отъ Букурещъ, се свързваше съ влакъ, който поемаше обратния пѫть.

Предъ единъ първокласенъ вагонъ отъ готвещия се да отпѫтува влакъ, заобиколенъ съ десетина куфари облепени съ митническитѣ знаци на много страни, високъ, старъ господинъ възбудено говорѣше и нервно жестикулираше.

Сцената бѣ привлекла нѣкои любопитни. Приближихъ къмъ групата и каква бѣ изненадата ми, когато въ лицето на възрастния господинъ разпознахъ Балканския кореспондентъ на „Таймсъ“ — Баучеръ.

Баучеръ, който бѣ поржчалъ и заплатилъ на пѫтническото бюро още въ София стойността на единъ специаленъ вагонъ отъ Гюргево до Букурещъ, бѣ принуденъ да се лиши отъ необходимитѣ за възрастьта и положението му удобства. Ромънитѣ, които ненавиждаха горещия приятель на българитѣ, бѣха отказали въпрѣки пред-

варителното заплащане, да прикачатъ специалния вагонъ. Възмутенъ, Баучеръ, изсипваше ядътъ си надъ рамаданския началникъ-гара.

Само следъ две минути влакътъ щѣше да отпѫтува, а началникътъ сѣкашъ умишлено премълчаваше това, за да се полюбува вѣроятно на единъ пропусналъ влака пѫтникъ. Безпомощенъ, дори да искаше, Баучеръ за това кратко време нѣмаше да смогне да натовари даже съ носачъ половината отъ куфаритѣ си.

Схващамъ играта на началникъ-гарата, извиквамъ четницитѣ и предъ смаяния погледъ на Баучера нахвърляме багажа му въ едно първокласно купе. Изпразвамъ съседното купе заето отъ двама пѫтници подъ лъжливия предлогъ, че е необходимо за височайша особа. И когато влака започна вече бавно да се изтегля отъ Рамаданъ, Баучеръ, удобно настаненъ, махаше презъ прозореца ржце и викаше съ всички сили — „Българи! Българи! само българи могатъ да сторятъ това. Азъ ви благодаря, азъ зная какъ ще благодаря на България!“. . .

Ние тичаме по перона, изпращайки горещия вѣренъ приятель на родината съ гръмогласно ура! Нашето ура просълзява благородния синъ на Великобритания. А той щѣше многократно да удържи обещанието си. Обещание дадено не предъ насъ, а предъ една свѣтла кауза, която той бѣ разбралъ, на която се бѣ обрекълъ да служи и на която бѣ посвѣтилъ перото си.

По-късно по пѫтя, вѣроятно той си бѣ спомнилъ за мене, за младия нѣкога четникъ, който

въ 1903 година му бѣ донесълъ писмо отъ генералъ Цончевъ писано за него отъ върховетѣ на Пиринъ. Следъ една година, въ една нова срѣща, той ме назоваваше вече съ името ми, спомняйки си за куриера на генерала и за случката на гара Рамаданъ съ нескривано чувство на благодарность.

◆◆◆

Когато минавахъ Дунава обратно, скрилъ безименната си мжка по единъ загубенъ блѣнъ, до ушитѣ ми долетѣ ехото на Валандовската афера.

Тодоръ Аленсандровъ и Протогеровъ бѣха хвърлили презъ сръбската граница една чета, отъ близо 150 души, въ която изобилствуваха турци-наемници и бѣха изпълнили при Валандово поетитѣ ангажименти предъ централнитѣ сили и Радославова.

Подъ разкривената постройка на Българо-сръбския миръ азъ вече бѣхъ хвърлилъ една горяща факла при Вражогръвци, а Александровъ и Протогеровъ залѣха съ бензинъ и подпалиха сжщата при Валандово

Състезание на подпалвачи. Ето ролята на В. М.Р.О. въ София въ навечерието на българската намѣса.

Една демонична ржка ни бѣ водила къмъ безумие. Въ Темишваръ и Нови-Садъ азъ прозрѣхъ истината. Не бѣ чужда тая жестока истина и на Тодора и на Протогерова, ала тѣ предпочитаха, потапяйки се въ кървавата баня на своя народъ, да изтръгнатъ по възможность и малко безсмъртие.

Валандовската афера, бѣ зловещата прелюдия на българската намѣса. Вилхелмъ II и Виена можеха да бѫдатъ доволни. Единъ народъ се обричаше на гибелъ въ името на поробенитѣ си братя и въ сѣнката на две империи.

Прочее, други, го бѣха обрекли отдавна. Тѣ бѣха имали грижата да го подготвятъ психически къмъ предсмъртното причастие. Една подкупна и престѫпна преса, пакъ съ малки изключения, ковѣше тежкия наплатъ на масовата предвоена психоза. Милиони марки и крони изкълчваха психики, изкривяваха перата и превръщаха фалирали вестникарски предприятия въ цвѣтущи акционерни дружества или лични издания. Оръфани и вѣчно гладуващи безсрамни, нагли и дръзги български журналисти, всрѣдъ всеобщата залисия, незабелязано отъ никого и „неизвестно какъ", бѣха станали солидни, благообразни, па и заможни люде. Но зарадъ тѣхнитѣ удобства единъ чуждъ за сърдцата и съвеститѣ имъ народъ — българскиятъ, щѣше да се люшка цели три години между живота и смъртьта изгнилъ въ окопитѣ край Серетъ, Черна и Дойранъ.

Но на Радославова не бѣше нуждно само подкупното перо на журналиста. Нему бѣ необходимъ и приоблачния за народа авторитетъ на професора. И този пѫть една „тежка мисия" висна върху плещитѣ на двамата фатални спѫтници на Радославова. Александровъ и Протогеровъ, въ навечерието на войната, бѣха свикали единъ професорски елитъ, разнообразенъ съ видни общественици, за „да обсѫдятъ" посоката на бъл-

ската военна намѣса. Въ този малъкъ елитенъ съветъ професоритѣ Георговъ, Милетичъ и още нѣколцина се бѣха произнесли въ полза на централнитѣ сили. Чрезъ тѣхнитѣ уста, обаче, говорѣха двамата емисари на Радославова — Александровъ, Протогеровъ и любоугодничеството.

Единъ мѫдъръ човѣкъ и гражданинъ не лишенъ отъ мѫжество и едновременно честенъ общественикъ, съ куражъ и доблесть, се бѣ провикналъ съ жестоки, съ пророчески думи, чието сумирано равенство изразяваше и волята на цѣлъ народъ — „не, не бива!" Но д-ръ Владовъ бѣ намѣрилъ подкрепа само въ съчувствения и безмълвенъ погледъ на Борисъ Мончева.

***

Следъ това паметно събрание д-ръ Владовъ ме бѣ намѣрилъ въ клуба и разказваше за пагубния пѫтъ на Радославова и на македонскитѣ му помагачи.—„За какво имъ бѣ това събрание?" ме питаше болния докторъ, прояжданъ отъ язва въ стомаха и съ туптящо само за България сърдце. Той знаеше защо. Знаехъ и азъ.

Понтийскиятъ Пилатъ бѣ най-нещастно имитираниятъ евангелски образецъ отъ групата авантюристи, рѫководящи страната въ върховни и сѫдбоносни за нея моменти. Но тѣ напраздно измиваха рѫцетѣ си отъ историческата отговорность за своето дѣло. Ала старият върховистъ д-ръ Владовъ не искаше да подозира никого въ зла умисъль. Самъ изтъканъ отъ политическа честь, той никого не обвиняваше въ безчестие. Съ вѣрно

предчуствие за неизбѣжната национална катастрофа д-ръ Владовъ страдаше. Страдаше духовно поразенъ отъ това, което го заобикаляше, отъ това, което ставаше наоколо му. Страдаше и отъ жестоки физически болки. Физическото страдание скоро отведе д-ръ Димитъръ Владовъ въ гроба. Но смъртьта му спести страданието да види България на кръстното разпятие въ Ньой.

Старият другарь на генералъ Цончевъ, членътъ на върховния комитетъ и мждрия върховистки съветникъ, не следъ дълго щѣше да отнесе въ гроба една лелѣена отъ детство мечта, — да види величието на България. Още единъ виденъ върховистъ щѣше да склопи за винаги очи. Скоро следъ срѣщата ни въ клуба той легна, за да не стане никога вече.

България, обаче, тръгваше по стжпкитѣ на мъртвитѣ. Съ изцъклени очи мародеритѣ я дебнѣха отъ всички страни.

Сбогувайки се съ Владова, за последенъ пжть, азъ бѣхъ запечаталъ въ паметьта си предсмъртния му благословъ — „Боже, бди надъ родната земя!"

***

Нѣколко дни, които изминаватъ отъ завръщането ми въ София, сж изпълнени съ наскоро преживѣното изъ Австро-Унгария. Плѣсникътъ, който бѣхъ зашлевилъ на австрийския поручикъ Коларъ въ Буда-Пеща, още галѣше ржката ми. Нахалниятъ поручикъ, който бѣ интригувалъ между четницитѣ ми въ Митровица срещу мене и

който дръзко ме бѣ провокиралъ въ Буда-Пеща, кждето се бѣхъ отбилъ на връщане за 3—4 дни, бѣ получилъ заслуженото. Но това съвсемъ не ме удовлетворяваше за гадната австрийска игра съ мене, съ четницитѣ, съ Македония.

Каква бѣ гаранцията, че това нѣмаше да се повтори и то въ катастрофаленъ мащабъ и съ България, дори и следъ една евентуална победа?

Трѣбваше нѣщо да се предприеме, да се отворятъ очитѣ на приспанитѣ, да се пробудятъ съвеститѣ на подкупенитѣ, да бждатъ изобличени рецедивиститѣ, заклеймени родоотстжниците и на края, да се активизира за съпротива срещу чуждитѣ похвати честната политическа мисъль на България. Подъ този знакъ, следъ нѣколко часовъ разговоръ съ известниятъ и талантливъ публицистъ д-ръ Коста Списаревски, ние редактираме едно открито писмо до кабинета на Радославова и до българския народъ. Въ това открито писмо недвусмислено и обилно подкрепено съ много данни, сочехме на замисления атентатъ срещу третото българско царство, ако то бжде тласнато на страната на Централнитѣ сили.

Редакцията на в. „Миръ" бѣ дала широкъ приемъ на това писмо. Но по-волята на тъмни сили то никога не видя свѣтълъ Божи день.

•••

Съ група стари познайници оживѣно разговаряме на една отъ маситѣ въ кафе „Панахъ". Разговорътъ се върти на злободневни теми. Въ една пауза на разгорещения разговоръ, загледанъ

през витрината на вънъ, трима души, които прекосиха съ бързи крачки тротоара спрѣха вниманието ми. Братъ ми, Тодоръ Александровъ и Протогеровъ влизаха въ ресторанта „Панахъ". Азъ сѫщо не бѣхъ убѣгналъ отъ погледитѣ имъ. Само следъ 2 — 3 минути единъ келнеръ отъ ресторанта ме молѣше, по покана на тримата господа, да отида въ ресторанта.

Не чувствувахъ никъкъвъ гладъ и въ ресторанта нѣмахъ никаква работа. А що се отнася до господата, ако нѣкой се интересуваше отъ мене, можеше да дойде тукъ. Келнерътъ се усмихва и отнася отговора ми. Следъ малко келнерската поща се носѣше отново къмъ мене. Този пѫть, братъ ми лично настояваше да отида.

Да оскърбявамъ брата си нѣмахъ причини и се запѫтихъ къмъ ресторанта. При появата ми, три чифта очи ме погълваха съ любопитство. По лицето на Тодора плувна една принудена усмивка. Мѣсто за лицеприятия нѣмаше между насъ. Азъ питахъ, безъ да сѣдамъ, кому и за какво бѣхъ нуженъ. Братъ ми напраздно се опитваше да внесе нотки на примирение. Тѣ ме бѣха търсили презъ цѣлия день и сега азъ разбирахъ, за какво бѣхъ дотрѣбвалъ отново на двамата революционни сиамски близнаци.

Неизвестно какъ, тѣ бѣха научили за откритото писмо и сега полагаха всички усилия да ме склонятъ да се откажа отъ неговото публикуване.

Напраздни усилия. Азъ оставахъ непреклонненъ. Скоро групата ни нервно се пръсна по разни посоки. Двамата приятели се бѣха втурнали

на нѣкжде. Кжде? Това разбрахъ още сжщата вечерь.

Когато увещанията не бѣха помогнали, Радославовъ, който бѣ изслушалъ доклада на сателититѣ си, бѣ прегазилъ съ чевръсти лилипутски стжпки свободата на печата, и набраното на първата страница на в. „Миръ" открито писмо, бѣ разпиляно отъ полицията.

Двамата валандовски герои — Тодоръ Александровъ и Ал. Протогеровъ празднуваха нова, своя, никому ненуждна победа.

Звънътъ на оржжието вече открито внасяше дисонанси въ хармоничното начало на българския неутралитетъ. Всички чаркове на безумието въ мозъцитѣ на управляващата клика злокобно заскрибуцаха.

Гробаритѣ бѣха запретнали ржкави.

◆◆◆

Въ навечерието на българската намѣса по силата на едно споразумение между България и Турция, акуширано отъ централнитѣ сили, българскитѣ войски окупираха отстжпената отъ Турция часть отъ източна Тракия. Новата граница оставяше въ наши ржце Марица отъ нейнитѣ извори до устието ѝ.

На 30 септемврий 1915 год. поводътъ за намѣсата бѣ откритъ. Заслѣпени отъ безсилната злоба на отчаянието сърбитѣ, на свой редъ бѣха провокирали, изнасиляйки българската граница.

На 1 октомврий сжщата година България осъмна съ следния:

„Манифестъ
къмъ българския народъ.

Българи, вие всички сте свидетели на неимовѣрнитѣ усилия, които положихъ презъ течението на цѣла година, откакто трае европейската война, за запазване мира на Балканитѣ и спокойствието на страната.

Азъ и правителството ми се старахме при следвания до сега неутралитетъ да постигнемъ идеалитѣ на българския народъ. Дветѣ воюващи групи отъ велики сили признаватъ голѣмата неправда, която ни се нанесе съ подѣлбата на Македония. И дветѣ воюващи страни сж съгласни, че тя, въ по-голѣмата си часть, трѣбва да принадлежи на България.

Само нашата коварна съседка Сърбия остана непреклонна предъ съветитѣ на своитѣ приятели и съюзници. Сърбия не само непоиска да се вслуша въ тѣхнитѣ съвети, но въ озлоблението и алчностьта си нападна дори собствената ни територия и нашитѣ храбри войски бидоха принудени да се сражаватъ за защита на собствената си земя.

Българи,

Скжпи народни идеали ме заставиха презъ 1912 година да призова нашето храбро войнство на борба, въ която то самоотвержено развѣ знамената на свободата и скжса веригитѣ на робството. Нашитѣ сърби бѣха тогава главната причина да загубимъ Македония.

Изтощени и изморени, но не и победени, ние трѣбваше да свиемъ своитѣ знамена за по-добри дни.

Добри дни настанаха много по скоро, отколкото можахме да очакваме.

Европейската война клони на привършване. Победоносните армии на централните империи сж въ Сърбия и бързо напредватъ.

Призовавамъ българския въоржженъ народъ къмъ защитата на родния край, поруганъ отъ вѣроломенъ съседъ и къмъ освобождение на поробенитѣ наши братя подъ сръбско иго.

Нашето дѣло е право и свѣто.

Заповѣдвамъ, прочее, на нашата храбра армия да прогони неприятеля изъ предѣлитѣ на царството, да сразн вѣроломния съседъ и да освободи отъ тегло нашитѣ измжчени подъ сръбско иго братя.

Ние ще воюваме противъ сърбитѣ едновременно съ храбритѣ войски на централнитѣ империи.

Нека българския войникъ лети отъ победи на победи.

Напредъ! Богъ да благослови нашето оржжие.

Фердинандъ."

Непосрѣдствено подъ царския подписъ следваха имената на единъ марионетаченъ министерски съставъ.

Взирайки се въ редоветѣ на този исторически документъ, за онѣзи, за които той бѣ предназначенъ оставаше саможертвата, кървавитѣ усилия, подвизитѣ и единъ кратъкъ коментаръ на самия манифестъ. А още въ първата часть на последния бѣ подчертано едно легитимно право, еднакво признато и отъ Съюза и отъ Съглашението. Но това по-късно нѣмаше да смути прав-

ната съвесть на свѣта, който, за безрасѫдната простѫпка на една заграбила властьта политическа котерия, жестоко наказваше единъ народъ, осакатявайки неговитѣ естествени граници и националнитѣ му идеали.

Свещеният мотивъ за обявяване на войната въ името на тѣзи национални идеали съ нищо, обаче, не покриваше престѫпната ориентация. Нима царь Фердинандъ, съ една необичайна за неговата възрасть „старческа“ слѣпота, бѣ пропусналъ да види, какво бѣ истинското състояние на нѣщата задъ помрачената вече следъ едногодишна война фасада на австро-германскитѣ победи? На този въпросъ, само следъ три години, вече Царь-Отецъ Фердинандъ I даде своя отговоръ съ прочутата си сърдечна и искрена декларация въ Виена.

Приключилъ катастрофално презъ 1913 година междусъюзническата война, въ края на своя тогавашенъ манифестъ Царь Фердинандъ бѣ хвърлилъ въ употрѣба една прекрасна историческа фраза — „да свиемъ знамената, за по-добри дни“. Въ новия манифестъ той си бѣ спомнилъ тази фраза, за да я повтори въ новъ вариантъ. И наистина добритѣ дни бѣха настѫпили.

Кой и защо ги проигра? Ако нѣкога неподкупното перо на нѣкой честенъ и смѣлъ историкъ потърси виновникъ, той не ще се рови дълго за да го открие. Конституционната безотговорность е най-прозрачното одеяние, задъ което ще остане скритъ царствениятъ грѣхъ на царь Фердинанда, който въ пленъ на една изненадваща

и излишна демократичность, бѣ изоставилъ на разюздания максимализъмъ и късогледство на Радославова българската национална сждба.

Прочее, историята бележи живота на народитѣ, тѣхната материална и духовна мощь, тѣхното величие, или погромъ само чрезъ мждростьта на тѣхнитѣ монарси.

А Царь Фердинандъ не можеше да се оплаче нито отъ бездарие, нито отъ недостатъчна култура, нито отъ бедна ерудиция, нито отъ липса на далновидни и трезви съветници, които се мжчеха да отстранятъ катастрофата. Предупредителни гласове, които съ рѣдка гражданска доблесть барабанѣха тревога край ушитѣ му, бѣха отстранявани отъ избрания вече пжть.

Единъ младъ политически деятель, съ когото Царь Фердинандъ бѣ преплѣлъ нѣкога вражески кракъ въ Великото Народно Събрание презъ 1911 год., сега, въ заседанието на коронния съветъ свиканъ да „реши" участието на България въ европейската война, бѣ му отправилъ и тукъ съ гърмотевиченъ езикъ една открита заплаха и едно фатално пророчество.

— „Ако Вие, Ваше Величество, се бѣ провикналъ въ коронния съветъ Александъръ Стамболийски, — обявите войната, това ще Ви струва короната, дори Вашата глава".

Царь Фердинандъ, едва сдържайки гнѣва си, бѣше отговорилъ: „Грижете се за Вашата г-нъ Стамболийски, моята е стара вече". Наистина, следъ коронния съветъ Радославовъ се готвѣше да смъкне главата на Стамболийски. На Царя, обаче,

живия Стамболийски бѣ още необходимъ.

Съ своето държание въ този съветъ, държание изпълнено съ мжжество и политическа честь, задъ която прозираше и малко партийна спекула, Александъръ Стамболийски спечели едно рѣдко обаяние и една тежка присжда, която трѣбваше дълго да излежава въ Видинския затворъ, за да излезе отъ тамъ тогава, когато жестокото му пророчество се бѣ вече сбжднало.

◆◆◆

Когато ще се квалифицира, обаче, дѣлото на Царь Фердинандъ въ неговия държавно-конструктивенъ периодъ и въ героичната епопея на нашитѣ национални въжделения и подемъ, нека не се забравя, че той бѣ ималъ две увлѣчения по силата на взаимно-въздействието съ българския народъ. Първото му увлѣчение бѣ да реализира националнитѣ идеали на България съ единъ ударъ въ нѣколко географски посоки. Второто и фаталното му увлѣчение бѣше да търси опора въ лицеприятието на политическата посрѣдственость, която въ демагогски улични прояви изкълчваше всѣка вѣрна представа за духътъ и настроенията на българския народъ. Ала нито единъ българинъ и тогава и днесъ не сдържа спонтанния изривъ на възторгъ предъ спомена за царь Фердинандъ I, който нѣкога бѣ националната ни гордость и който начерта, макаръ и за кратко, онѣзи граници на родината, напомнящи древното ни величие и кой знае, може би, утрешната ни слава

ала подъ скиптъра на неговитѣ по-щастливи приемници.

Но за сега манифестътъ отъ 10 октомврий 1915 год., завършваше съ пожеланието на Царь Фердинанда — „нека българския войникъ лети отъ победи къмъ победи!"

И той полетѣ.

•••

За Съглашението оставаха само разсъжденията върху единъ съ неизмѣримо значение фактъ. Българската намѣса на страната на Съюза щѣше да отложи за дълго края на войната. Солунскиятъ десантъ изправяше на югъ армиитѣ на Франция и Англия. Последнитѣ щѣха да се погрижатъ, щото южния фронтъ да бѫде оцвѣтенъ отъ представителитѣ на всички земни раси.

Нито една отъ главнитѣ квартири на воюващитѣ, поне за мигъ не бѣ допущала, дори години следъ нещастния, (тогава не се знаеше за кого), десантъ въ Солунъ, че този именно фронтъ ще реши сѫдбата на свѣтовната война. Но по онова време множество съглашенски военни капацитети и нѣкои висши политически сфери въ Парижъ, Лондонъ, Петроградъ и Римъ, издигаха мощни гласове, да се тури край на „Солунското недомислие". Да напустнатъ Солунъ за съглашенцитѣ това не бѣ само ликвидация на единъ фронтъ. Не, защото съ тази именно военна интервенция Съглашението си запазваше една своя операционна база на Балканитѣ, отъ кѫдето оказваше енергична подкрепа на изтощена Сър-

бия, като не говоримъ за военно-демонстративния характеръ на този фронтъ. Освенъ тѣзи преимущества англо-френската армия щѣше да указва съ своето присѫтствие тукъ необходимия респектъ надъ германофилския дворъ на Гърция. За Венизелоса съглашенскитѣ щикове щѣха да изиграятъ и по-друга роля.

На края, напущането на Солунъ отъ чисто военно гледище правѣше безсмислена италианската намѣса на Балканитѣ. Но напраздно Съглашението търсѣше бойни простори за Италия. Тя и безъ това бѣ твърде много заета на Изонцо.

Прочее, неканенитѣ гости на Гърция пъплѣха на северъ въ очакване на българския ударъ, идващи въ предсмъртна подкрепа на Сърбия.

***

Единадесета македонска дивизия, замисълъ и дѣло на върховиститѣ, имаше за задача да обедини и събере подъ знамената си предимно македонци. Нѣкогашнитѣ македоно-одрински опълченци, чийто доброволчески отряди не отговаряха на нуждитѣ на по-съвременната и по-модерна война, отстѫпваха всичко отъ своята волность на стегнатата дисциплина на една редовна армия.

Победоносното орѫжие на опълчението напущаше романтиката на доброволството, за да се влѣе въ редовнитѣ войски на България. Самъ Тодоръ Александровъ не пожела да надене рединшкия мундиръ и да поеме редомъ съ всички македонци героичния и труденъ пѫть на единадесета девизия. При бригадата на Протогеровъ

се появи нѣкакъвъ партизански отрядъ, начело на който се бѣ поставилъ Александровъ.

Функциитѣ на отряда бѣха непонятни, ролята му неизвестна. Щабоветѣ на армия, дивизия и полкъ не включиха никога този отрядъ въ своитѣ операции. Но въ дълбокия тилъ на дивизията щѣше да се срѣща твърде често по нѣкоя страхотна комитска физиономия, която плашеше женитѣ и децата съ своя настръхналъ войнственъ видъ. И ако нѣкой имаше куража да запита тѣзи нѣкогашни „войводи“ и „четници“, къмъ коя часть принадлежатъ, щѣше да получи гузния отговоръ — „въ партизанския отрядъ на Протогеровата бригада“.

Съ надписътъ — „партизански отрядъ“, Протеровъ и Александровъ бѣха разтворили единъ брониранъ чадъръ, подъ който приютяваха една тълпа отъ съмнителни революционни герои, предимно „дейци“ и „войводи“ и една смѣсица отъ страхливи и чорлави бездѣлници и криминални субекти, търсящи заслонъ срещу куршумитѣ. Една часть отъ тази разнородна, аморална и лишена отъ честь и войнишка доблесть смѣсица отъ типове щѣше по-късно да се изроди въ едно воняющо, нечисто и лигаво човѣшко тѣсто наречено „възобновена В. М. Р. О.“ Сжщитѣ щѣха да хвърлятъ въ покруса всичко, което движено отъ идеализъмъ искаше да служи безвъзмездно и беззаветно на Македония.

•••

Презъ „Кадиинъ мость“ дивизията нахлуваше

въ вжтрешностьта на Македония. Прихлупенъ отъ огромната дивизионна маса, азъ се губѣхъ въ редицитѣ на първи македонски полкъ, сподирянъ отъ веселитѣ подмятания на войницитѣ. Тѣ ме питаха подъ воала на невиннитѣ задявки, съ язвителенъ укоръ за онѣзи, чийто шумни имена на революционни свѣтила и водачи бѣха прогризали ушитѣ имъ въ тишината на предвоенното време. Въ бойнитѣ дружини на македонската дивизия тѣ не виждаха сега нито единъ отъ тѣхъ.

— „Да не са напредъ войводитѣ бре?“ шеговито ме разпитваха хората въ сивитѣ войнишки шинели, сиви въ мжката, сиви въ добродушието и всеопрощението си. Безъ да подозиратъ, тѣ стоварваха върху и безъ това тежкия ми походенъ товаръ тяжестьта на своитѣ въпроси и бремето на единъ жестокъ присмѣхъ. Въ своето безмълвие азъ се срамувахъ за ония, които бѣха отказали да заематъ мѣстата си между насъ, взимайки участие поне въ единъ единственъ бой.

◆◆◆

При Пепелище и Криволакъ дивизията се разгъваше въ бойна верига. Орждията на противника я посрѣщнаха съ дивия ревъ на стотици орждейни гърла.

Отвъдъ, отъ окопитѣ на противника французитѣ ни изпращаха своя смъртоносенъ поздравъ. И ние нѣмаше да забавимъ своя отговоръ. Боеветѣ на югъ начеваха съ страхотна, съ неочаквана сила. Най-дръзновеното, най-патриотичното и смѣлото бѣ хвърлено въ вихъра на войната, за

да изпепели въ жаравата, изтръгвайки символитѣ на победата — самата победа.

Дивизията, въ хармоничната линия на цѣлия фронтъ, изтласкваше успѣшно противника изъ една чужда нему земя.

Но една вечерь, завръщайки се като охотникъ отъ рекогносцировка, прѣкиятъ ми началникъ заповѣда да се явя предъ полковия командиръ Мурджевъ.

Заварвамъ Мурджева на вечеря въ палатката му. Необикновено любезенъ, той ме кани да раздѣля войнишкото му меню. Офицерътъ ме кани, но отказва да кръстоса погледа си съ мене. Повторно, изпълненъ съ лоши предчувствия, моля полковия командиръ да ми съобщи, за какво му бѣхъ нуженъ. Неочаквано командиръ̀тъ прекъсна вечерята, стана, приближи се, сложи ржка върху рамото ми и развълнувано заговори, за своя тежко раненъ другарь, моя братъ, ротмистъра Димитъръ Атанасовъ.

Моятъ братъ бѣ тежко раненъ?! А само тежко раненъ ли? Мурджевъ не знаеше нищо повече. Той ми даваше отпуска да отида въ Велесъ кждето бѣ пренесенъ братъ ми на „лѣчение". Безъ да губя нито минута, азъ се запжтихъ къмъ току що освободения Велесъ.

Въ мрачни предчувствия азъ бързахъ уви! съ бързината на пешоходецъ. Близо до Щипъ единъ автомобилъ профучава край мене. Две глави се извърнаха. Каква бѣ изненадата ми когато въ тѣхъ разпознахъ Тодоръ Александровъ и даскала Тренковъ, който се бѣ приютилъ въ пар-

тизанския отрядъ и се подвизаваше тамъ като човѣкъ „за поржчки“ на Тодора. Пѫтницитѣ отъ автомобила сѫщо ме бѣха познали. Недалече колата спрѣ. Отъ нея слѣзоха Александровъ и Тренковъ.

Да стигна въ Велесъ и се сбогувамъ съ брата си преди да бѫде погребанъ, това бѣ тревожната мисъль, която сподѣлихъ съ Тодора. Той изгледа безкрайния пѫть, сѣкашъ го измѣри съ очи, поклати глава, съмнявайки се дали ще стигна пеши на време и безъ да ме покани въ колата си, качи се на автомобила, изгледа ме съ оскърбително състрадание и изоставайки ме на пустия пѫть отлете съ мощния „Бенцъ“ напредъ.

Изморенъ отъ воденитѣ боеве и походи, подтиснатъ отъ тежката скрѫбь, азъ бѣхъ изненаданъ отъ това съ нищо необяснимо жестокосърдечие на Тодоръ Александрова. Отново нѣщо лумна въ душата ми. Нима можеше да бѫде човѣкъ водачъ, безъ сърдце годно да обхване страданието и радостьта на хилядитѣ?

Изпращайки съ очи автомобила на Тодора, азъ нѣмахъ сили да му отправя дори думи на погнуса.

•••

Преминавайки презъ Щипъ, срѣщамъ стария ветеранъ на революцията — Христо Чернопѣевъ. Бившиятъ фелдфебелъ бѣ произведенъ подпоручикъ още презъ Балканската война. Въ чинъ подпоручикъ Христо Чернопѣевъ бѣ получилъ една рота, но Александровъ и Протогеровъ го бѣха

откъснали отъ ротата му и го бѣха заслонили въ партизанския отрядъ.

Следъ кратъкъ и язвителенъ разговоръ помежду ни Христо Чернопѣевъ се сбогува съ мене а следъ това и съ партизанския отрядъ за винаги. Оскърбенъ, че го бѣхъ подигралъ и че се бѣхъ осъмнилъ въ юначеството му, той се бѣ завърналъ и поелъ отново командата на ротата си. Нѣколко дни следъ срѣщата ни въ Щипъ Чернопѣевъ бѣ разигравалъ предъ цвѣтния неприятель такова лудо хоро на смъртьта и героизма, че тѣ дълго щѣха да се стрѣскатъ въ неспокойния си сънь изъ окопитѣ. Но въ вихренитѣ си атаки, сраженъ отъ куршумитѣ на врага, този несломимъ духъ, сержантътъ на революцията — Христо Чернопѣевъ, влѣзе въ пантеонътъ на македонската свобода въ униформата на български офицеръ.

Срещу цената на смъртьта и на единъ героиченъ животъ посветенъ на Македония той бѣ заслужилъ своето безсмъртие.

◆◆◆

Капналъ отъ умора, бѣхъ стигналъ въ Велесъ Тукъ отъ офицеритѣ Димитъръ Жостовъ и Хаджидимиевъ трѣбваше да науча трагичнитѣ обстоятелства при които бѣ загиналъ братъ ми.

Бригадниятъ командиръ полковникъ Кюркчиевъ, който бѣ обхождалъ линията, подготвяйки нѣкаква операция, заобиколенъ отъ група офицери между които бѣше и моя братъ, бѣ пожелалъ, отъ позициитѣ заемани отъ братовата ми часть, да извърши нѣкои наблюдения върху разположението на

противника. Една височина бѣ привлекла вниманието на полковника и той бѣ поискалъ да се изкачи на нея. Братъ ми, който бѣ изтласкалъ отъ тукъ противника, знаеше, че височината е маркирана отъ французитѣ и че неприятелската стрелба тукъ би се изсипала съ математическа точность. Чуждъ на всѣки безсмисленъ героизъмъ, той бѣ посъветвалъ бригадния да се откаже отъ желанието си. Но бригадниятъ бѣ настоялъ на своето и братъ ми бѣше повѣлъ групата къмъ лобното си мѣсто. Французитѣ, забелязали групата, бѣха наченали оржейна стрелба по голия ридъ. Единъ отъ първитѣ французки снаряди се бѣ пръсналъ въ краката на брата ми, откъсвайки цѣлата предна часть на коремната му область.

Смъкнатъ въ едно прикритие отъ спасяващата се група, братъ ми, отказвайки и безъ това вече ненужната лѣкарска интервенция, се бѣ обърналъ къмъ другаритѣ си съ предсмъртнитѣ си думи: „Майоръ Атанасовъ не биваше да умре така"...

— „Атанасовъ, ти изпълни дългътъ си къмъ отечеството", бѣ измърморилъ подъ носа си командиратъ на бригадата. Но полумъртвиятъ, заслушанъ въ собственитѣ си думи, може би, си бѣ спомнилъ, шеговитото си пророчество — „азъ нѣма да загина отъ куршумъ"...

Въ неговия гардеробъ четническата бурка и офицерския му шинелъ носѣха следи отъ десетки куршуми. Това му бѣ създало фаталистичното убеждение, че той не ще загине отъ кур-

шумъ. Французитѣ му изпратиха, следъ много изстреляни на халосъ патрони, единъ смъртоносенъ снарядъ.

◆◆◆

Велесъ бѣ посрѣщналъ смъртнитѣ му останки съ трогателно съчуствие. Но не за първи пѫть го бѣ посрѣщалъ този градъ.

Нѣкога, като младъ подпоручикъ, когато Македония бѣ още подъ турско иго и семейството ни все още живѣеше въ Солунъ, въ блѣстящата униформа на български офицеръ отъ 4 коненъ полкъ братъ ми, на пѫть за Солунъ, се бѣ отбилъ и въ Велесъ. Тукъ въ единъ кратъкъ престой той бѣ обралъ възхищението на запленените отъ гордия му видъ и отъ българската офицерска униформа велешани. Презъ войнитѣ тѣ щѣха да го видятъ пакъ. Недавна той бѣ маширувалъ триумфално презъ градътъ, понесенъ отъ крилетѣ на победата. Отстѫпващъ предъ победоноснитѣ стѫпки на българитѣ, врагътъ бѣ отхвърленъ отвъдъ линията Водоврътъ — Градско. Тѣ, дружини и полкове, щѣха да продължатъ своя буенъ маршъ напредъ, но единъ отъ първитѣ между тѣхъ, ги бѣ напусналъ при Водоврътъ. Сега, войници и велешани, бѣха скършили колѣнетѣ си предъ гроба на единъ герой, оплаквайки съ истинска скърбъ трагичния му край. И еднитѣ и другитѣ имаше за какво да скърбятъ. Войницитѣ бѣха оплакали единъ примѣренъ началникъ, който ги бѣ водилъ пръвъ въ боевете. Велешани, сбогувайки се съ него, сѣкашъ се бѣха сбогували

и съ кратката си свобода. Църковниятъ дворъ на велешката църква св. Пантелеймонъ бѣ приютилъ за вѣченъ покой неспокойния духъ на падналия за родината. Дълголѣтенъ яворъ хвърляше широката си сѣнка върху самотния му гробъ.

Гордъ и величественъ, таинственъ въ тишината на църковния дворъ, безмълвния чинаръ сѣкашъ отразилъ въ своя ръстъ духътъ на мъртвия, бдѣше на мъртва, на вѣчна стража надъ юнашкия гробъ.

Една купчина прѣсна пръстъ напомняше края на единъ животъ, изживѣнъ въ вѣрна и беззаветна служба на родни идеали. Но нека му бъде утѣха родната пръстъ, която засипваше войнишкия му гробъ.

Стоя предъ този раненъ гробъ и галя съ влажен погледъ малката могила. Едно сърдце, което ме бѣ научило, какъ да обичамъ родината, бѣ престанало да тупти. Зная, че падналитѣ въ боя „не умиратъ“. Но това безсмъртие бѣ за винаги изтръгнало съ ледени пръсти единъ реаленъ животъ.

Разтривамъ, по обичай, между пръститѣ си нѣколко буци влажна пръстъ и сѣкашъ стискамъ за сбогомъ мъртвата му дѣсница. Сълзи на братска обичь рухватъ по странитѣ ми. Нѣма мълчество тамъ, кждето зѣе братски гробъ.

Пожълтялитѣ листа на явора неспирно капятъ. Нима чинаръ знае, кой лежи въ гигантския му дънеръ? Вмѣсто отговоръ вѣтърътъ извива тжжната си пѣсенъ въ клонитѣ му.

Съ наведена глава и съ кръстенъ знакъ обхващамъ още веднажъ съ очи гроба, църквата

и чинара, обръщамъ се и напущамъ мѣстото, което събужда въ душата ми толкова горесть и мжка.

♦♦♦

Полковникъ Кюркчиевъ, получилъ нареждане да отхвърли противника отвъдъ р. Черна, съ единъ героиченъ актъ стигащъ до безразсждство, изпълни заповѣдьта на главното командуване.

Трети македонски полкъ се бѣ понесълъ съ ураганенъ щурмъ напредъ. Овдовѣлата дружина на брата ми се бѣ хвърляла съ отчаяна стръвъ въ жестокия бой. Дружината бѣ отмжстила за падналия си вождъ. Полкътъ наистина беше далъ едно паметно зрелище на лудешки героизъмъ. И свои и чужди, настръхнали отъ ужасъ, бѣха поразени отъ безумната храбрость на войницитѣ и офицеритѣ отъ трети македонски полкъ. Войници и офицери, настръхнали и опиянени отъ алената кръвь на падналитѣ, дълго бѣха играли дръзко и безумно „ва-банкъ" на смъртьта.

Войници и офицери въ благородно съревнование, като че това бѣ върху спортна писта, си бѣха оспорвали правото на първиятъ стигналъ синура на небитието. Дълго този день силуетътъ символизиращъ смъртьта, бѣ раздрънквалъ металическитѣ си кости въ непосилна, дори за самата смъртъ обилна коситба.

Изтръпналъ и смутенъ, врагътъ, съ изумителна ревность бѣ бранилъ окопитѣ си. Но единъ полкъ, решенъ да умре, ала да победи, бѣ сриналъ съпротивата и измъкналъ на щиковетѣ си изъ вражескитѣ окопи онѣзи, които бѣха сжщо

решили да се борятъ до край. Когато, обаче, атаката действително бѣ къмъ своя край, французитѣ бѣха обърнали гръбъ и прегазили Черна.

Заповѣдьта бѣ изпълнена буква по буква. Противника бѣ изтласканъ отвъдъ Черна, примѣрътъ на войскитѣ бѣ даденъ . . .

Петстотинъ души вънъ отъ строя, чийто трупове лежаха разхвърлени изъ полето, изостявени на грижитѣ на гробари и санитари, щѣха да напомнятъ за още единъ подвигъ, за още една вихрена атака, за още една безсмъртна страница въ бойнитѣ реляции на единъ македонски полкъ.

Нека бжде вѣчна паметьта и безсмъртна славата на паднали и живи. Тѣ изкупиха безсмъртието на живитѣ и мъртвитѣ бойци отъ трети македонски полкъ срещу цената на пестотинъ сакати и усопши.

Но да отдадемъ всѣкиму заслуженото. На-данъ на почитъ, не степени на слава, нека другъ квалифицираттъ героичното дѣло на картечната рота при 3-ти македонски полкъ. За себе азъ запазвамъ само чувството на удивление предъ небеотрицаващия героизъмъ на войницитѣ отъ картечната рота и нейния храбъръ началникъ поручикъ Лазаръ Поповски.

По-късно по стръмнитѣ склонове на живота щѣхъ да се боря срещу премного напредничавитѣ идеи на гражданина Лазаръ Поповски.

Но нека си призная, никога не съмъ престаналъ да храня, въпрѣки всичко, което израсна между насъ, въ вихъра на политическитѣ страсти, едно неизмѣнно чуство къмъ този симпатяга.

♦♦♦

Полкътъ, заелъ следъ скжпи жертви новитѣ си окопи изгниваше въ влагата, обричайки здравето си въ името на българскитѣ национални идеали. Нѣмскиятъ Кайзеръ, научилъ за шеметната атака на полка, бѣ изпратилъ единъ желѣзенъ пръстенъ на полковникъ Кюркчиевъ. Авторътъ на една отъ най-смѣлитѣ атаки бѣ удостоенъ съ най-високо отличие. Такъвъ пръстенъ се даваше обикновено на най-храбрия офицеръ. Полковникъ Кюркчиевъ бѣ наистина между тѣхъ.

♦♦♦

На пжть за Велесъ бѣхъ се отбилъ въ щаба на дивизията да помоля за премѣстването ми въ полка на мъртвия ми братъ. Скритъ въ пазвитѣ на Сѣрка планина, щаба на дивизията, бѣ удовлетворилъ молбата ми и азъ бѣхъ зачисленъ въ списъцитѣ на 3-й македонски полкъ.

Скръбьта по скжпата загуба се четѣше въ съчувствията на всѣки срещнатъ офицеръ и войникъ. Едва сега азъ разбирахъ, колко голѣма бѣ празднината, която се бѣ открила следъ тази смърть.

Подвигътъ и себежертвата бѣха изтръгнали отъ бойния стягъ и на върховизма, отъ силно разредения му строй, единъ отъ най-значителнитѣ бойци.

Сега, пристигналъ въ Велесъ, прекланяйки се още веднажъ предъ гроба на брата си и смирилъ скръбьта си на лобното му мѣсто, азъ се влѣхъ въ стоманената дружина на покойника.

Излѣзлиятъ отъ строя ротмистъръ бѣ замѣстенъ отъ мене. Но на мѣстото на единъ ротмистъръ, въ дружината бѣ дошелъ въ мое лице само единъ старши подофицеръ.

Въ тази героична дружина, пазеща заветите на смѣлия си началникъ, всичко ми напомня за мъртвия. Респектътъ на войници и офицери къмъ мене загатва за размѣра на преживѣната отъ всички загуба.

Подполковникъ Любомиръ Стоенчевъ, върховистъ-офицеръ и близъкъ другарь на брата ми, при случайна срѣща сподѣля съ мене спомени, които го свързваха съ моя братъ.

Подполковникътъ, загледанъ въ пространството, озаренъ отъ нѣщо, което бѣ видимо само кашъ за него, прелистваше съ причудлива усмивка албума на войнишкитѣ си спомени.

— „При р. Каменица, презъ 1913 година, разказваше Любомиръ Стоенчевъ, сърби и черногорци оказваха жестока съпротива. Нѣщо повечетѣ се домогваха да изтръгнатъ инициативата въ боевете и да изтласкатъ нашитѣ защитници отъ преднитѣ позиции. Мѣстността, превъзхождащата численость на противника, прѣснитѣ сили, които хвърляха въ боя сърбитѣ и пакъ, преди всичко, стратегическитѣ преимущества на неприятеля правѣха пробива на нашитѣ позиции неминуемъ. Отъ щаба бѣха схванали сериозността на положението въ този бѣсно атакуванъ секторъ на фронта. Бранѣха защитницитѣ съ сетни сили изопнатата до скжсване позиционна нишка. Една заповѣдь отъ щаба нареждаше контра-атака. Не страхъ, не

колебание предъ изпълнение на войнишкия си дългъ ни задържаше отъ незабавното изпълнение на заповѣдьта, продължаваше своя разказъ подполковника. Но всѣка спечелена минута отъ живота бѣ съкровище, на което и азъ и войници щѣхме да се радваме още твърде кратко. Твърде малко щѣха да бѫдатъ и щастливцитѣ, които нѣмаше да намѣрятъ смъртьта си въ тази предизвикана отъ отчаянието контра-атака. Очевидно щабътъ бѣ изписалъ отъ строя на живитѣ моята и съседни части, но сърбитѣ трѣбваше да бѫдатъ смутени и нападателниятъ имъ устремъ сломенъ.

Мжчно, обаче, се вдигатъ на атака войници, които виждатъ предъ себе само процентитѣ и шансоветѣ на смъртьта и нито една вѣроятность, да изтръгнемъ победата или нѣкой да се върне живъ. Ако нѣкой отъ насъ проявѣше нѣкакъвъ мършавъ оптимизъмъ, многочисленнитѣ картечни гнѣзда, пушкитѣ и орждията на противника, превръщаха оптимизъма му на решето. Ала дългътъ предъ отечеството изпълваше съ дълбокъ смисъль заповѣдьта на щаба. Давамъ кратки заповѣди и избирамъ психологически най-благоприятния моментъ за атаката. Невралгичниятъ токъ на най-високото психологическо напрежение вече пълзи по тѣлата ни. Въ този моментъ едно звкрено ура! разтърси простора, противникътъ отекна съ буйна стрелба, но солунската дружина, която бѣше въ поддръжка, прегазвайки презъ насъ, се понесе неудържимо напредъ. А предъ дружината, на едъръ алестъ конь летѣше ужасниятъ ротмистъръ, твоя братъ...

И ние знаехме да мремъ, да носимъ вражески куршуми по тѣлата си, но въ този незабравимъ бой, хипнотизирани, запленени, приковани на мѣстата си отъ подвига на ротмистъръ Атанасовъ и войницитѣ му ние наблюдавахме като обикновени зрители буйната саморазправа между нашитѣ и сърбитѣ.

Героични, съ високи бойни добродетели, сръбскитѣ войници следъ страхотенъ и кратъкъ ржкопашенъ бой бѣха огънали линията си. Подгонени сѣкашъ отъ самата фурия, нашитѣ безумни смѣлчаци дълго преследваха отстжпващия въ безпорядъкъ противникъ.

Паметенъ, незабравимъ бой. Ето отъ какво тѣсто бѣ направенъ твоятъ братъ. Ето въ каква жерава бѣха закалили бойния си духъ неговитѣ войници. Но когато щабътъ нареди изравняване на линията и частьта на Атанасова се връщаше назадъ, въ негово лице, въ лицата на останалитѣ живи войници, азъ, може би, за първи пжть въ живота си, разпознахъ вѣчния, класическия образъ на героитѣ* ...

Слушамъ прехласнатъ подполковника, но Любо Стоенчевъ сѣкашъ не бѣ разказвалъ на мене. Въ този моментъ, привършилъ разказа си, понесенъ отъ нѣкакви епични видения, Стоенчевъ машинално и набързо се сбогува съ мене, безъ да прекжсва бликналия ручей на спомени си.

Този неизвестенъ за мене, но така живо разказанъ епизодъ отъ бойната слава на брата ми, ме свързва съ честната и неподправена нѣкогашна преценка за него дадена отъ мастития ав-

чанинъ и кореспондентъ на мѣродавния английски вестникъ Daily News, A. G. Hales.

Като специаленъ пратеникъ на вестника си, Хейлсъ бѣ успѣлъ да влѣзе въ отряда на подполковникъ Стефанъ Николовъ презъ Илинденското възстание. Отъ тукъ, наблюдавалъ непосрѣдствено македонскитѣ борби за свобода, дори взималъ участие въ тѣзи борби, Хейлсъ бѣ изпращалъ серии отъ статии и пѫтни бележки въ Дейли-Нюсъ, които неусѣтно се бѣха превърнали въ апели къмъ общественото мнение на Англия.

Въ една отъ своитѣ статии—дописки, Хейлсъ бѣ нанесълъ съ вещо перо характеристиката на генералъ Цончева. Въ сѫщата статия той говорѣше и за неговия щабъ"... Не се мина много време и славата на Иванъ Цончевъ, като възстаникъ, се разнесе по свѣта. Военниятъ му гений и изкуство възбудиха голѣмъ брой смѣли млади офицери, принадлежащи на българската армия, които си подадоха оставкитѣ и го последваха. Докато найпосле, виде себе си заобиколенъ отъ такова едно отбрано тѣло офицери, каквото рѣдко се е събирало около единъ великъ предводитель. Тукъ бѣха полковникъ Янковъ, славниятъ войнъ и възстаникъ; подполковникъ Стефанъ Николовъ; капитанъ Юрданъ Стояновъ; капитанъ Протогеровъ изваденъ отъ единъ бой съ шесть рани; поручикъ Саракиновъ; поручикъ Стрезовъ; поручикъ Балтовъ и ужасниятъ и неугъваемиятъ поручикъ Димитъръ Атанасовъ, човѣкъ, комуто великолепната храбрость и ужасната умраза турцитѣ знаятъ и я избѣгватъ. Азъ бихъ могълъ да наименувамъ

още двадесеть души, но това е безполезно. Ешелонътъ на българската войска стоеше въ краката на генералъ Цончева" . . .

♦♦♦

По протежение на цѣлия фронтъ българскитѣ войски мѫчително настѫпваха. Неприятелътъ въ сѫщо така мѫчителното си и неудържимо отстѫпление се боричкаше за всѣка педя земя. Французи и англичани сѣкашъ се борѣха за свои родни земи. Цвѣтнитѣ се биеха съ яростната стръвь на тропическия си темпераментъ, разпалванъ отъ изобилното вино на Франция и охлажданъ отъ ножа на българския войникъ.

Ураганната стихия на бойната слава върху разуздания бѣгъ на победата разчистваше широкия друмъ на България къмъ тучнитѣ брѣгове на Бѣломорието.

♦♦♦

Докато полкътъ се носи напредъ презъ една отъ почивкитѣ ние се любуваме на единъ сюрпризъ на германското главно командуване. Нѣмцитѣ бѣха изпратили единъ декоративенъ взводъ хусари, водени отъ единъ подпоручикъ, хубавъ и строенъ младежъ.

За първи пѫть ние влизахме въ контактъ съ германската армия. Разглеждаме съ любопитство наконтената като за парадъ група. Войницитѣ сѫ подбирани, униформитѣ имъ нови, а върху главитѣ имъ стърчеха рунеститѣ имъ калпаци.

Гледката е красива, театрална, но освенъ

другата си мисия този взводъ бѣ ималъ между другото и задачата да покаже въ най-изящния й видъ съюзническата армия, тамъ, презъ кждето минѣше.

Разглеждаме съ любопитство живописната група, когато единъ отъ офицеритѣ ме извиква и препраща въ щаба. Въ щаба ме натоварваха, понеже говорѣхъ нѣмски, да придружавамъ хусаритѣ на пжть за гръцката граница, съ която скоро щѣхме да бждемъ въ непосрѣдственъ контактъ.

Поелъ новото си назначение, азъ поведохъ взводътъ къмъ 5 Дунавска дивизия. Генералъ Бърневъ посрѣща хусаритѣ, а подпоручикътъ рапортува мисията си. Сега азъ имахъ възможность да науча, защо се бѣ запжтилъ този взводъ хусари къмъ гръцката граница.

Българскитѣ войски, прогонвайки неприятеля и ликвидирайки съ южния фронтъ, щѣха да влѣзатъ въ съприкосновение съ новитѣ, съ хайдушки нанесенитѣ граници на Гърция. Хусаритѣ щѣха да предупреждаватъ гърцитѣ да не се дразнятъ и да не стрелятъ при този контактъ съ победоноснитѣ български войски, защото германскитѣ войски били редомъ съ българскитѣ. Германскиятъ подпоручикъ носѣше и нѣкакъвъ пакетъ съ странно и неизвестно съдържание, който трѣбваше да предаде на гръцкия граниченъ офицеръ,

Когато следъ нѣколко дни при Гевгели, ние вече бѣхме на гръцката граница, а нашитѣ войски бѣха близнали съ огнени езици изплашенитѣ гръцки граничари, азъ все още недоумявахъ смисъла

на хусарската мисия. Нека извинятъ невежеството и мнителностьта ми онѣзи, които се бѣха заели да бранятъ чрезъ това хусарско предупреждение къмъ гърцитѣ сигурностьта на българската армия Но мене и до днесъ ми се струва, че това предупреждение не бѣ предназначено до „нападателния духъ" на Гърция, а до застрашително-победоносна България.

Кайзеръть, „предупреждаваше" най-близкия си сродникъ на Балканитѣ — гръцкия кралъ Константинъ Хохенцолернъ; България трѣбваше да се досѣща, до кого се отнасяше това предупреждение.

Ограбениятъ, въ лицето на България, бѣ застѫпилъ пояса на крадеца край гръцката граница. Кайзеръть ловко се изправи по срѣдата.

***

Следващи войскитѣ по петитѣ имъ, преди да стигнемъ гръцката граница ние срѣщаме изъ пѫтя си картини които ни каратъ да тръпнемъ отъ ужасъ. Сме по следитѣ на атакуваща противника наша кавалерийска часть.

Никога не бѣхъ виждалъ по-пъстра, по-жестока картина на бойно поле отъ това, което бѣ оставила следъ себе българската кавалерия.

Палитритѣ и четкитѣ на триста Верещагиновци не могатъ да я възпроизведатъ въ стрѣхотнитѣ ѝ размѣри.

Свавянскиятъ военен специалитетъ — „ножъ" и кавалерия въ атака това е най-потресающиятъ образъ на войната. Докато кавалерията следъ едно току-що развило се сражение се губѣше

въ далечнитѣ очертания на хоризонта, гонейки врага, ние съ хусаритѣ се взираме въ сърцераздирателната гледка на едно кавалерийско бойно поле. То е усѣяно съ толкова трупове на животни и хора и то така жестоко обезобразени, че коситѣ и на най-коравосърдечнитѣ настръхватъ.

Куршумътъ и ножътъ пронизватъ, като раняватъ, ила убиватъ. Сабята на кавалериста, обаче, разхвърля глави, ржце, крака. Тя раздира съ касапски удари всѣки срѣщнатъ на бойното поле и тежко на поразения. За него, за сражения отъ сабленъ ударъ и смазания подъ конскитѣ копита на кавалерията, животътъ, това е даръ на смъртьта.

Очитѣ ни отказватъ да виждатъ това, което е оставила задъ себе кавалерията на българитѣ. Въ българина е пламнала отново неугасващата, но тлѣла петь вѣка демонична стихия на нѣкогашния обитатель на степитѣ, за когото времето, пространството и човѣшкия животъ сж се сливали въ ураганитѣ, въ безкрая, въ безбрѣжната мистика на степьта. И отъ нейнитѣ жестоки закони, отъ повелитѣ на степьта, той е спазилъ и до днесъ нѣщо страшно въ душата си. Въ боеветѣ, съвременнятъ българинъ, укротенятъ духъ на засѣдналия вече земедѣлецъ сѣкашъ угасва предъ пробудената душа на скита.

Говоря съ езикътъ на сърдцето си. Не пожелавамъ никому и никога славянска кавалерия да пресѣче съ вражески набѣгъ войнишкия му пжть.

Никога, никому. . .

•••

Когато се завърнахъ отново въ полка, той се бѣ изтеглилъ следъ толкова усилия и жертви на почивка при село Гърчище. Първиятъ офицеръ, когото виждамъ отъ полка, е дружинния командиръ на 3 дружина героичния капитанъ Владимиръ Каназиревъ. Храбрость, граничаша съ безразсѫдство, ето най-вѣрната характеристика за този героиченъ офицеръ, който можеше да посочи живота си като примѣръ и който търсѣше смъртьта като край на страданията, предизвикани отъ зле поразеното му здраве. Твърде често, почти традиционно бѣ търсилъ той смъртьта. Почти традиционно бѣ бѣгала и тя отъ него. И понѣкога Каназиревъ правѣше трагикомични експерименти съ шегитѣ на Провидението. Той се изправяше въ вихъра на нѣкой бой надъ окопитѣ. Куршумитѣ свистѣха край ушитѣ му, раздираха дрехитѣ му, пронизваха фуражката му, ала той си оставаше винаги незасѣгнатъ. Невредимъ, Каназиревъ се прибираше отново въ окопитѣ предъ смаянитѣ погледи на войницитѣ си.

Спечелилъ славата на неповторимъ храбрецъ, Каназиревъ и дружината му бѣха винаги използувани отъ щаба за най-рисковани акции. Той сѫщо така винаги и най-безукорно разрешаваше всички поставени му задачи. Ето, съ нѣколко думи, човѣкътъ, който пръвъ виждахъ следъ отсѫтствието си отъ полка. Разказвамъ за видено и чуто по пѫтя и разпитвамъ за новини. Но въ единъ полкъ, току-що напусналъ позициитѣ, новинитѣ

сѫ оскѫдни извънъ най-обикновения бюлетинъ, за излѣзлитѣ отъ строя и за извършенитѣ операции. Но този пѫть има нѣщо ново. Полковиятъ командиръ, генералъ-щабниятъ полковникъ Хумбаджиевъ, бѣ отстраненъ отъ полковото рѫководство съ единъ непрепорѫчителенъ атестатъ за лошо водени бойни операции.

Сбогуваме се съ Каназирева и азъ се запѫтвамъ да рапортувамъ на новия си командиръ, както и да съобща завръщането си.

Видимитѣ и за насъ редницитѣ грѣшки на Хумбаджиева бѣха най-сетне схванати и отъ щаба. Но нима се поправя вече стореното? Всѣка грѣшка на единъ войскови началникъ, колкото малъкъ и незначителенъ да е той, струва живота на хора. Не бѣше ли закъснѣло това отстранение? Не оставаха ли на командни постове хора, които нѣмаха нищо общо съ отговорното понятие „баща" на рота, полкъ, бригада, дивизия, па и армия? А едно изобилие отъ „командири", които стоеха твърде низко подъ срѣдния уровенъ на нормалния човѣкъ оставаха по мѣстата си.

Нѣколко крачки следъ раздѣлата си съ Каназирева единъ познатъ и виденъ македонецъ, мой личенъ приятель, сподѣля съ мене друга „новина". Новината ми е вече известна, но оставямъ стария си познайникъ да я преразкаже съ своя цвѣтистъ езикъ и звучно наречие.

Употрѣбявайки псувнитѣ си въ речитативна форма, моятъ другаръ ругаеше немилостиво Дрангова. Нему бѣха разказали онова, което отъ устата на офицеритѣ бѣ стигнало до чувстви-

телното ухо на редницитѣ. Работата, обаче, се състоеше въ следното: амбициозниятъ командиръ на 5 Македонски полкъ, подполковникъ Дранговъ, получилъ задача да пресѣче съ полка си отстъплението на противника, се бѣ „забавилъ" въ обхода на французитѣ неестествено много и затова бѣ имъ далъ възможность да се измъкнатъ отъ обржча. Мнозина виждаха въ прекалената бавность на Дрангова нѣкаква умисъль. Други се вплитаха въ пресилени изводи. Нѣкои чисто и просто безъ да се церемонятъ, опредѣляха причината само въ страха у Дрангова да изпълни малко парливата си задача. Може би това бѣ и най-вѣрното тълкувание. Защото съ геройските пози на военнитѣ педагози никой не се церемонѣше отвъдъ окопитѣ. Дранговъ бѣ добре запознатъ съ психиката на врага, психика на всѣки врагъ и не бѣ намѣрилъ за нуждно да проявява героизма си на дѣло. Една рѣзка заповѣдь отъ щаба на армията до щаба на македонската дивизия изобличаваше Дрангова и предписваше на словоохотливия подполковникъ незабавна атака, въ противенъ случай щабътъ нареждаше да му бѫде отнета полка. Единъ генералъ, какъвто бѣ командувалъ II армия генералъ Тодоровъ, чието добродушие и кротость бѣха пословични, съ тази строга заповѣдь бѣ поискалъ незабавното отнемане командуването на 5 м. полкъ отъ подп. Б. Дранговъ.

Позата и единъ словесенъ излишъкъ бѣха да му послужатъ при монтажа на една изкуствена скърпена аура, съ която заинтересованитѣ лица изъ македонскитѣ сфери щѣха по-късно грубо да

спекулиратъ. Но за Дрангова, като войникъ, педагогъ и герой ще продължимъ и въ други страници. За сега, обаче, командирътъ на 5 Македонски полкъ, Борисъ Дранговъ, комуто въ единъ единственъ случай, при Градецъ, съ задачата да отреже отстжплението на противника, за пръвъ и последенъ пжть му се отдаваше случай да прояви поне „нѣколко процента" героизъмъ, предпочете да „закъснѣе", но да избѣгне евентуалната срѣща съ врага. Така говорятъ бойнитѣ реляции на дивизията, които четемъ въ страницитѣ 281, 282, 307, 316, 317, въ книгата „Действията на 11 пех. мак. дивизия отъ Криволакъ до Богданци" отъ полковникъ П. Дървинговъ и които ревниво съхранява историческиятъ архивъ при Военното министерство.

Тѣзи, които познаваха този „боенъ подвигъ" на подполковникъ Борисъ Дранговъ, се отнасяха съ присмѣхъ къмъ него и къмъ подвизитѣ му.

◆◆◆

Аероплани!? Съ този викъ и съ едно смѣсено чувство почиващитѣ войници при село Гърчище посрѣщнаха първата по-значителна проява на първитѣ аероплани на неприятеля. Безъ да подозираме тѣхната роля въ по-нататъшнитѣ дни на войната, изпълнени съ любопитство, ние наблюдаваме красивия полетъ на зловещитѣ птици.

Самолетитѣ, чиито стоманени сърдца туптятъ бързо и шумно, безгрижно се рѣятъ високо въ ясно-синитѣ лазури на простора. Скоро нашата артилерия се обажда и обсипва съ неточна стрелба

„небесния" пжть на аеропланитѣ. Шрапнелитѣ се пръскатъ въ въздуха и бѣли, пухкави сѣкашъ памучни облачета димъ ограждатъ аеропланитѣ. Една красива картина гали окото. Една илюзия изпълва въображението. Но енервирани отъ тази артилерийска гонитба, стоманенитѣ птици съ рѣзъкъ завой и съ едно стремително спущане надолу внезапно скжсяватъ разстоянието до земята. Ала когато отъ аеропланитѣ се заизсипваха бомби, илюзиитѣ на поетичнитѣ въображения бързо се стопиха въ шумния имъ трѣсъкъ. Отъ сега нататъкъ никой нѣмаше да се любува на неканенитѣ гости изъ въздуха.

Но колчемъ прелитаха аероплани надъ главитѣ ни, свои или чужди, не бѣхъ само азъ, когото изпълваше чувството на национална гордость, че ние, българитѣ, дадохме първия свѣтовенъ летецъ въ историята на военното въздухолаване. Незабравимъ е спомена за младия и смѣлъ летецъ поручикъ Христо Топракчиевъ, който още презъ 1912 година овладя висинитѣ и вражескитѣ простори, всевайки ужасъ всрѣдъ обсаденитѣ турски войски въ Одринъ и навредъ кждето го призовѣше дълга.

Малцина, обаче, по-кжсно щѣха да си спомнятъ за първия боенъ полетъ и първия воененъ пилотъ. Нито единъ отъ претенциознитѣ площади на българската столица, близо три десетилѣтия отъ тогава, не увѣковѣчи този символъ на безстрашие и себежертва. Нито единъ паметникъ не сведочи българския устремъ къмъ висинитѣ. Нито единъ

паметникъ не изправи върху пиедесталъ отъ мраморъ и гранитъ прекрасниятъ човѣкъ и войникъ, предтечата на българската, на свѣтовната бойна авиация — поручикъ Хр. Топракчиевъ.

Брънка отъ веригата на забравенитѣ, гордиятъ орелъ не е самотенъ. Скроменъ въ величието на подвига си и той отстжпи своето мѣсто на по-дръзкото и по-натрапливото.

•••

Новиятъ командиръ на полка въ една отъ заповѣдитѣ си ме назначава старши конenъ ординарецъ. Азъ се ползувамъ съ благосклонностьта му, нѣщо повече, съ симпатиитѣ му. Презъ време на една почивка на полка азъ се възползувамъ отъ тази благосклонность и заминавамъ за нѣколко часа въ щаба на дивизията установенъ вече въ Валандово. Гостувамъ у началникъ-щаба, подполковникъ Петъръ Дървинговъ. Тукъ, посрѣщнатъ като близъкъ, отъ честитѣ ни разговори въ свободнитѣ часове на Дървингова, азъ научихъ и за нѣкои остри разпри между него и Протогеровъ.

Време бѣ изминало отъ основаване ненужднія партизански отрядъ на Т. Александровъ въ Протогеровата бригада. Този отрядъ, който раждаше бездѣлието си изъ тила и разнасяше безнаказано бацила на деморализацията всрѣдъ бойцитѣ, нѣкога бѣ събуждалъ само присмѣхъ. По този присмѣхъ сега се бѣ обърналъ въ омраза.

Нѣкои върховистки офицери бѣха предвидили това и се бѣха противопоставили на неговото сформироване. Протогеровъ обаче, бѣ наложилъ

своето. Върховисткитѣ офицери вдигаха отъ [illegible] чуда рамене, безпомощни да разгонятъ тая страш-лива тълпа отъ харамии, която бойцитѣ бѣ[illegible] назовали съ истинското ѝ име — кокошкари.

Сега тѣзи офицери се утешаваха съ мисъл[illegible], че крайната победа ще заглади грапавинитѣ. Тѣ наивно вѣрваха въ близкия край на войната и съ това прихлупваха тъмната роля на нѣкои мрачни герои.

Все тукъ, въ щаба, азъ имамъ възможность да проследя и нѣкои събития, които сграбчватъ вниманието ми.

•••

Две кралства въ Европа, потопени въ обилната си кръвь, бѣха заличени отъ станалитѣ подвижни граници на материка. Белгия и Сърбия бѣха слѣзли отъ историческата сцена, макаръ че прокуденитѣ отъ родината имъ армии продължаваха да се биятъ изъ различнитѣ фронтове на воюващитѣ.

Двама прокудени крале и две армии се бият подъ чужди знамена.

Но тѣзи знамена съхраняваха тѣхнитѣ надежди.

Прочее, преситена отъ надежди и барут, атмосферата отбелязваше низкото налѣгане на все по-отслабващия боенъ духъ на проявяващата признаци на преумората военна Европа. Въ вежите на Марса, върху блюдото на победата тегнѣше въоржженото надмощие на Централния съюз, начеващъ въ Берлинъ, минаващъ презъ Виена и

София и завършващъ на Босфора Една българска национална мечта е фактъ. Моравско бѣ включено въ предѣлитѣ на България. Та нали и български и сръбски стратези дълго и упорито бѣха твърдѣли — да държишъ Нишъ, значи да владѣешъ и ефикасно да бранишъ Македония?

Нишъ бѣ въ български ржце. Българскитѣ войски разчистваха Македония отъ вражески армии. Въ сжщото време, изнемогващо отъ напора на многочислената австро-унгарска армия, малкото Черногорско кралство агонизираше. Въ предсмъртни спазми едно трето кралство въ Европа угасваше въ мжчителни конвулсии. Въ смъртно предчувствие Черна-гора се сбогуваше сѣкашъ за винаги съ своята независимость. Една телеграма отъ Цетина чистосърдечно и съ печаленъ комизъмъ разказваше на свѣта черногорската трагедия.

„ — При Ипекъ, съобщаваха черногорцитѣ, ние отбихме много пжти неприятеля и му нанесохме такива загуби, че нашитѣ войски трѣбваше да преминатъ презъ купища трупове, за да завзематъ загубенитѣ си позиции. Ние, обаче, бѣхме принудени да загубимъ и Берана. . .

При Турякъ контраатакувахме и отблъснахме австрийцитѣ, но неприятелтъ доведе подкрепления, взе Турякъ и ние се оттеглихме на дѣсния брѣгъ на р. Лимъ. . .

По фронта Ловченъ австрийцитѣ вече четири дни атакуватъ и ние отблъскваме атакитѣ. Неприятелскитѣ военни параходи и Катарскитѣ укрепления ни засипватъ съ ураганния си огънь. Австрийцитѣ си служатъ и съ задушливи газове, вслед-

ствие на това тѣ завзеха нашитѣ позиции при Кукъ и Кръстецъ. Но духътъ на нашитѣ войски въпрѣки лишенията е отличенъ". . .

При Кукъ и Кръстецъ и при най-важните позиции предъ Ловченъ бѣ решена сждбата на боя, който сломи последната съпротива на Черна гора. Ала нейната армия, дрипава и гладна, бѣ показала чудеса отъ храбрость. Една шепа смѣлчаци съ най-примитивенъ боеви екипъ, бѣха задържали прекомѣрно дълго време стохилядната модерна армия на Австро-Унгарската империя.

Едно самодоволно и надуто официално комюнике отъ Виена, съ дата 1 януарий 1916 година, съобщаваше: „Столицата на Черна-гора е въ наши ржце".

Никой изъ широкия свѣтъ, не изтръпна отъ удивление предъ тая „съкрушителна" победа на австрийското оржжие. Но Черна-гора бѣ вече паметникъ. Лишена отъ всѣка подкрепа, откжсната отъ богатитѣ си и могжщи съюзници, изтощена отъ гладъ и безъ военни материяли, бедната държавица на краль Никита, зле притисната, подписа своята капитулация.

Въ двореца на кайзера, както и въ Райхстага посрещнаха съ шумни одобрения този фактъ, като „добъръ признакъ" за близкия разгромъ на Съглашението.

Въ Австро-Унгария, обаче, тържествата бѣха по-ефектни. Въ Буда-Пеща, при препълненъ отъ депутати парламентъ, графъ Тиса, прекратявайки дебатитѣ по нѣкакъвъ законопроектъ, бѣ поискалъ разрешение отъ парламента да направи

„едно важно съобщение".

Натисналъ пружинитѣ на любопитството до най-високъ градусъ, въ преситена отъ драматизъмъ обстановка, графъ Тиса бѣ продължилъ; „Кралътъ и правителството на Черна-гора поискаха да започнемъ преговори за миръ. Ние поставихме като първо условие капитулацията. Черна-гора сложи безусловно оржжието си". . . Лудешка френезия отъ възторгъ бѣ изпратила думитѣ на графа.

Опиянението отъ победата и близкия край на войната, който народътъ презумираше, залѣ улици, площади, градове и села. Дветѣ централни империи на Европа се тресѣха отъ радость. Черна гора бѣ победена. . .

Князъ Мирко, моятъ скжпъ приятель отъ Монте-Карло, по силата на една безисходность бѣ сложилъ оржжието на храбръ боецъ ведно съ разбитата си армия и отъ името на Черна-гора бѣ сложилъ подписа си подъ мирната капитулация на родината си въ Виена. Тукъ само следъ единъ месецъ князъ Мирко умрѣ. Една мълва загатваше за принудителна смърть. Отъ насилие или отъ горесть. Но князъ Мирко бѣ мъртавъ. Мъртва бѣ родината му, мъртавъ бѣ и най-вѣрниятъ й и най-храбриятъ й синъ.

За българитѣ, за менъ, тази евтина победа, не пробуждаше никакво опиянение. Но въ Турция новината, пристигнала ведно съ първия балкански влакъ — „Балканцугъ", който свързваше директно Берлинъ, Виена, София — Цариградъ, новината бѣ изтръгнала едно ахване всрѣдъ турцитѣ. Тѣ така

безславно и дълго бѣха воювали нѣкога съ това героично племе, скрито въ естественитѣ крепости на скалистата си държавица, че при вестьта за капитулацията ѝ избликна спонтанната имъ „радость въ кѫщи".

◆◆◆

Войната бѣ война. Фронтоветѣ имаха тилъ, а тилътъ между другото имаше и своитѣ политически задачи.

Презъ първитѣ дни на януарии 1916 година, Нишъ, бѣ свидетель на една историческа срѣща между българския царь Фердинандъ I и германския императоръ Вилхелмъ II.

Въ една атмосфера на тържества, паради и банкети, двамата монарси, замаяни отъ виното на победитѣ, плувнали въ надежди и блѣнове, откѫснати отъ твърдата почва на реалностьта, си размѣняха сочни пожелания и помпозни речи. Но по форма и стилъ това наистина бѣха речи, предназначени за историята.

Въ градъ Нишъ царь Фердинандъ, символизирайки националнитѣ ни ревандикации съ тази среща тукъ, бѣотправилъ къмъ нѣмския Кайзеръ думи, въ които прозираше една воля, отразяваща въ този забележителенъ моментъ вѣковнитѣ идеали на България.

— „Ваше Величество, пъленъ съ историческо значение е днешния день. Тукъ, следъ една историческа екскурзия, бѣ продължилъ царь Фердинандъ, обкрѫжени отъ армиитѣ си, се срѣщатъ владѣтелитѣ на две съюзни държави, въ земята,

която чисто-българска преди 37 години, се връща днесъ отново на България чрезъ успѣха на нашето общо оржжие."

По-нататъкъ въ изящната си рамка привѣтственото слово бѣ загатнало за една мечта на царь Фердинанда. Посрѣщайки Вилхелма „съ добре дошелъ въ родния градъ на Константинъ Велики" царь Фердинандъ, съ елегантна илюзия бѣ отправилъ погледа на Кайзера по историческата диря на царь Симеона.

При посещението си презъ 1911 въ Цариградъ, стжпилъ въ църквата Св. София, върху мозаичния подъ, отреденъ въ древността за владѣтелитѣ на Византия, царь Фердинандъ необичайно дълго се бѣ застоялъ тамъ. Какви видения изъ миналото и какви прозрения въ бждещето бѣ ималъ той тогава, това никой не знаеше. Но колкото и безумно смѣли да сж били тѣ, това е волята и вѣчната история на българския народъ. За малцина, обаче, бѣ тайна, какви бѣха тѣзи видения изъ древна България. Нѣкога бждещето може би щѣше да бжде по-велико, но едва ли подъ скиптъра на царь Фердинанда.

Ала за сега, съ едно обещание за вѣрность до край, царьтъ бѣ завършилъ речьта си съ единъ бомбастиченъ епилогъ;

—„Слава Императоре, Кесярю и Кралю, славний и победоносний. Отъ древния Наисусъ народитѣ на цѣлия изтокъ тѣ поздравляватъ като спаситель, носящъ благоденствие и спасение на угнетенитѣ".

На края царь Фердинандъ съвсемъ го бѣше прехалилъ съ излишното си лицеприятие и славо-

БИБЛИОТЕКА СОФИЯ

словие. Словословие толкова излишно, колкото и фактитѣ бѣха неправдоподобни.

Кайзеръ̀тъ, плуващъ въ блаженство и грандомания, съ лесно забележимо високомѣрие се мжчеше да заяви, да протоколира бждещитѣ си отношения съ българския царь като отношения между сюзеренъ и васалъ. Дали бѣше схваналъ това, съ наблюдателното си око и съ изострения си слухъ на дипломатъ царь Фердинандъ? Само той можеше да отговори. Но Кайзеръ̀тъ бѣ сдържанъ въ чувствата си презъ кратката си речь — отговоръ, изпъстрена съ сухи, базсмислени и високопарни изрази.

Парадътъ щѣше да прихлупи трошливия ефектъ на дветѣ речи. Войскитѣ на България бѣха дефилирали подъ звуцитѣ на победнитѣ си маршове така, че не само жителитѣ на съвремения Нишъ тръпнеха при звънкитѣ и ритмични удари на българския ботушъ, но и задрѣмалитѣ легиони на Константина Велики изъ древния Наисусъ, щѣли да разтворятъ мъртвешкитѣ си орбити и се полюбуватъ на една армия, въ която еднакво бѣ вложена както победата така и парадния гланцъ.

Ала и Кайзеръ̀тъ и царь Фердинандъ и нашите чужди и съвременнитѣ жители на Нишъ, и стародрѣвнитѣ легиони презъ астралнитѣ си очи щѣли съ изненада да наблюдаватъ нестройнитѣ редици на една разхвърлена войскова часть.

Кой бѣ замърсилъ блѣстящия изгледъ на парада?

Коя бѣ тая часть, която амбиозно разхождаше предъ погледитѣ на двама монарси несми-

титѣ, необръснати, брадати и чорлави физиономии на тѣзи лениви и охранени тиловаци? На въпросителния погледъ на Кайзера царь Фердинандъ бѣ отговорилъ съобразително и ефектно — „прокудѐнитѣ войни на Македония“. . .

„Кайзерътъ бѣ намѣрилъ хиляди извинения за разстроения строй на „прокудениците“. Нѣщо повече, тѣ бѣха трогнали сърдцето му. И „войводи“ и „дейци“ и „четници“ отъ партизанския отрядъ начело съ Тодоръ Александрова получиха за тилови „заслуги“ най-високото бойно отличие на Германия — желѣзни кръстове. За тѣхна смѣтка, обаче, синоветѣ на Македония, самоотверженитѣ четници и бойци получаваха въ изобилие, далече отъ гордия шумъ на парадитѣ, вѣчния символъ на скромностьта и себежертвата на героитѣ — дървения кръстъ.

◆◆◆

Напущамъ щаба, сбогувамъ се съ Дървингова и нѣкои офицери отъ щаба, които сж вънъ отъ себе си при това срамно култивиране на тиловашката наглость на Александрова и онѣзи, които бѣха режисирали неприличната сцена съ партизанския отрядъ въ Нишъ. Оставямъ генералъ-щабнитѣ да се пържатъ въ щабното си масло и въ разправиитѣ си съ Протогерова, а азъ поемамъ обратна къмъ полка.

Тукъ пристигамъ на време. Една току-що получена заповѣдь отъ щаба нареждаше, щото полковиятъ ни командиръ полковникъ Димовъ да проучи мѣстноститѣ, свързващи Струмица и Берово

съ огледъ прокарване на едно шосе, което да свърже двата града.

Познаващъ отъ комитетски години тѣзи мѣста, изъ които бѣхъ бродилъ като четникъ, командиръ бѣ наредилъ да приготвя съ още трима ординарци нуждното за пжтя и да бжда водачъ на групата.

На следната утринь, при зори, полковникъ Димовъ, офицерскиятъ кандидатъ Диагоровъ азъ и тримата ординарци сме на пжть.

•••

Следъ дълги лутания, навлѣзли въ недрата на Беровската планина, ние все по-дълбоко проникваме въ мрака на нейнитѣ гори. Скорошният чевиятъ залѣзъ ще увеличи тъмнината и ние трѣбва да се погрижимъ навреме да намѣримъ заслонъ, кждето да прекараме настжпващата студена нощь.

Отъ нѣколко часа вече азъ забавлявамъ полковия съ най-свободни разкази изъ хайдушкия животъ. Върху настръхналото му (въображение извѣзвамъ вече нѣколко часа, акомпаниранъ отъ вилнѣещия вѣтъръ, страхотиитѣ на хайдутството. За вѣроятното и невѣроятното не държахъ сметка, стига разказитѣ ми да държатъ приковано вниманието на групата ми слушатели.

Какво бѣхъ разказалъ и самъ не помня, но когато за моя изненада, полковиятъ командиръ съ единъ необикновенъ неженъ гласецъ и съ тонъ на влюбена жена, ме заразпитва за края на миншия пжть, съ обръщението—„Михаилчо!"

„Михаилчо!?" за първи пжть въ живота ми

УНИВЕРСИТЕТСКА ПЕДАГОГИЧЕСКА СЕМИНАРИЯ СОФИЯ

ме назоваваха така умилително. Взирамъ се въ полковника и въ настжпилия мракъ едва различавамъ чертитѣ на лицето му, изопнати въ странна гримаса. Каква гримаса? Това говорѣха широко разтворенитѣ му и изплашени очи.

Отъ когато нощьта се бѣ спуснала, полковникъ Димовъ не се откъсваше отъ мене. Конетѣ ни се движеха паралелно единъ до другъ, а ние съ опрени колѣна. Нима толкова бѣхъ изплашилъ съ разказитѣ си Димова, та той бѣ забравилъ чина, положението, задълженията си?

— Да, до мене сега ездѣше единъ изплашенъ човѣкъ, който се мжчеше всячески да умилости-ви и да спечели покровителсвото на единъ малко прислъгващъ четникъ.

Споглеждаме се съ офицерския кандидатъ и следъ едно негово насърдчително смигване, азъ започвамъ съ нова енергия да забивамъ нажежени до зачервяване фантастични клинове въ разгорещеното и безъ това въображение на бедния и изплашенъ полковникъ.

•••

Върху единъ голъ ридъ, недалече отъ насъ, освѣтена отъ единъ огънь се очертава силуетътъ на кошара. Само следъ нѣколко минути ние сме при нея. Тукъ, непосрѣдствено до кошарата, сж пригодени за нощувка на колибаритѣ две малки, едва побиращи двама трима души, колибки. Въ тѣхъ ще нощуваме. Полковиятъ ме повика при себе и нарежда да си постеля и нощувамъ при него. Подчинявамъ се, но мисъльта ми е другаде, тамъ,

кждето сега е Диагоровъ и кждето скоро ще се върти върху буйния огънь хайдушкиятъ специалитетъ — яре на шишъ.

Моля Бога да притвори клепачитѣ на полковия. Готовъ съмъ да го поставя на скутитѣ си и да му изпѣя всички приспивни пѣсни, които пѣятъ майкитѣ на изплашенитѣ си деца, само минута по-скоро да се измъкна отъ тукъ. Предвкусвайки сочното ядене, всички секреции въ устата ми сега я изпълватъ съ обилната си продукция и азъ едва не се задавямъ отъ лигитѣ си. Героично преглъщамъ, но дяволскиятъ миризъ на печено дразни всичкитѣ ми сѣтива. Значи Диагоровъ е започналъ хайдушката операция. Полковиятъ вече диша тежко. Взимамъ това за признакъ, че той е заспалъ и се готвя да се измъкна. Но Димовъ внезапно ме запитва: „Михаилчо, тука не е ли много опасно отъ нѣкое нападение?“ Бѣхъ си взелъ бѣлята съ моитѣ фантастични разкази. Димовъ се бѣ изплашилъ твърде много. Въ полка, подъ строгия външенъ изразъ на полковника, никой не можеше да допусне, че заякъ командваше лъвове и то не лошо. Ала всрѣдъ планината, въ първитѣ часове на нощьта, съ тази малка група отъ хора, заслушанъ въ кръвожаднитѣ, живописно разказвани отъ мене небивалици изъ хайдутството, малодушието бѣ обхванало полковия и си бѣше дало необузданъ просторъ.

Сѣдналъ на постелята, успокоявамъ полковника, че тука и то сега нѣмаше отъ що да се страхува. Но той ме вижда сѣдналъ и това го хвърля отново въ тревога.

— „Михаилчо, защо не си легнешъ? легни си, ето тука, завий се да не се простудишъ". Азъ се чудѣхъ, кжде да се дѣна отъ срамъ за Димова, за неговия вече неприкриванъ страхъ, а едновременно съ това, едва сдържахъ смѣха и яда си, че бѣхъ станалъ бавачка на полковия си командиръ.

Уморенъ отъ игритѣ на въображението си, следъ малко Димовъ захърка съ всички сили. На бързо се измъквамъ, за да взема участие въ срѣднощното планинско ешмедеме. Слава Богу, Диагоровъ ме бѣ очаквалъ. Грѣемъ се на високитѣ пламъци на огнището, весело разговаряме съ овчаритѣ и бърже унищожаваме яденето. Внезапно, запъхтянъ отъ тичане, разхвърлянъ и босъ полковиятъ, освѣтенъ отъ пламъцитѣ, като нѣкакво привидение, довтаса при насъ. Кой ли бѣ пробудилъ заспалия? Какво се бѣ случило? Причината бѣ твърде проста. Въ кошмарния си сънь, полупробуденъ, Димовъ бѣ протегналъ ржка да провѣри дали съмъ въ леглото си, подозирайки, че може би съмъ се измъкналъ и отишелъ при овчаритѣ и Диагоровъ. Подгоненъ отъ страха и самотата, той бѣ довтасалъ при насъ въ този окаянъ видъ.

— „Ама защо не спишъ, защо ме оставяшъ самичъкъ"... и обладаниятъ отъ страхъ човѣкъ, едва не се разплака съ сърдития си говоръ и съ намусеното си лице.

Не безъ съжаление напушахъ групата и яркото, но трѣбваше отново да приспивамъ полковия си вече и себе си. Диагоровъ лукаво се подсмива,

и върти предизвикателно, ужъ небрежно, една печена ярешка плешка.

◆◆◆

На другия день, когато се пробуждаме, отъ снощниятъ видъ на полковия нѣма нито следа. Въ строгото му лице отново оживѣва командирътъ. Следъ привършване на работата около поставената задача, ние се запѫтваме обратно за полка.

◆◆◆

Отношенията ми съ командира на полка сж отлични. Ползата отъ това ще почувствувамъ, когато въ полка пристига новото нареждане да бждатъ отдѣлени групи отъ войници изъ всички части и отправени къмъ българското крайбрѣжие на Бѣлото море като брѣгова охрана. Съглашенската флота, страдаща отъ бездѣлие, бѣ връхлитала често зле защитения български брѣгъ. Безъ усилия получихъ служебна отпуска да отведа сформиранитѣ групи до новото имъ назначение.

Щѣхъ да видя любимото Бѣло море, щѣхъ да се полюбувамъ на кроткия му видъ, на прозрачнитѣ му води и на хубавата му риба. Ала когато пристигаме въ Бадома, недалече отъ Деде-агатъ, каква е изненадата ми при вида на двамата ми стари познайници—мичмана Велизаръ Пѣевъ и неговия помощникъ, мичманъ Ангеловъ — Ангелсонъ.

Не питайте за тѣхъ. Малцина сж тѣзи които не познаватъ тѣзи двама прекрасни чудаци.

Още при вида на двамата веднага разбрахъ на кого и на какво ще се любувамъ край брѣговете на Бѣло море.

Двама флотски офицера и единъ войвода въ оставка бѣха за всичко живо наоколо сензацията на деня въ продължение на една седмица.

Бѫдещиятъ фабрикантъ на шоколадъ, сѣкашъ носѣше есенцията на цѣлото си доживотно производство въ душата си. Щедро надаренъ съ дароветѣ на добродетелята, този човѣченъ и добродушенъ мичманъ, образцовъ като офицеръ, бѣ безобразенъ бохемъ и гуляйджия. Никога въ живота си не съмъ виждалъ толкова хармониченъ контрастъ, ако би могло да се каже така, какъвто представляваше отъ себе си мичманътъ Велизаръ Пѣевъ.

Типиченъ славянинъ, веселякъ и смѣлчага, колкото безрасѫденъ като бохемъ, толкова мѫдръ, тихъ, незлобивъ и безбуренъ като войникъ и работникъ бѣ човѣкътъ, който въ всичкитѣ ни гуляи оставаше вѣренъ на името си — Пѣевъ. Пѣевъ пѣеше. Пѣеше веселиятъ мичманъ и разказваше безъ насита най-безобидни преживѣлици изъ живота и войнишката несрета, която имаше и своитѣ хубави страни. Една отъ тѣзи хубави страни бѣ и нашата срѣща.

Но моята отпуска сѣкашъ бѣ добила криле. Скоро трѣбваше да се завърна въ полка. Ангелсонъ и Пѣевъ енергично се противопоставяха Въ отсѫтствието на съглашенската флота и въ присѫтствието на единъ другаръ по бохемство, хвърлилъ котва въ Бадома, отпуската трѣбваше да бѫде продължена. Ангелсонъ помоли своето началство да протелеграфира на моя полкови, за „морската ми болесть“, която ме бѣ хвърлила „на

постеля". Добродушниятъ командиръ ми бѣ продължилъ отпуската. Още нѣколко дни ние щѣхме да се разхождаме изъ веселото царство на безгрижието, за да се раздѣлимъ следъ това всѣки погълнатъ отъ своята злободневна войнишка неволя.

•••

Намирамъ полка по билото на Бѣласица. Окопавайки се тукъ по всички правила на модерната война, полкътъ бѣ заелъ новитѣ си позиции. Отъ полковия секторъ се открива безкрайната ширъ на тая часть отъ Македония, която съмъ пребродилъ нѣкога като четникъ.

Аканджалийското поле се разстила въ низината и отвежда погледа къмъ старата ми познайница, Круша-планина. Въ страни повдигатъ навъсени чела Дойранскитѣ височини, като откриватъ въ недрата си предъ погледа на странника изумруденото око на Дойранското езеро.

Съ какъвъ езикъ щѣха да заговорятъ наскоро тѣзи височини?!

Какви потоци отъ българска и британска кръвь щѣха да се влѣятъ въ кристалнитѣ води на езерото?! Ала сега, тѣ сж величествени въ безмълвния си покой, прогонванъ отъ време на време, отъ зловещия тътенъ на съглашенскитѣ флотски батареи.

Заешкиятъ страхъ на моя полкови командиръ, търсѣше нѣкакво прикритие и го намираше въ

прекалено грубото си държание предъ подчиненитѣ. Една доста драматична сцена обаче щѣше да излѣкува Димова отъ прекомѣрната му понѣкога грубость, която не зачиташе еднакво и войници и офицери.

•••

Следвамъ командира въ предприетото отъ него оглеждане стражевото охранение на полка. Сме въ онази ивица окопи изпълнена отъ дружината на майоръ Тодоровъ. Последниятъ, придруженъ отъ поручикъ Груевъ, рапортува. На нѣколко крачки отъ насъ стои на пость единъ часовой. Димовъ се запжтва къмъ войника. Следваме полковия. Вѣроятно Димовъ ще каже нѣколко бодри думи на часовоя. Войникътъ го посрѣща като закованъ.

— Какво пазишъ момче? Запита Димовъ.

— Пазимъ неприятеля! бѣ наивниятъ, но отривистъ отговоръ на войника. Той пазѣше отъ неприятеля, ала въ смущението си, младежътъ бѣ изтървалъ едно отъ.

— „Пазишъ ми . .“ и Димовъ избълва единъ цинизъмъ, назовавайки органа, който опредѣляше мжжкия му полъ.

Всички изтръпваме отъ обида и гнѣвъ предъ тая гавра съ единъ български войникъ, който стои на постъ върху Бѣласица. И за какво бѣ нуждно на Димова да изсипва тая излишна и съ нищо непредизвикана обидна словесна нечистотия,

мене? . . .“ хленчеше полковникътъ. Явно бѣ, че полковиятъ не разбираше друго яче дисциплината, дългътъ. А нѣкжде отъ тила долиташе до ушитѣ му и славата на единъ шумящъ около името си офицеръ, който печелѣше популярность съ подобни срѣдства.

Димовъ, обаче, зле разбираше и зле копи“раше. Но той не бѣ това, което показваше предъ другитѣ. Добрякъ по душа, Димовъ, понѣкога позираше твърде лошо. Той се съветваше съ мене, следъ сцената въ гората, съ наивната простота на човѣкъ, който съзнаваше, че бѣ постжпилъ зле. Това го извиняваше за всичко сторено и предъ всички.

Следъ случката съ майоръ Тодоровъ въ гората Димовъ стана сѣкашъ новъ човѣкъ. Грубиянинътъ и циникътъ бѣха излѣкувани.

◆◆◆

Гостъ на позициитѣ е и познатия публицистъ Симеонъ Радевъ, авторъ на историческия опитъ, — „Строители на съвременна България“. Майсторътъ на публицистичната балетристика е мой старъ познайникъ отъ македонското борбище, за когото съмъ запазилъ спомени, които никога не ще го препоржчатъ като етиченъ образецъ въ обществения животъ.

Както при всѣка срѣща съ Симеонъ Радева така и сега, срѣщайки се далечъ задъ окопитѣ, взирайки се въ тѣхъ, разбира се съ помощьта на мощни далекогледи, въ паметьта ми и днесъ никне

образътъ на човѣка съ талантливото перо и съ странния общественъ моралъ.

Може би никой сега не подозира, че подъ днешния дипломатически гланцъ, въ гърдитѣ на човѣкътъ отъ „кариерата", нѣкога е туптяло сърцето на кѫсогледия пламененъ анархистъ и отчаянъ анти-монархистъ Симеонъ Радевъ. Но царь Фердинандъ, който умѣеше да дешифрира съ непогрѣшима точность съдържанието на всички анархокомунистически и анти-монархически памфлети, разбра и Симеонъ Радева, както нѣкога бѣ разбралъ и Димитъръ Ризова.

Презъ каква стърга прекарваше царь Фердинандъ подобни люде не зная, но точно въ момента, когато републиканската стихия бушуваше въ душитѣ на отчаяни антимонархисти като Симеонъ Радева, нѣкаква необикновена, бърза и неочаквана „еволюция" ги превръщаше въ смирени слуги на царя.

Метаморфозитѣ на Симеонъ Радева никого не изненадваха, особено въ македонскитѣ срѣди, които съ единъ простъ епитетъ бѣха охарактеризирали „сложната" му личность — „Симонъ — юдата".

Обходилъ по нечиститѣ стѫпки зловещата диря на Д. Ляповъ — Гурина, нѣкои македонски лагери, Симеонъ Радевъ държеше на едно правило, което го ржководѣше и въ революционнитѣ му концепции, а това бѣше: — „трудътъ да се пази". Тръгвайки по революционнитѣ следи на Симеонъ Радева по онова време бѣ най-лесно да се открие, въ коя именно каса на революционния

тѣ групи имаше най-много пари и най-добре плащаха.

Все този девизъ — „трудътъ да се плаща“ бѣ задържалъ Радева най-продължително при галантния революционенъ вождъ Борисъ Сарафовъ. Но когато последниятъ бѣ престаналъ да пилѣе пари, Симеонъ Радевъ го бѣ изоставилъ, като бѣ направилъ непоискано предложение — да сложи перото си въ услуга на генералъ Цончева и върховизма. Но за ценното си перо той и тукъ бѣ поискалъ премного висока цена. Мотивътъ, задъ който се криеше паричния искъ, бѣ нѣкакво негово издание въ Женева, което щѣло да пледира каузата на Македония. Генералътъ съ рѣзъкъ жестъ бѣ отказалъ да зачете С. Радевия девизъ, като бѣ посочилъ безвъзмездната служба на всички които служеха предъ олтаря на македонската свобода.

Симеонъ Радевъ съ недоумѣние бѣ изгледалъ презъ очилата съ многото диоптри странния генералъ и бѣ напусналъ върховисткия щабъ, за да се не върне никога тамъ, кждето не хранѣха никакъвъ култъ къмъ паритѣ.

Преди да се видя тукъ на позициитѣ съ Симеонъ Радева, въ една случайна среща съ М. Герджиковъ, нѣкога нераздѣленъ другарь на Радева, бѣхъ изслушалъ съ не малко огорчение разказа му за живота на двамата въ Женева.

Издържани отъ Сарафова, двамата млади революционни споспѣшници успѣватъ да добиятъ достжпъ въ колонитѣ на женевския вестникъ Le Genevois.

Македонскиятъ проблемъ, вълнуващъ по това време европейското обществено мнение, проследяващо съ внимание всичко писано за Македония, се бѣ взирало съ интересъ въ любопитнитѣ и майсторски написани дописки на женевския вестникъ. Почти всички европейски вестници бѣха наченали да цитиратъ женевския си събратъ. Така, съвсемъ безплатно, македонската кауза, понесена отъ европейския печатъ, крещѣше въ всички тонове на международнитѣ симпатии.

Дописките бѣ изпращалъ отъ Македония Гоце Дѣлчевъ, а Радевъ само бѣ ги преработвалъ. Но и въ това Симеонъ Радевъ бѣ видялъ грубо нарушение на неговия девизъ отъ страна на женевския вестникъ, който бѣ станалъ безплатенъ трансформаторъ на македонската пропаганда.

Замислитѣ да се осребряватъ дописките, идващи отъ Македония, Симеонъ Радевъ бѣ споделилъ съ Мих. Герджиковъ. Направилъ ли бѣ обаче, постжпки за това Симеонъ Радевъ предъ женевския вестникъ, самъ Герджиковъ незнаеше. Но дописките бѣха престанали внезапно да виждатъ бѣлъ свѣтъ. Пропагандата бѣ угаснала.

◆◆◆

Обѣдъ въ офицерския столъ. Седа непосрѣдствено до Димова и слушамъ съобщението, което прави той, за получената отъ щаба на армията заповѣдь. Щаба търсѣше охотници, които трѣбваше да проникнатъ въ окопитѣ на противника, да измъкнатъ пленници и да ги препратятъ въ щаба. Тамъ щѣха да се опитатъ да изтръгнатъ

сведения, за количеството на неприятеля, за духа, за разположението, за бойнитѣ припаси и съоржжения, за намѣренията му и за всичко, което можеше да служи като ориентировка на щаба.

Начеваше новата войнишка практика — ловъ изъ неприятелскитѣ окопи. Щабътъ обещаваше двадесеть дни отпуска, малко пари и орденъ за храбрость. Но Димовъ се съмняваше, че ще има за такова рисковано предприятие охотници.

За изненадата на всички присжтствуващи офицери правя едно предложение. Димовъ съ настръхнали уши ме слуша. Обръщамъ се къмъ него и го моля да предаде на щаба условията ми. То е следното; срешу охотническата ми работа и ако доведа пленници, да получа офицерски орденъ „за храбрость", втора степенъ, като се отказвахъ отъ пари и отпуска. Димовъ възразяваше нѣщо. Азъ, обаче, настоявахъ на своето. Защо не? Когато Тодоръ Александровъ, носѣше офицерския орденъ „за храбрость" трета степенъ, безъ да е помирисалъ, кждето и да било дима на вражески барутъ и безъ да е изстрелялъ (впрочемъ той не умѣеше и да стреля) поне единъ куршумъ отъ окопитѣ, защо азъ, който щѣхъ да рискувамъ живота си, да не получа поне една степень повисокъ орденъ отъ този на Тодора? А и Тодоръ Александровъ, бѣ по чинъ, старши подофицеръ, като мене.

Бригадниятъ ми командиръ, генералъ-щабния полковникъ Наумовъ, съ погледъ, въ който бликаше възхищението шумно изрази задоволството си.

Тодоръ Александровъ и Александъръ Протогеровъ, които се бѣха научили за предложението ми и за това, което имъ бѣхъ отправилъ, ми изпратиха въ отговоръ заканитѣ си. Тѣхнитѣ закани, обаче, окачихъ на войнишкитѣ си еполети, кждето така и изсъхнаха.

◆◆◆

Въ мѣстностьта „Три-граници", отъ кждето начева позиционниятъ секторъ, заетъ отъ нашия полкъ, вече два часа бригадниятъ, полковиятъ, нѣколко офицера и азъ, очакваме началника на втора армия генералъ Тодоровъ.

Генералътъ бѣ тръгналъ да инспектира фронта. Стариятъ смѣлчага, не за първи пѫть се излагаше на този войнишки рискъ. Не еднократно войницитѣ бѣха чувствували раменетѣ му до своитѣ въ най-опаснитѣ боеве и въ вихренитѣ си атаки презъ Балканската война.

Генералътъ-войникъ щѣше да мине и отъ тукъ. Нѣмаше да ги очакваме дълго. Скоро предъ погледа ни задъ отвъдния ридъ се показа една пъстра кавалкада. Генералътъ вървѣше предъ групата самъ. Нѣколко десятки офицери и аташетата на онѣзи страни, съ които не воювахме, както и съюзническитѣ офицери, всички въ униформитѣ си, представляваха една пъстра и величествена гледка.

Стариятъ генералъ, врагъ на декоративното и артистичното, приведенъ надъ клюсето си, впилъ остъръ погледъ въ позициитѣ се приближи къмъ офицерската група посрещачи отъ нашия полкъ

и бригада. Стоя на почетно разстояние и наблюдавамъ. Рапорти, доклади и поздрави минаватъ набързо. Ала набитото око на генерала ще види по-добре отъ донесението на всѣки докладъ. Стоя край пѫтя кѫдето ше мине генерала и се любувамъ на пъстроцветнитѣ чужди униформи, на усмихнатия и благъ изразъ на генерала и кавалерийския му екскортъ. Ще гледамъ и ще се порадвамъ. Такива гости не минаватъ всѣки день изъ позициитѣ. Групата вече отминава. Изопнатъ като струна отдавамъ честь. Но каква и колко скѫпа въ споменитѣ ми е изненадата, когато стария генералъ се отбива отъ пѫтя си и насочва клюсето си къмъ мене.

Дали не бѣхъ напълно въ редъ? Изтръпналъ, съ замръзнали пръсти на козирката очаквахъ, какво ще последва. Може би нѣщо въ страни, или задъ мене бѣ привлекло вниманието на командующия армията? Но генералъ Тодоровъ, бѣше разпозналъ въ смутения безъ нужда старши подофицеръ единъ старъ познайникъ и бившъ комитетски човѣкъ. Генералътъ не бѣ забравилъ войводата, чиято малка чета, той бѣ облѣкълъ съ войнишки шинели въ навечерието на Балканската война и съ бащинска благословия бѣ отправилъ въ тилъ на турската армия.

Генералътъ разговаря съ мене просто, непринудено, затрогващо. Той гали войнишката ми душа, прониква въ гънкитѣ ѝ, разтваря ги и изтръгва всичкия ми възторгъ. Колѣнетѣ ми треперятъ отъ вълнение. Възхищението изпълва цѣлото ми сѫщество и сѣкашъ ставамъ изведнажъ така го-

лѣмъ, неестествено израстналъ дори въ собствените си очи. А сега въ мене сѫ впити очитѣ и на всички офицери, на бригадния, на полковия, на всички аташета, които кой знае, може би, ще донесатъ, съ рапортитѣ си въ далечнитѣ си страни, за трогателната среща на единъ генералъ, командуващъ армия, съ единъ другарь, сега редникъ, върху голия хребетъ на Бѣласица.

Генералъ Тодоровъ слага ржка върху рамото ми. Тамъ, кѫдето бѣ сложилъ ржката си генералътъ, сѣкашъ бѣха поникнали криле. Щѣхъ да придружа нѣколко крачки генерала, за да отговоря на въпроситѣ му. Патриотичното сърдце на командуващия туптѣше въ радостна изнемога предъ блѣскавитѣ перспективи на бѫдещето. Отъ върховетѣ на Бѣласица той виждаше южнитѣ предѣли на утрешна България, нейнитѣ естествени граници. Азъ, много по-кѫсогледъ политически не виждахъ по-далече отъ него.

Прочее, отъ върховетѣ на Бѣласица, друга гледка не се и откриваше.

Освобождавамъ групата отъ излишното си вече присѫтствие и сърдечно стискамъ протегнатата ржка на единъ отъ най-човѣчнитѣ генерали въ българската армия.

Когато генералътъ продължава пѫтя си, офицери и аташета, се изсипватъ върху ми и поздравяватъ старшия подофицеръ, който се бѣ ползувалъ съ вниманието на единъ командуващъ армия. Съ смазани отъ бързи и юнашки ржкостискания пръсти, азъ съмъ готовъ въ този моментъ да посрѣщна не крушумъ, а граната въ гърдитѣ си.

Полковиятъ ми командиръ плува отъ щастие. Какъвъ страненъ ординарецъ бѣ ималъ той . . .

◆◆◆

Круша планина, изъ която нѣкога разиграваха турскитѣ потери съ уморителната и за мене и за тѣхъ игра на криеница, сега въ гръдьта ѝ пъплѣше гордата и героична армия на Велико-Британия.

Отъ бунтарската романтика и отъ революционнитѣ екскурзии изъ Македония презъ довоенната за Европа епоха нѣмаше нито следа.

Задъ блиндиранитѣ окопи изъ Круша-планина се зжбѣше стоманената челюсть на Албионъ. Малкото царство на българитѣ противопоставяше на великобританската империя при Дойранъ своята Плѣвенска дивизия. Тя, обаче, се оказа достатъчна.

◆◆◆

Върху насъ се изсипва въ честитѣ боеве, стрѣлбата на нѣкои разсърдени батареи и картечни гнѣзда, но съсрѣдоточено, неизмѣнно и упорито, шестотинъ огнедишащи орждейни гърла бълваха своя огънь срещу превърнатитѣ въ гробници позиции на Плѣвенската дивизия.

Дълго ще бждемъ свидетели на модернитѣ бойни турнири, въ които вземаха участие всички почти родове оржжия. Неприятелтъ, насочвайки се къмъ Дойранскитѣ възвишения напраздно се мжчеше да овладѣе господствующата височина „Кала-тепе". Ключъ на фронта, „Кала-тепе" бѣ

превърнатъ въ Вердюнъ на Балканитѣ. Здраво укрепената линия криеше въ бетонираните си окопи защитницитѣ. Триста орждия задъ и теленитѣ мрежи предъ тѣхъ щѣха да отговарятъ съ неизмѣнна енергия на британския натискъ. Никой не бѣ предполагалъ, че единъ фронтъ, създаденъ като военна демонстрация, насочена да отслаби българския устремъ на южния фронтъ, ще се изроди въ една величествена епопея, подѣлена между българи и англичани.

Отъ мжтнитѣ води на Вардара до Дойранското езеро въ неудържимъ вихъръ вилнѣеше смъртьта.

♦♦♦

Бой на Дойранския фронтъ! Най-лошата, най-нескопосно написаната ротна бойна реляция ще ви каже много по-вече отъ най-даровитото описание на кой и да е баталистъ. Неповторими, неописуеми, страхотни боеве.

Недалечъ отъ насъ е самото злокобно „Калатепе“. Съ просто око, добре прикрити, когато противника не ни обстрелва, ние наблюдаваме непрестанната канонада около върха.

Незабравимъ ще остане въ паметьта ми единъ отъ тѣзи ужасни боеве.

♦♦♦

Бѣ къмъ обѣдъ. Хранимъ се съ това, което достига до позициитѣ. Хранѣха се и отвъдъ теленитѣ мрежи, но тамъ менюто бѣ по-друго. Вѣроятно току-що изяли последнитѣ кжсове шоколадъ,

англичанитѣ не бѣха дочакали троянци, зарове-вени изъ галериитѣ въ страни отъ насъ, да пре-глътнатъ коравия си и сухъ залъкъ хлѣбъ и заиз-сипваха върху тѣхъ огъня на стотици орждия. Огромни, съ страшна разрушителна сила снаряди, сриваха работенитѣ съ нечовѣшки усилия пози-ционни прикрития. Окопнитѣ входове, самитѣ окопи, всѣки метъръ въ района на позициитѣ, е прерове-нъ отъ адската артилерийска канодада на непо-нятно защо ожесточения противникъ. И тая кано-нада често продължаваше съ часове, а понѣкога съ дни и нощи.

Тукъ отъ върха „Кала-тепе“ до неговото подножие извиватъ дванадесетѣхъ кржга на Дан-тевия адъ. До сумракъ все съ сѫщата стръвь вие адскиятъ трѣсъкъ на барабанния неприятелски огънъ. Едва когато слънцето презъ този ужасенъ день скри кървавото си око въ заруменѣлия небосклонъ, стрелбата започна да отслабва. Но сѣкашъ забравила нѣщо, тя начена отново, кратка непродължителна, но ураганна. Не следъ дълго, вѣроятно по даденъ сигналъ, артилерийската кано-нада съвсемъ заглъхна.

Въ преоранитѣ позиции на 34 Троянски полкъ, обвити въ гѫсти облаци барутенъ димъ, за мене, па и за всички които наблюдавахме бѣ ясно, че не бѣ останала жива душа. Тамъ кѫдето земята бѣ горяла цѣли десеть часа за насъ бѣ ясно, че бѣ угасналъ всѣкакъвъ животъ. Нима можеше да уцелѣе нѣкой въ горящата земя? Отъ нашитѣ телени мрежи не бѣ останало нито следа. Следъ тази току що настѫпила нощь и следъ злове-

щия адъ и презъ деня, азъ па и всички вече окайваме хилядитѣ жени изъ троянския край, които щѣха да завиятъ главитѣ си съ черни чумбери. Хиляди деца осиротяваха, разтапяйки въ сълзи и писъкъ сирашката си несрѣта.

Свидетели на чудовищната артилерийска канонада, замислени върху неизбежната и недѣлима отъ троянци и наша сѫдба, ние лежимъ презъ тази злокобна нощь въ нашитѣ окопи съ отворени очи. Умората не притваря клепкитѣ ни. Мѫката по мъртвия полкъ изпълва душитѣ на всички. Цѣлъ следъ обѣдъ предъ очитѣ ни смъртьта, „бѣ обилна коситба косила“. . . А такива очи мѫчно заспиватъ.

Но къмъ три часа следъ полунощъ нова, ураганна артилерийска стрелба, пробужда задрѣмалитѣ отъ лекия имъ унесъ. Стрелбата не се отнасяше до насъ. Неприятелтъ довършваше сатанинското си дѣло. Изобилната свѣтлина на ракетитѣ ни дава възможность да проследимъ епилога отъ артилерийската подготовка за атаката на англичанитѣ. Тѣ атакуваха. Не, по-право тѣ се насочваха да заематъ окопитѣ на мъртвия полкъ. За всѣки случай артилерията отново разчистваше пѫтя на атакуващия противникъ. Но когато заостренитѣ байонети на джентлеменитѣ сѫ едва на нѣколко крачки отъ окопитѣ на троянци, едно отъ честитѣ чудеса на Дойранския фронтъ стѫписва всички.

Окѫпала въ снѣжния облакъ помрачения ликъ, съ страненъ блѣсъкъ, сякашъ да види по-добре чудото на троянци, луната разля дрезгавата

си свѣтлина върху необикновеното бойно поле.

На мѣстото, кждето бѣ „погребанъ" презъ деня 34 Троянски полкъ, нѣколко стотици могилки се раздвижиха. Изъ подъ ровката пръсть на тѣзи стотици гробове, въ които бѣха погребани останалитѣ живи троянци, рнзбутвайки и изтърсвайки съ плещитѣ си пръстьта, защитницитѣ се вдигаха, за да се хвърлятъ съ едно ура! изтръгващо се сякашъ отъ недрата на земята въ която бѣха живи заровени.

Неоспоримия героизъмъ на англичанитѣ и тѣхното пословично хваднокръвие, тая нощь не издържа нервното напрежение предъ страхотната сцена. Тѣхнитѣ вериги спрѣха за мигъ, Колебанието раздвижи душитѣ на смутенитѣ отъ тая странна среща английски бойци.

Тѣ, бѣха тръгнали да заематъ беззащитнитѣ позиции на мъртвитѣ. „Мъртвитѣ" предъ широко отворенитѣ имъ очи, излизаха отъ гробоветѣ си и се носеха съ стихийна сила срещу тѣхъ.

Не, това не бѣха хора. този пѫть, призраци контра-атакуваха синоветѣ на Велико-Британия. Всѣки англичанинъ, всрѣдъ тая паметна нощь, вѣроятно преживѣваще кошмарнитѣ видения на Макбета. Но отъ нѣколко секунди, единъ многоликъ Хамлетъ колебаеше редицитѣ на противника. Атакуващитѣ вериги огънаха разсипания си строй и се понесоха неодържимо назадъ.

•••

Не само азъ тая нощь, изтръпналъ отъ ужасъ следѣхъ необикновения бой. Други, съ повече

хладнокръвие, бѣха вършили сѫщото, изпълнявайки дългътъ си. Нашата артилерия, на свой редъ зарева съ пълно гърло. Съ преградния си огънь, тя отсичаше пѫтя за отстѫпление на англичанитѣ.

Рѫчнитѣ гранати, бомбитѣ и хладния ножъ на троянци въ рѫкопашния бой, който последва, застла полето на честьта съ труповетѣ на англичанитѣ.

Троянци вече бѣха дали своята кървава данъ презъ деня:

•••

Предхождайки почти ежедневнитѣ боеве, или следъ тѣхъ, позициитѣ бѣха посещавани отъ аеропланитѣ. Въ началото на войната, изпълнаващи само разузнавателни служби, аеропланитѣ, по-късно по-усъвършенствувани, ставаха и по-дръзки. Тѣ, прелитаха надъ позициитѣ, връхлитаха върху тѣхъ, поръсвайки ги съ бомби, нападаха складоветѣ, пѫтища, мостове, болници дори. Съ особена ревность, тѣзи хвърковати чудовища, смущаваха войсковитѣ придвижвания и съсрѣдоточавания. Съ други думи, фронтовакътъ почваше да губи отъ героичния си престижъ. За тиловацитѣ, настѫпваха лоши дни.

Ала не всѣкога безнаказно вършеха въздушнитѣ си набѣги чуждитѣ аероплани. Когато нашитѣ успѣваха да се издигнатъ на време и противникътъ приемаше боя, тогава въ въздуха ставаше нѣщо страшно. Като богове, презиращи плебейския бой на земята и къртовската позиционна война, аеропланитѣ даваха едно, колкото страшно

толкова и величествено зрелище. При всѣки въздушенъ бой земята онѣмяваше.

Дълго се виеха въ небесата разяренитѣ орли, стремително връхлитяйки единъ върху другъ. Епични борби. Борба на единъ срещу единъ. Рицарь срещу рицарь.

Въ озонирания моралъ на етера, високо надъ облацитѣ синоветѣ на земята си оспорваха простора, въздуха, небето.

◆◆◆

Загледанъ за първи пѫть въ тия яростни борби изъ облацитѣ, въ фантазията ми често се бѣха откроявали съ ярка картинность чуднитѣ разкази на моята баба отъ ранното ми детство. И сега образитѣ оживѣватъ върху непокѫтнатитѣ и чисти плаки на паметьта ми.

— Скарали се нѣкога за чудна девойка десеть змея. Десеть змея, отъ десеть далечни земи, задъ десеть планини, край десеть вълшебни езера. Десеттѣхъ змея били побратими. Но вълшебната хубавица била жестока. Тя клатѣла краката си сѣднала върху лунния сърпъ, обричайки сърцето си само на последния живъ змей следъ една борба помежду имъ.

И започналъ въ въздуха бой. Жестокъ, чудовищенъ бой раздиралъ простора три дни и три нощи, докато етерната сѫщность и на последния змей не се разнесла изъ настрѫхналитѣ простори ведно съ разкѫсанитѣ души на умиращитѣ змейове. Какво бѣ сторила по-нататъкъ лунната хубавица не си спомняхъ, но сега почти винаги,

при всѣки въздушенъ бой въ съзнанието, въ паметьта ми изникваше незаличимия разказъ за трагедията на десеттѣхъ влюбени змея. Влюбени въ родината си, върху змейови крила, смѣлитѣ летци на България и Великобритания се биеха. Политайки единъ следъ другъ, съ ранени сърдца и скършени криле, тѣ се разбиваха съ страшна сила въ назжбенитѣ скали на Бѣласица, въ непроходимитѣ мочури на „Богородично блато", или въ окървавенитѣ води на Дойранското езеро.

***

Ешвеге, смѣлъ германски авиаторъ, който дълго се бѣ подвизавалъ изъ Битолския фронтъ и чиято слава бѣ летѣла надъ десетки повалени отъ него аероплани, се бѣ преселилъ сега на Дойранския фронтъ.

Нѐприятелтъ отдалече го подушваше и отбѣгваше срещата му. Разглезенъ отъ сждбата, Ешвеге, смѣлъ до безразсждство, бѣ станалъ твърде дързъкъ. Така той проникваше дълбоко въ неприятелския тилъ, вършеше страшни опустошения въ тила на противника и на края връхлиташе летищата му и се подиграваше съ вражескитѣ авиатори. Последнитѣ не знаеха какъ да си отмъстятъ на проклетия демонъ. Но тѣ скоро щѣха да се досѣтятъ, подготвяйки ужасния му край.

Неприятелтъ се обслужваше въ своята наблюдателна система и съ балони. Обикновено единъ балонъ се издигаше съ стотици метри височина въ въздуха, заставаше неподвижно свързанъ съ земята и отъ наблюдателния кошъ въ-

шеше своята работа на съгледвачъ, доколкото можеше. Но все пакъ балонътъ не вършеше много важна работа и не дразнѣше много нашитѣ. Аеропланитѣ услужваха по-добре съ наблюденията си.

Ешвеге, когато излиташе надъ неприятелскитѣ позиции, обичаше да се върти, като оса около балона и си играеше съ него, като преситена котка съ мишка. Ала единъ день Ешвеге излетѣ, за да не се върне никога вече. Извивайки се надъ неприятелскитѣ позиции, Ешвеге, се спусна къмъ балона за обичайната си игра. Но този пѫть балонниятъ кошъ вмѣсто съ наблюдатели бѣ пълненъ съ огромно количество взривъ, предназначенъ за него и дяволския му авионъ. Експлозивътъ въ коша бѣ свързанъ съ електрически токъ по една жица, която щѣше да го възпламени отъ земята. Когато Ешвеге направи два кржга въ непосрѣдствена близость съ балона, последниятъ съ трѣсъкъ, който оглуши цѣлия фронтъ, експлодира. Следъ нѣколко мига отъ балона и отъ аероплана на Ешвеге не остана нито следа.

Така загина при Дойранъ смѣлиятъ германски летецъ. Следъ двадесеть и четири часа една неприятелска ескадрила изви надъ нашето лѣтище при „Крива ливада". Единъ аеропланъ се откжсна отъ групата, прислѣзе близо до земята и този пѫть, вмѣсто бомби и картечъ, англичанитѣ спуснаха единъ вѣнецъ за непобедимия и трагично загиналъ нѣмски орелъ — господарьтъ на въздуха при Дойранъ — Ешвеге.

Джентлеменитѣ и сега не забравиха своя безсмъртенъ протоколъ на честьта.

◆◆◆

Дойранскиятъ фронтъ къмъ края на войната можеше спокойно да промѣни името си въ нѣщо по-правдоподобно — Дойранска гробница.

Като клинъ се врѣзваше българската войнишка застава „Брѣстъ“ въ самата огнена линия, достигайки на около двеста — триста метра до окопитѣ на противника. По едно фатално недоглеждане на щаба полкътъ бѣ принуденъ да търпи излишни загуби. Колкото пѫти англичанитѣ излизѣха отъ окопитѣ си, толкова пѫти заставата оставаше въ ржцетѣ имъ. Единъ ненуженъ и безъ никакво стратегическо значение клинъ ядѣше непрестанно хората на полка съ ненаситенъ апетитъ. Цѣли полувзводове, а понѣкога и взводове биваха пленявани и то твърде често отъ англичанитѣ. Войнишкитѣ смѣни просто отиваха на явна гибель или пленъ въ проклетата застава и роптаеха мълчаливо.

Но въ окопитѣ отвъдъ имаше гости. Италианцитѣ се показаха и при Дойранъ. Когато англичанитѣ се оттегляха на почивка и на тѣхно мѣсто идваха италианци, вражескитѣ позиции тогава весело оживѣваха.

Италиянцитѣ нѣмаха вкусъ къмъ атакитѣ и да се стои въ заставата „Брѣстъ“ срѣщу тѣхъ бѣ истинско „удоволствие“. Неприятелскитѣ окопи въ това време биваха изпълнени съ глъчь и шумъ. Музикаленъ народъ, като че отиваха на търже-

ства, италианцитѣ носѣха съ себе китаритѣ си и въ окопитѣ.

Обикновено привечерь, когато стрелбата утихнѣше по цѣлия фронтъ, нѣкой италянски войникъ се провикваше, колкото сила има: — „Хей, българи, не стреляйте, ние ви обичаме, ние не искаме да стреляме, не стреляйте и вие“ . . . Въ началото странни и изненадващи, по-късно свикнали на тѣзи оригинални покани, ние наистина сключвахме отъ самитѣ окопи краткотрайни примирия. И тогава настѫпваха весели италиянски нощи изъ окопитѣ. Презъ тѣзи лунни нощи веселитѣ италиянски войници сякашъ пощръкляваха. Тѣ изкачаха изъ окопитѣ, разхождаха се предъ тѣхъ въ театрални пози, съ китари въ ржце и разтворени гърла, изъ които се изливаха чудни италиански канцонети, познати оперни арии и прекрасната многовѣковна продукция на италиянския музикаленъ гений.

Всички нюанси на вокала се носѣха въ диво съревнувание по цѣлата почти линия, заета отъ италианскитѣ войски. Теноритѣ преобладаваха. Никоя оперна сцена въ свѣта, отъ „Скалата“ до „Метрополитенъ“, не бѣ слушала пѣвци да реватъ така могѫщо и да се катерятъ така ловко по надстройкитѣ на петолинието, както тѣзи, които пѣеха въ неприятелскитѣ окопи. Пѣвцитѣ напрѣгаха сетни сили, а пръститѣ на рѣдки майстори раскѫсваха яростно струнитѣ на китаритѣ си, за да изтръгнатъ отъ тѣхъ най-силни звуци и най-затрогващи акорди.

Българитѣ слушаха. За тѣхъ крещѣха съ

всички сили отвъдъ. Съвременнитѣ трубадури на свѣта пѣеха и свирѣха „дорде разсъмне" пѣснитѣ на своя народъ за нашитѣ мълчаливи герои.

Мжчно разкриващи душата си, българитѣ слушаха и се радваха колчемъ италианцитѣ замѣстваха англичанитѣ. Боеветѣ тогава добиваха повече човѣчность и по-малко ожесточение. И все пакъ, когато артилерията запѣеше, увличайки въ хорова пѣсень всички познати оржжия, отъ тежкия басъ на едрокалибренитѣ орждия и минитѣ, до пискливия теноръ на картечницитѣ, тогава отъ сантименталнитѣ нощи не оставаше никаква диря.

◆◆◆

Бригадниятъ командиръ Тильо Колевъ бѣ съобщилъ на следната утринь въ седемь часа полковникъ Димовъ да го очаква при изхода на дефилето „Генералъ Винклеръ." Съглашенската артилерия, която знаеше значението на изхода, не го изпущаше предъ очи и почти непрестанно го обстрелваше.

Призори върху конетѣ си ние съ Димова се запжтваме къмъ опредѣления пунктъ. Внезапно артилерията начена честа стрелба по линията и посоката на дефилето. Предъ страха отъ пръскащитѣ се около насъ фугасни гранати, Димовъ скочи отъ коня и начена едни пълни съ бавность и „стратегия" прибѣжки. Времето миналваше. Познавахъ нрава на Колева и се страхувахъ за полковия си. Следъ продължителни предпазни ходове най-сетне къмъ осемь и половина часа, ние пристигнахме на опредѣления пунктъ. Тукъ цѣлъ

часъ и половина, подъ градоносната артилерийска стрелба, яхналъ на конь стоеше като изтуканъ може би най-храбриятъ и най-мѫжественъ офицеръ на втора армия.

Хвърляйки огнени погледи и сърдити упреци върху Димова, той осѫждаше поведението му, като ясно отгатваше причинитѣ на закъснението. Тильо Колевъ, последванъ отъ полковия, майоръ Тодоровъ и отъ мене, тръгна къмъ стражевото охранение. Неприятелската артилерия, която наблюдаваше групата, удвои енергията си. Снарядитѣ ровѣха равната мѣстность, изъ която се движимъ. Бригадниятъ вървѣше. Ние го следваме съ свити сърдца. Колевъ вървѣше така сѣкашъ не гранати, а лека лѣтна градушка биеше по нашия пѫть. Възхищавамъ се отъ гордото и заразяващо безстрашие на своя бригаденъ командиръ. Една щастлива войнишка сѫдба го пази. Тя облѫчва и насъ. Искамъ да сподѣля нѣщо съ полковникъ Димова, озъртамъ се и го търся съ очи. Отъ Димова, обаче, нѣмаше никаква следа. Бедниятъ човѣкъ, чийто нерви не бѣха издържали жестокото напрежение, бѣше изоставилъ бригадния си и презъ по-безопасни пѫтища, се бѣ добралъ нѣкакъ до стражевото охранение.

Бойниятъ фронтъ се тресѣше. Фугаси, шрапнели и едрокалибренитѣ гранати на дългобойнитѣ орѫдия караха да клокочи огнения теренъ на позицията. Присѫтствието на юначния бригаденъ командиръ, който обхождаше постоветѣ, изпълваше войницитѣ съ самочувствие. Нима можеха войницитѣ да се страхуватъ, когато тѣхниятъ бригаденъ не жалеше живота си?

Окопитѣ съ фронтовашка тържественость посрѣщаха своята боева гордость — Тильо Колевъ. За по-голѣма тържественость неприятелската артилерия акомпанираше бодритѣ и енергични поздрави на бригадния. Наистина нѣщо импозантно имаше въ тая непринудена среща между единъ храборъ полководецъ и единъ полкъ. Бойцитѣ кжпани въ кръвьта си, обгаряни отъ барутния димъ бѣха и възхитени отъ смѣлата визита на храбрия войнишки вождъ.

◆◆◆

Лежимъ въ окопитѣ, но скоро пакъ вниманието ни ще бжде отвлечено отъ нова драма въ въздуха.

Единъ германски аеропланъ бѣ хванатъ въ „вилка" отъ точната противникова артилерийска стрелба. Само следъ нѣколко минути и единъ шрапнелъ се пръска почти върху самото крило на аероплана. Последниятъ загуби равновесие, наклони се на едната си страна, обърна се и обхванатъ въ пламъци полетѣ къмъ земята. На стотина крачки предъ нашата предна войнишка застава „Акжнджали" и на двеста крачки предъ окопитѣ на англичанитѣ догаряше дървената конструкция на самолета и тѣлата на пилота и наблюдателя му. Но докато ние коментираме случилото се, една твърде бърза заповѣдь вмѣняваше на полка незабавно да прибере желѣзния корпусъ на изгорѣлия аеропланъ.

Апаратътъ, новъ моделъ, бѣ съдържалъ нѣкакъвъ важенъ секретъ и предъ страха ата-

ратътъ да не попадне въ неприятелски ржце и тайната му открита, заповѣдитѣ до полковия бѣха строги и не лишени отъ нервность. Англичанитѣ, познаващи стойностьта на падналия апаратъ, нескривайки желанието си да го отвлекатъ, уредиха почти денонощна артилерийска стрелба, която биеше непроходимъ прегражденъ огънь около забитото въ земята туловище на аероплана.

Нѣколкото опити чрезъ дневни и нощни вилазки да бжде взетъ апарата, отиваха напусто. Обаче, лично Макензенъ бѣ далъ изрични нареждания: „На всѣка цена".

Нали се отнасяше до български войници?...

♦♦♦

Въ дружината на покойния ми братъ и широко покровителствуванъ нѣкога отъ него се бѣ заслонилъ известниятъ интригантъ, циникъ и шиканьоръ срѣдъ македонскитѣ революционни кржгове — Димитъръ Ляповъ-Гуринъ. Следъ смъртьта на брата ми къмъ него се бѣха отнасяли споредъ заслугитѣ му. Храненикъ на малки и голѣми революционери, лишенъ отъ най-елементарни скруполи — Ляповъ, бѣ станалъ невъзможенъ въ дружината си, па и тамъ, заслонътъ не бѣ достатъчно сигуренъ. Следъ една гореща моя препоржка предъ полковия, последниятъ нареди премѣстването на Ляпова въ щаба на полка. Сега щѣхъ да получа и „благодарностьта" на Ляпова по начинъ достоенъ само за неговия уличенъ моралъ.

Аеропланътъ стоеше на сѫщото мѣсто, еднакво недостѫпенъ за насъ и за англичанитѣ. Следъ две денонощия, на пукъ на българи и англичани, скелета на апарата се зѫбѣше недосегаемъ и за дветѣ страни. На третата вечерь, възползуванъ отъ мрака, азъ се бѣхъ добралъ до картечната рота на поручикъ Лазаръ Поповски. Нощна визита. Но тамъ, кѫдето нощитѣ и днитѣ се сливатъ въ едно безгранично мѫченичество, което не държи смѣтка, нито за свѣтлината, нито за мрака, времето и часоветѣ нѣмаха никакво значение. Да побеседваме, да поиграемъ на карти и да убиемъ нѣколко часа въ „безгрижие“ бѣ едно отъ малкото удоволствия на фронта. Приятенъ събеседникъ, играчъ съ галантни жестове и съ една усмивка, която очароваваше Поповски бѣ си извоювалъ симпатиитѣ на всички чинове отъ бригадата.

Строенъ, елегантенъ дори въ окопитѣ, съ красива и малко небрежна походка, Поповски постоянно и непринудено се усмихваше. Той се усмихваше, когато говорѣше, когато губѣше на карти и когато водѣше смѣлата си картечна рота. Съ една, издаваща кротостьта му усмивка, той обезорѫжаваше и тѣзи, въ чиито гърди, бѣ писнала завистьта срещу него. Азъ адмирирахъ офицера тукъ на фронта, но въ живота щѣхъ да срещна единъ другъ Поповски — за него, за гражданина Поповски, ще поговоримъ пакъ.

Краткото време, което прекарвамъ при Ла-

заръ Поповски, бѣ пощурило полковия, който бѣ разпратилъ да ме дирятъ на всѣкжде. Безъ да подозирамъ нищо, сбогувайки се съ Поповски, азъ се завърнахъ въ щаба на полка. Въ землянката на полковия се чуваше глъчь. Отбивамъ се по обичая си при Димова. При него е Ляповъ. Бъбрейки оживѣно преди, при моята поява и двамата млъкватъ. Ляповъ, за когото срамътъ бѣ нѣщо непознато, смутено се загледа и бѣ намѣрилъ за благоразумно подло да се измъкне. Поздравявамъ Димова, но той съ необикновенно грубъ гласъ ме питаше, кжде се бѣхъ загубилъ и безъ да ми даде възможность да му обясня нареждаше: да си избера взводъ отъ която дружина въ полка пожелая; да се приближа до падналия аеропланъ; да го изровя и въ зори стоманениятъ трупъ на изгорѣлия германски авионъ да бжде въ щаба на бригадата.

Най-несмѣлиятъ полковникъ ми предлагаше най-смѣлата акция. Азъ се усмихвамъ, като предполагамъ, че Димовъ бѣ избралъ една отъ най-лошитѣ си шеги. Да ме изпраща на явна смърть и менъ и цѣлъ взводъ, за това нѣмаше никакви причини.

— „Старши подофицеръ Думбалаковъ, вземете взводъ и изпълнете заповѣдьта ми."

Ето, въ тѣзи думи, гримаса и тонъ нѣмаше нищо шеговито. Изговарямъ своето „слушамъ, господинъ полковникъ" и се измъквамъ отъ землянката.

***

Навънъ, вкарвамъ дебели струи въздухъ въ гър-

дитѣ си, а въ ушитѣ ми бучи страшната заповѣдь. Защо искаше смъртьта ми Димовъ? Защо Ляповъ изхвръкна отъ землянката при появата ми? Другъ пѫть щѣхъ да се ровя въ подробности, сега трѣбваше да се изпълни студената заповѣдь.

Взимамъ взводъ отъ дружината на майоръ Владимиръ Каназиревъ. Каназиревъ се очудва на тая странна заповѣдь. Въ присѫтствието на толкова храбри офицери една такава рискована акция се довѣряваше на единъ старши подофицеръ. Но заповѣдьта е заповѣдь.

По телефона съобщавамъ въ село Йорганджели на майоръ Славчо Ковачевъ, интендантъ на бригадата, да изпрати незабавно една каруца съ два силни коня при село Николичъ кѫдето да чака по-нататъшнитѣ мои нареждания.

Закрилянъ отъ непрогледния мракъ, взводътъ пълзи къмъ заставата „Акѫнджали". Отъ тукъ до лобното мѣсто на германскитѣ авиатори разстоянието е кратко, ала прадателската свѣтлина на неприятелскитѣ прожектори се явява почесто. При блѣсъка на прожекторитѣ, които непрестанно почти освѣтяватъ апарата и кръстосватъ Акѫнджалийската равнина, вѣроятностьта да се върнемъ живи съвсемъ изчезва. Неподбирамъ псувнитѣ си по адресъ на жестокия страхливецъ, който изпращаше цѣлъ взводъ на явна смъртъ.

Залъгвамъ войницитѣ съ отпуски, говоря имъ за честьта на полка, за безопастностьта на нощното ни предприятие и за гордото съзнание да изпълнимъ дългъ, увѣнчанъ съ орденъ. Войницитѣ вѣроятно кимаха съ ирония глава, но въ мрака

азъ не виждахъ това. Сжщиятъ мракъ имъ пречеше и на тѣхъ да видятъ нѣщо по-друго отъ думитѣ, изписано по лицето ми.

Знаехъ и азъ, знаеха и тѣ, кжде отивахме тая нощь, ала дълга предъ родината и желѣзната дисциплина ни тласкаха напредъ.

Въ заставата ни посрещатъ съ радость, но когато научаватъ понататъшния ни пжть ни изпращатъ сѣкашъ на погребение.

Съ кжси прибѣжки, безшумно, просвайки се неподвижно при всѣко свѣтване на прожектора, ние преминаваме благополучно тая нощь тамъ, кждето преградниятъ огънь отъ две денонощия насамъ бѣ бълвалъ огънь и желѣзо въ изобилие. Пръснати въ верига, само следъ нѣколко минути ние се събираме около падналия аеропланъ, покровителствувани отъ внезапно сѣкналия огънь. Проклетиятъ моторъ се бѣ забилъ при падането си въ земята близо метъръ дълбочина. Давамъ бързо нареждане да отпочне разриването на желѣзния трупъ на самолета и при всѣка поява на свѣтлина всички да лѣгатъ неподвижно. Каквото не ми идваше на умъ да имъ кажа, инстинктътъ за самосъхранение щѣше да имъ го подскаже. Никога кирки и лопати не сж работили въ ничии ржце побързо отъ тѣзи въ нашитѣ ржце тая нощь. Въ кратката артилерийска пауза, ние или щѣхме да изкопаемъ мотора или собствената си гробница.

Едно чудо е запушило гърлата на орждията и спуснало непрогледна завеса върху коварнитѣ очи на прожекторитѣ. Цѣлъ часъ нищо не ни безпокои. Моторътъ е изтръгнатъ отъ смъртната

прегръдка на земята Сега, напрѣгаме всичка усилия да го сведемъ до рѣката. Въ този миг всичко виждащитѣ очи на прожекторитѣ — даклопи, ако се пробудятъ отъ необикновенно дългата си дрѣмка, ние сме загубени. Нервното напрежение удвоява силитѣ ни и тежкия моторъ е вече до рѣката, която шуми въ краката ни. Следъ нѣколко минути, ведно съ тежкия си товаръ ние сме при каруцата и товаримъ, безжизненото и тежко чудовище. Прехвърлили товара си върху якитѣ плещи на конетѣ ние подпомагаме усилията имъ.

Съ неописуема радость броимъ крачкитѣ, които ни отдѣлятъ отъ това преорано отъ гранати мѣсто. Но нѣщо остро прискърцва въ каруцата и задната й часть се накланя къмъ едната си страна. Каруцата оставаше съ три колелета. Въ сѫщото време прожекторитѣ, като че стреснати на сънь, се заозъртаха на всички страни, сѣкашъ търсѣха нѣщо загубено. Наистина загубеното отъ англичанитѣ бѣ въ рѫцетѣ ни. Прожекторитѣ скоро щѣха да ни открияТъ. Но коне и хора, впрегнати въ едно усилие, тичахме като луди къмъ изхода на дефилето. Само стотина крачки и ние ще бѫдемъ спасени. Но тѣзи стотина крачки щѣхме да изминемъ подъ ураганенъ, подъ адски огънь. Прожекторитѣ бѣха извършили предателското си дѣло.

Но тази нощь Провидението се подиграваше съ англичанитѣ. Скрити въ дефилето, ние подаровахме скѫпия „трофей", който щѣхме да занесемъ съ главитѣ си, къмъ щаба на бригадата.

Завърналъ се въ полка, азъ се отправямъ при Димова и рапортувамъ за стореното тая нощь. Очаквамъ нѣкакъвъ сърдеченъ избликъ у полковия, но той продължава да е неприязнено настроенъ.

— „Добре Думбалаковъ, сега поеми командата на единъ взводъ въ трета дружина. Такива хора нѣматъ работа въ щаба на полка".

Хубава попара си бѣхъ надробилъ съ проявения бабаитлъкъ презъ срѣднощното си похождение. Въ чувствата на полковия къмъ мене бѣ настжпилъ преломъ. Нѣмаше какво да се прави. Още сжщия день въ ротата на капитанъ Хесапчиева азъ поехъ командата на опредѣления ми взводъ,

Въ заслужена отпуска напущамъ фронта на пжть за София. Мжчително, тежко, непоносимо трудно и бавно пжтуване. Почти на всѣка крачка следи отъ зле организиранъ тилъ. Тукъ, бѣха изпълнявали всичко друго, освенъ дълга си.

Най-после въ София. Съ познати чувства и съ звънки стжпки отъ гарата до въ кжщи, подъ звучнитѣ кабъри и налчета на ботушитѣ ми, столичниятъ паважъ отпѣваше шумния ходъ на единъ фронтовакъ. София има необикновенъ видъ. Нищо не предлага отмора на отпускаря, извънъ семейната срѣда. Но и тукъ, въ семейството на сестра си, у която отсѣдамъ, покоя е нарушенъ. Хазаинъ на жилището на сестра ми е французинътъ Тюрйо.

шурей на генералъ Славчева. Последниятъ е виденъ офицеръ въ българската главна квартира.

Тюрйо, високо покровителствуванъ, не само дръзко бѣ хазайничилъ съ квартирантитѣ си, но бѣ отишълъ въ своето държане до наглость. Така при съглашенскитѣ въздушни нападения надъ София, той бѣ крещялъ, лудъ отъ възторгъ, при всѣка тѣхна поява, посрѣщайки нападенията съ възгласа — „нашитѣ идатъ!“

Жени, деца и старци, съ възмущение бѣха слушали думитѣ, възторга и заканитѣ на нахалния чужденецъ, ала тѣхнитѣ оплаквания и протести бѣха отивали на пусто предъ всесилния французинъ.

Слушамъ разказа на домашнитѣ си и недоумявамъ предъ поведението на французина.

Никога не съмъ хранилъ, освенъ най-добри чувства къмъ Франция, но сега, ние се намирахме въ война. Нима това не говореше нищо на французина? Нима това не го задължаваше да бѫде по-хрисимъ предъ гражданитѣ на страната, която съ безкрайна толерантность и гостоприемство се бѣ отнесла къмъ него?

Посещавамъ французина и учтиво му напомнямъ дълга, да се отнася съ повече уважение къмъ семейството на двама български офицери — фронтоваци.

Сприхавъ и възбуденъ отъ думитѣ ми, французинътъ нервно скочи и съ единъ оскърбителенъ тонъ, пренебрежително питаше:

— „Съ кого имамъ честьта да говоря?“

Той много добре знаеше съ кого приказва,

но той подчертаваше съ въпроса си, подхвърленото въ очитѣ ми оскърбление. Съ мжка владѣя нервитѣ си, но излизамъ безъ да продумамъ нито дума. Въ тоя моментъ искрено скърбѣхъ за напустнатия фронтъ, ала преди да си замина, щѣхъ да оставя една диря задъ себе си.

Слизамъ въ етажа на сестра си, обличамъ военната си униформа, нареждамъ на гърдитѣ всичкитѣ си ордени и старшиятъ подофицеръ Михаилъ Думбалаковъ тръгна по-късно изъ софийскитѣ улици да дири и се представи на любопитния французинъ.

Изглежда, че и сждбата има вкусъ къмъ скандалитѣ. Тя бѣ хванала французина за ушитѣ и го водѣше точно насреща ми. Недалече отъ площада предъ Софийския дворецъ азъ се „легитимирахъ" предъ французина съ такъвъ паметенъ бой и така продължителенъ, че докато азъ блъскахъ немилостиво разглезения шурей на генералъ Славчева, една многохилядна тълпа бѣ успѣла да се насъбере наоколо. Никой не бѣ се решилъ да се намѣси. Дълго налагахъ французина съ юмруци, съ ритници и съ тежкия си пистолетъ. Но глухото ръмжение всрѣдъ тълпата можеше да доведе до нежеланъ край. Трѣбваше да ѝ обясня причинитѣ. Французинътъ, смазанъ и окървавенъ, бѣ загубилъ ума и дума. Какъ се бѣхъ обяснилъ съ тълпата съвсемъ не помня. Но яки мжжки гласове ревеха въ хоръ съ всички сили — „убий го бе" ... Насърдчителнитѣ възгласи, вѣроятно, идваха презъ гърлата, направо отъ измжченитѣ войнишки души на отпуска-

ритѣ, за чиито семейства тиловитѣ герои, отъ комендантитѣ до интендантитѣ, проявяваха престжпно безгрижие.

„Будното око“ на полицията не спѣше. Популярниятъ приставъ Митовичъ бѣ довтасалъ съ единъ строгъ изразъ на лицето и съ твърдото решение да ме арестува. Но благоразумниятъ полицай се бѣ отказалъ своевременно отъ рискованото си решение. Митовичъ се бѣ обърналъ за помощь къмъ близкостоящия полковникъ Пчеларовъ за съдействие. Полковникътъ бѣ изкрѣскалъ въ очитѣ на Митовича, че старшиятъ подофицеръ е правъ и си бѣ отишелъ. Ала случая се бѣше смилилъ надъ Митовича и му изпращаше единъ войнишки патраулъ, воденъ отъ единъ младши подофицеръ. Преварвамъ Митовича и командувамъ на младшия да се погрижи за ранения. Младшиятъ подофицеръ ми козирува, войницитѣ стоятъ мирно, а Митовичъ щѣше да изгледа гърба на виновника на скандала, докато се изгуби отъ предъ очитѣ му.

•••

Вѣрвамъ, че нито единъ отпускаръ не бѣ прекаралъ така темпераментно отпуската си, както азъ. Но и никой нѣмаше да си изпати толкова.

Напусналъ съ покруса София, азъ се завърнахъ на фронта. Въ село Йорганджели, обаче, бѣхъ изненаданъ отъ това което се разнасяше за мене изъ бригадата. Майоръ Славчо Ковачевъ ме посреща съ едновременно уплашенъ и съжалителенъ видъ. Скандалътъ съ французина и мое-

то поведение въ София нѣмаше да мине, по думитѣ на Ковачева, безнаказано. Но, да става каквото ще.

◆◆◆

Съмъ отново въ ротата си. Презъ моето отсжтствие почти нищо не се е промѣнило, съ изключение на полковото ржководство. На мѣстото на смѣнения отъ Тильо Колевъ полкови командиръ Димовъ, бѣ дошелъ подполковникъ Силяновски. Първата ми срѣща съ новия командиръ и старъ познайникъ не е особено дружелюбна. Силяновски намеква за зле използуваната отпуска, дадена ми отъ командира на полка. Не намирахъ другъ отговоръ, освенъ този, че отпуската си бѣхъ получилъ отъ отечеството. Тоя кратъкъ разговоръ обтѣгна отношенията ни съ нѣкогашния приятель.

◆◆◆

Разказвамъ нѣщо на войницитѣ си отъ взвода, когато за всеобща изненада двама войника съ натъкнати ножове по заповѣдь на полковия ме поведоха къмъ щаба на полка. Подразбирахъ причинитѣ на ареста. Разгнѣвениятъ генералъ отъ главната квартира, зетътъ на бития французинъ, нѣмаше да ме остави скоро на мира.

Войницитѣ ме отвеждатъ предъ поручикъ Жакъ, евреинъ, който се бѣ измъкналъ назадъ като инструкторъ — бомбохвъргачъ.

Съ тържественъ видъ, поручикътъ евреинъ ме подканя да дамъ показания за поведението си въ София. Да давамъ показания, като за нѣкакво

престжление и то предъ единъ евреинъ? това нѣмаше да направя. Не отъ религиозни увлечения, не и отъ расова нетърпимость, но просто не исках̀ъ да давамъ показания предъ единъ евреинъ и това, съ тонъ, казахъ на поручика. Той ме гледа все така важно и строго, но не предприема нищо. Гледаме се вторачено още нѣколко минути и евреинътъ командва войницитѣ да ме отведатъ до второ разпореждане. Второто разпореждане идва твърде бързо. Този пжть войницитѣ ме отвеждатъ въ землянката на поручикъ Тромпевъ.

Тромпевъ ме посреща съ разгърнати ржце, но погледа му се спира върху натъкнатитѣ на пушкитѣ войнишки ножове.

— „Свалете ножоветѣ и въ частьта!“ изкомандва Тромпевъ на войницитѣ, освобождавайки и войници и арестантъ.

Случката съ французина бѣ известна на Тромпева. Той нѣмаше нужда отъ моитѣ показания, а отъ единъ партньоръ за „пикетъ“. Играемъ два часа на карти и приключваме „пикета“ съ единъ протоколъ, който не само ме изкарваше невиненъ, но едва ли не бѣ превърналъ протокола въ хвалебственъ адресъ, съ който ми се отправяше похвала за стореното.

Тромпевъ бѣ писалъ, каквото му бѣ хрумнало, движенъ отъ истината и отъ доброто си сърдце.

◆◆◆

Стражево охранение. Вече денонощие стоимъ съ моя полу-взводъ на опасната застава „Брѣстъ“.

Къмъ десеть часа преди обѣдъ на следния день по телефона бѣ предадена заповѣдьта да напусна веднага заставата и да се явя въ щаба на полка. Заповѣдьта ми се предаваше отъ адютанта на полковия и по-късно неговъ зетъ, поручикътъ Серафимовъ. Този последниятъ съ излишна настойчивость подчертаваше изричната заповѣдь на полковия.

Да напусна заставата всрѣдъ бѣлъ день това бѣ безумие. Освенъ сигурна смърть за себе азъ щѣхъ да издамъ и разположение на полу-взвода. Англичанитѣ това и чакаха.

Ако наистина толкова имъ бѣхъ потрѣбенъ, нека дойдатъ да ме вематъ. А за сега никакви закани на адютанта не сѫ въ състояние да ме измъкнатъ отъ окопитѣ.

Часоветѣ минаватъ въ тревожна размисъль върху причинитѣ на тая странна заповѣдь, която не държеше смѣтка, че ме излага на сигурна смърть. По-късно щѣхъ да разбера, че именно това бѣ искала нечия бременна отъ тежка злоба съвесть. Но тогава азъ още не мислѣхъ за главната квартира и за генералъ Славчева. Но за какво бѣ тая безогледна заповѣдь?

Следъ нѣколко часа заповѣдьта още по-енергично и по-настойчиво се повтаря. Да откажа и този пѫть това влечеше следъ себе жестокитѣ санкции на военно-наказателния законъ.

Какво да правя? Войницитѣ псуватъ ведно съ мене сълудничавата заповѣдь, но точно сега трѣбваше да дамъ примѣръ на подчинение и дисциплина.

♦♦♦

На двеста крачки отъ заставата е Дойранското езеро. Изкачамъ отъ окопа и като лудъ съ всички сили тичамъ къмъ езерото. Когато съмъ вече на петдесетина крачки отъ него неприятелскитѣ картечници нервно затракаха. Тѣхниятъ ревъ удвоява силитѣ ми, докато водитѣ на езерото ме скриватъ отъ очитѣ имъ. Ровя се въ тръстьта на езерото известно време и се измъкватъ незабелязанъ отъ никого, отправяйки се къмъ щаба. Студениятъ вѣтъръ прониква презъ мокритѣ ми дрехи и вкоченясва тѣлото ми. Но когато въ щаба на полка трима войника ме подкарватъ пакъ съ натъкнати ножове къмъ военнополевия сждъ въ село Фурка, едни по-други, особени тръпки, полазватъ по измръзналото ми тѣло.

Страшна тревога предъ пълна неизвестность. Въ село Йорганджели майоръ Славчо Ковачевъ и Чудомиръ Кантарджиевъ, изненадани отъ моя халъ и изпълнени съ другарско съчувствие, ми даватъ сухо облѣкло и малко чай. Но думитѣ имъ сж по-топли отъ чая и отъ приятната топлина на огнището, която раздвижва замръзналитѣ ми мускули.

♦♦♦

Следъ краткия престой въ Йорганджели отново се отправяме на пжть. Въ село Фурка сме привечерь. На следната утринь ще бжда изправенъ да отговарямъ за неизвестно престжпление. Мжчехъ се да бжда спокоенъ. Но строгостьта, съ която

бѣхъ измъкнатъ отъ окопитѣ, начинътъ по който бѣхъ охраняванъ като арестантъ и бързината съ която бѣ процедирано, далече не навѣваше благоприятна и невинна развръзка.

Прекарвамъ въ ареста една тревожна, една безсънна нощь. Въ хиляди съмнения преравямъ цѣлия си животъ и търся обяснение на това, което ставаше съ мене. Но на следната утринь, когато секретарьтъ на сжда прочете въ арестанската ми стая, за да не се бавелъ сжда, обвинителния ми актъ, една огромна тежесть се смъкна отъ плещитѣ ми.

Обвинителниятъ актъ питаше, а сждътъ се готвѣше да отсжди тежка присжда за човѣка, който не бѣ се явилъ петнадесеть дни следъ мобилизацията въ казармата.

Не петнадесеть дни *следъ*, а петнадесеть дни *предъ* мобилизацията вече бѣхъ сложилъ скромното си азъ въ услуга на родината. Грѣшката на нѣкой архиварь ме изправяше сега при драконовска обстановка предъ военния сждъ. Но само архиварска грѣшка ли бѣ това? Прекалената ревность на главната квартира издаваше озлоблението на генералъ Славчева. Последниятъ бѣ търсилъ „цака“ и бѣ я намѣрилъ, съвсемъ погрѣшно тукъ.

•••

Сждебното заседание бѣ открито. Дѣлото бѣ въ ходъ. Председательтъ на сжда, полковникъ Върбановъ, следъ първитѣ си въпроси и отговоритѣ ми, схваща заблуждението, въ което бѣ вкаранъ

сѫда и гледаше да претупа набързо формалната часть на процеса.

Имаше думата прокурорътъ капитанъ Пачелиевъ. Обвинителната му речь бѣ насочена вмѣсто къмъ менъ срещу онѣзи, които подхвърляха на гавра честьта на единъ войникъ.

Формалностьта, споредъ председателя, трѣбваше да отиде до край. Назначениятъ ми защитникъ д'офисъ, трѣбваше да поеме „защитата" ми. Краятъ на тая сѫдебна комедия бѣ вече нетърпимъ. Силно раздразненъ протестирамъ срещу всѣки опитъ за защита отъ страна на д'офиса. Нѣмаше отъ какво да бѫда защищаванъ.

Моята невинность, моралниятъ тормозъ съ ареста и разкарването ми изъ цѣлата позиция като престѫпникъ и идването ми въ сѫда направо отъ окопитѣ бѣ ми спечелило симпатиитѣ на цѣлия сѫдебенъ съставъ. Председателътъ на сѫда изостави формалностьта, давайки ми „последната дума". Сега идваше мой редъ да приказвамъ. И азъ приказвахъ десетина минути, презъ този день така, както се е приказвало твърде рѣдко въ „последни думи".

Сѫдътъ схваща думитѣ ми като наболялъ протестъ на единъ зле оскърбенъ човѣкъ и не реагира.

Охраната е освободена. Оправдателната присѫда прочетена. Значи, бѣхъ изложенъ на явна смърть при „Брѣстъ", за да бѫда доведенъ тукъ и изслушамъ една „оправдателна" присѫда?

◆◆◆

Връщайки се въ полка, срѣщамъ отново майоръ Ковачевъ въ село Йорганджели. Отвратенъ

отъ това, което се бѣ случило съ мене, той се заричаше да ме измъкне отъ ноктитѣ на хората, които бѣха решили да ме поднасятъ курбанъ на злобата си.

Още не пренощувалъ въ ротата си, една нова заповѣдь ме викаше обратно въ щаба. Майоръ Ковачевъ бѣ одържалъ обещанието си. Съ тая заповѣдь бѣхъ отчисленъ отъ полка и зачисленъ къмъ интенданството.

◆◆◆

Въ село Йорганджели, въ интенданството на бригадата, при майоръ Ковачевъ заварвамъ полковникъ Тильо Колевъ. Сконфузенъ отъ новата си длъжность предъ бригадния си командиръ, азъ избѣгвамъ погледа му. Но силниятъ погледъ на полководеца и топлитѣ му думи ми дават куражъ и азъ слушамъ прехласнатъ началническитѣ му напѫтствия. Споредъ думитѣ му бѣхъ изпълнилъ дългътъ си на бойното поле. Бригадниятъ ми командиръ искаше отъ мене сѫщото старание и въ новата ми служба.

◆◆◆

Мотивътъ на майоръ Ковачевъ да ме „изземе" отъ полка, бѣ нуждата отъ човѣкъ, който да знае нѣмски и служи като продоволственъ посрѣдникъ на бригадата при германцитѣ. Тоя родъ служба ме задържа по-продължително въ желѣзно-пѫтния вѫзелъ — гара Дедели.

Познавайки значението на този важенъ тиловъ пунктъ, съглашенскитѣ аероплани ежеднев-

но, по-нѣкога по нѣколко пѫти дневно, бомбардираха Дедели. Но скоро една командировка ме отправяше въ Нишъ пакъ по интендантска работа.

На връщане отъ Нишъ азъ се отбивамъ въ Скопие да навестя нѣкои познайници и другари. Знаехъ, че въ скопското губернаторство работѣше македонскиятъ дѣецъ Христо Матовъ. Отивамъ да го видя и да си побъбримъ.

Той ме посреща радушно, нѣщо повече, съ нескриванъ приятелски възторгъ. Не сме се виждали отдавна и има какво да си кажемъ. Прочее съ Христо Матова човѣкъ винаги имаше какво да си каже. Но онова, което и двамата ни вълнуваше това, което изпълва разговоритѣ ни е евентуалния край на войната и сѫдбата на Македония. Щѣхме ли да запазимъ освободенитѣ родни земи въ предѣлитѣ на отечеството? Ровейки се въ бѫдещето нито азъ, нито Хр. Матовъ можехме да дадемъ какъвъ и да е отговоръ.

Ревниво пазещъ нѣкога пълната независимость на В. М. Р. О. отъ всѣкакво вмѣшателство, сега Хр. Матовъ изтръпваше при мисъльта, че българската армия ще отстѫпи макаръ и педя македонска земя. Националното чувство на родолюбивия македонски даскалъ отъ битолско ръмжеше анатеми срещу всѣка подобна мисъль, която за него не бѣше нищо друго освенъ тъмна родоотстѫпническа ересь.

Подъ знамената на всебългарския националенъ подемъ Хр. Матовъ се бѣше преобразилъ, по-право, показваше истинската си патриотична физиономия. Но азъ си го спомняхъ въ този мигъ

и такъвъ, какъвто го бѣхъ наблюдавалъ да цапа до колѣне въ калта на онази революционна уличка, изъ която крачеха неопетнени и горди синове на революцията, редомъ съ типични и окаяни търгаши, спекулиращи съ дѣлото на свободата.

Мѣстото на Хр. Матова, обаче, не бѣше нито при първитѣ, нито при вторитѣ. Успѣлъ да си създаде въ срѣдитѣ на вжтрешнитѣ единъ неоспорванъ авторитетъ, той винаги се стремѣше да затвърди личното си положение. Това не бѣ смъртенъ грѣхъ, но този карiеристиченъ похватъ, колкото и оправданъ отъ дарбитѣ на Матова, го правѣше не особено симпатиченъ въ срѣдитѣ на другитѣ македонски крила.

Обладаващъ доста добродетели, Хр. Матовъ се отличаваше съ една рѣдка воля, която го отдѣляше отъ общата маса на революционнитѣ лидери. Ала неговитѣ противници отъ враждуващитѣ помежду си македонски лагери го ценѣха само до толкова, доколкото можеха да се възползуватъ отъ силата на влиянието му при всички преговори за обединение съ вжтрешнитѣ. При тѣзи чести преговори Хр. Матовъ не пропущаше да подчертае личностьта си. Това събуждаше усмивки, а често и порицания, но Матовъ все повече затвърдяваше всрѣдъ вжтрешнитѣ разтящия си авторитетъ.

Сега, понесенъ отъ буйната патриотична вълна, Хр. Матовъ съ трепетъ следеше капризния барометъръ на общобългарската сждба. Талантливъ и прямолинеенъ, пламенниятъ родолюбецъ Ма-

товъ изпълняваше дълга къмъ родината, както можеше.

Набъбрали се до насита, ние сърдечно се раздѣляме.

Ала когато се изкачвамъ по първитѣ стѫпала на губернаторството, случаятъ ме сблъсква съ скопския генералъ-губернаторъ Александъръ Протогеровъ. За моя крайно неприятна изненада Протогеровъ се доближава съ разлѣто въ широка усмивка лице и съ протегната рѫка. Продължавамъ да козирувамъ безъ да подавамъ рѫка. Протогеровъ ме тупа приятелски по рамото и не подбира сърдечнитѣ си думи, а другата му рѫка все още виси протегната въ въздуха.

—„Дай си рѫката, бе!“ се провиква генералътъ. Но азъ предпочитахъ да козирувамъ предъ една неискренна интимность. Предъ страха да не се изроди сцената въ фарсова такава, турямъ край на това, което въ очитѣ на присѫствуващитѣ можеше да изглежда вече като детинска сръдня. Протогеровъ, обаче, е наумилъ нѣщо. Той предлага да отидемъ въ дома му и да поговоримъ малко. Възразявамъ, че вече е време да си отпѫтувамъ и че часоветѣ на командировката ми сѫ прочетени. Всесилниятъ губернаторъ ме гледа усмихнатъ и като че, подозиращъ хитрата ми маневра да се изплъзна отъ гостоприемството му, лукаво усмихнатъ поема отговорностьта за закъсняването ми·

◆◆◆

Въ прекрасно подредения домъ на губернатора още на вратитѣ ни посрѣща моятъ познайникъ ординарецътъ на Протогерова — Битраковъ.

—"Битракъ, дай вино и нѣщо за хапване, гости ти водамъ", заваляйки думитѣ си въ македонско наречие, се обръщаше къмъ ординареца си генералътъ.

Закусваме и говоримъ. Неособено добритѣ чувства, които храня къмъ Протогерова, задържатъ залъцитѣ, на гърлото ми. Виното ще помогне да преглътна залъцитѣ, но какъ можехъ да преглътна дружбата на двамата революционни сиямски близнака? Какъ щѣше да смѣли сега българскиятъ стомахъ горещата попара, въ която и Тодоръ и Протогеровъ бѣха наливали толкова горѣщо масло? И на края азъ питахъ Протогерова, какво именно го бѣ привързало къмъ Александрова, откжсвайки го отъ другарската му офицерска върховистска срѣда?

Премълчавайки много отговори, на многовъ проси, за Протогеровъ бѣ, като че ли, най-сжществениятъ този за Македония и за отношенията му съ Тодоръ Александровъ. Но преди да начене да говори, съ кротъкъ тонъ, той ме питаше, защо се бѣхъ нахвърлялъ така несдържано върху му и съ това бѣхъ настроилъ цѣлата позиция срещу него. — "Защо ме ядешъ толкова бе, Михаиле?" ме питаше Протогеровъ. Ала той бѣ получилъ предварително моя отговоръ.

Презъ насрѣщния прозорецъ, заслушанъ въ думитѣ на генерала, азъ съзерцавамъ Скопие и се радвамъ на най-голѣмия градъ на Македония,

плисканъ отъ водитѣ на Вардара. Плискатъ изъ задимената ни отъ цигаревия димъ стая думитѣ на една изповѣдь. Тече въ ушитѣ ми откровението на генерала и азъ полагамъ усилия да му довѣря. Имаше нѣщо необикновено въ тѣзи интересни часове отъ моя животъ. Единъ генералъ-губернаторъ, съ влажни очи и съ лекъ тембъръ на гласа, се извиняваше, но ако това е силно казано, се обясняваше предъ единъ старши подофицеръ. Старшиятъ подофицеръ, обаче, клатѣше скептично глава. Генералътъ се мжчеше да бжде убедителенъ. Той твърдеше, че не билъ изневѣрявалъ на офицеритѣ-върховисти.

—„Та нали това, което съмъ сега, го дължа само на тѣхъ? Какво бѣхъ нѣкога, нѣма да забравя никога. Това което съмъ сега, зная на кого го дължа" Въ тѣзи му думи, прозвучаха най-нѣжнитѣ тонове на другарската признателность. Но върху какво бѣ изградена фаталната, неестествената му дружба съ Тодоръ Александрова? Тукъ, Александъръ Протогеровъ се мжчеше напраздно да бжде убедителенъ съ думитѣ:

—"Азъ вървя по стжпкитѣ на генералъ Цончевъ". . .

Съ принудена скромность, Протогеровъ виждаше, че „сждбата е пожелала", той да довърши недовършеното дѣло на Цончева и той вѣрваше въ това, което говорѣше, нѣщо повече, разчиташе на успѣхъ. Споредъ него и Тодоръ Александровъ имаше сжщитѣ върховистски схващания. Въ това и азъ не се съмнявахъ, защото за Тодора, въ освободителната борба нѣмаше дълбокитѣ тамъ бездни на идео-

логичната подкладка и той бѣ заимствувалъ всичко отъ върховизма. Па и за него не бѣ важна никаква идеология. Въ смътни за самия Протогеровъ модулации, той се мжчеше да ме въвлече въ лабиринтитѣ на своята „сложна“ и таинствена политическа игра. Лабиринти, изъ които невзрачни като мене люде, трѣбваше де се загубятъ и да се откажатъ по-нататъкъ да надничатъ тамъ, гдето бѣ забранено за смъртнитѣ. Що се отнасяше до Тодора, той щѣль да се справи съ него въ решителния моментъ, но за сега не било нуждно това. Още не бѣ дошло времето му.

Генералъ Протогеровъ млъкна. Въ кратката пауза на мълчанието си той се мжчеше съ погледъ да проникне въ душата ми и обгърне завоювания психологически теренъ. Но въ моя безразличенъ и помжтенъ отъ изпитото вино погледъ, той бѣ разбралъ, че тънката и прозрачна постройка на мудрословието му бѣ останала дори незабелязана.

Протогеровъ отново начена да наканиже твърдението си, че той е противъ Тодоръ Александрова и че той ще го острани при нужда.

Никому, обаче, не бѣха нуждни тѣзи обещания. Ала Протогеровъ подаваше ржка на некавалерски изоставенитѣ отъ него и вече за винаги изоставили го, другари изъ срѣдитѣ на офицеритѣ върховисти.

Напусто.

Леко отвеждамъ разговора на друга тема. Генералътъ настоява да остана въ Скопие при него. Чувствувахъ се добре и въ бригадата си. Отказахъ. И той знаеше, защо ме прибира подъ

червената подплата на генералския си шинелъ и азъ знаехъ защо отказвамъ. Нѣмаше да се надхитримъ.

Сбогувайки се съ гостоприемния генералъ-губернаторъ, азъ обещавахъ при всѣко минаване отъ тукъ, редовно да се отбивамъ.

***

Въ тила новинитѣ изобилствуваха. Изобилствуваха и възможности да се следи и европейския конфликтъ.

Въ паметь на една отъ най-гигантскитѣ морски битки презъ свѣтовната война, тилътъ отъ съюзническа солидарность пѣеше борческия мотивъ:

„Черно, бѣло и червено,
Гордо знамето се вѣй,
И къмъ небеса прострѣно,
Звучно Скагеракъ то пѣй"...

На северъ, въ далечното Нѣмско море две могжщи флоти бѣха премѣрили сили, оспорвайки си господство надъ морета и океани.

При Скагеракъ английската и германска флоти си бѣха дали решително сражение, което съвсемъ не реши проблемата за морско надмощие. Следъ денонощния бой, въ който бѣха взели участие крайцери, броненосци, разрушители, миноноски и всички родове военноплавателни сждове на Великобритания и Германия, дветѣ флоти се бѣха оттеглили. Отнасяйки всѣка за себе си по едно жестоко поражение и дветѣ флоти, обаче,

щѣха най-немилостиво да лъжатъ народитѣ си съ по една победа.

Въ Лондонъ и Берлинъ, въ Германия и Великобритания, въ Съглашението и въ Съюза, празднуваха по своему „победата". Ала въ това време английската флота продължаваше да владѣе морскитѣ пѫтища въ свѣта, смущавана отъ немирнитѣ подводници на германската марина.

Свѣтовната слава на подводника „Дойчландъ" растеше. Той никнеше тамъ, кѫдето никой не бѣ го посѣлъ.

◆◆◆

Но, ако Скагеракъ не бѣ поражение за Великобритания, то трагичната смърть на Лордъ Киченеръ бѣ ударъ въ сърдцето на Съглашението

Русия зашеметена отъ гибелната за нея офанзива на Хинденбурга, лишена отъ инициатива и дезорганизирана, сѣкашъ бѣ извадена отъ строя. Енергиченъ, съ стоманена ржка и воля, лордъ Киченеръ бѣ отпѫтувалъ съ единъ изключителенъ щабъ отъ военни капацитети къмъ разлагащата се отъ духа на Разпутина империя. Лордътъ отиваше въ Русия, за да ѝ възвърне боевата мощь и единъ активенъ сътрудникъ на Съглашението. Заминаването бѣ пазено въ най-строга тайна. Обаче тайнитѣ служби на воюващитѣ не спѣха. Мисията на Киченера бѣ разкрита отъ германцитѣ. Датата на тръгването, маршрутътъ и името на броненосеца, върху чийто бордъ щѣше да отплува къмъ рускитѣ брѣгове надеждата на Англия и Съглашението, сѫщо така бѣха известни.

Една подводница, въ коварна засада изъ Севернитѣ морета, при островитѣ Ориней, бѣ посрещнала бронирания крайцеръ „Хямпшайръ“ и му бѣ пуснала смъртоносната си торпила.

Свидетелка на страшната морска драма, подводницата, скарана съ всички хуманитарни закони, бѣ гледала да се давятъ предъ очитѣ ѝ съ тѫпо равнодушие и Киченеръ и щаба му и невиннитѣ моряци до последния човѣкъ отъ екипажа на „Хямпшайръ“.

Англия оплака Киченера. Съглашението дълбоко почувствува загубата. Кралътъ бѣ заповѣдалъ на всички офицери едномесеченъ трауръ, но офицери и войници щѣха да го носятъ по-дълго въ душитѣ си.

Съ две думи, цѣлиятъ печатъ на Великобритания считаше смъртьта на лорда като национално бедствие.

•••

Докато въ моретата на северъ германскиятъ флотъ и гласътъ на адмиралъ Шееръ не бѣха безъ значение, на югъ, изъ Срѣдиземноморския басейнъ, съглашенскиятъ флотъ кръстосваше на воля. Този флотъ бѣ блокиралъ пристанищата на Гърция и предъ Пирея диктуваше щенията на Съглашението. Германофилска кралска Гърция бѣ приела всички искания на силитѣ „покровителки“ както тѣ сами се бѣха назовали и Антантата, на длъжъ и ширь, се бѣ ползувала отъ „благосклонния“ неутралитетъ на съвременна Елада. Междувременно, всрѣдъ разпрата на краль Константина и Венизелоса, Гърция безпомощно наблюдаваше

издъхващата си независимость подъ ботушитѣ на българскитѣ и съглашенски войски.

Българитѣ си възвръщаха свои земи и това не бѣ толкова болезнено за Гърция. Но съглашенскитѣ пълномощни министри въ Атина дръзко се разпореждаха съ жалкия изродъ на Византия. Подъ шефството на Заимисъ единъ новъ кабинетъ, рожба на съглашенския натискъ, бѣ приелъ всички искания на Антантата.

Въ общото поведение на Гърция, обаче, презъ тежката за нея криза, отъ началото на европейската война до нейния край, имаше нѣщо фарсово, ала вѣрно отразяващо гръцкия манталитетъ. Така въ едно и сѫщо време гръцкиятъ краль Константинъ пишеше трогателно сърдечни писма на Кайзера, въ които му подчертаваше неизмѣнность къмъ расата и родствената кръвь, както и вѣрность до край. Венизелосъ, отъ своя страна вършеше сѫщото, затрупвайки съ приятелски декларации Съглашението.

Съюза и Антантатътъ, една отъ дветѣ страни, все щѣше да излѣзе победителка. Янусъ бѣ единъ отъ многочисленитѣ богове на класическа Гърция. Днешнитѣ ѝ държавници, отъ Краля до Венизелоса, бѣха устроили специаленъ култъ къмъ Януса. Всрѣдъ водевилното въ това поведение имаше и нѣщо патриотично.

◆◆◆

Съ поразителна прилика, това, което ставаше въ Гърция, се преповтаряше и въ Румъния.

Презъ августъ, обаче, Румъния напусна дву-

личната игра и влѣзе въ войната. Обявявайки война на Австро-Унгария, Румъния фактически обявяваше война на Съюза. Германия пое хвърлената ржкавица. България и Турция нѣмаше да закъснѣятъ да сторятъ сжщото.

Отъ сега нататъкъ, къмъ бюлетинитѣ издавани отъ нашия щабъ на действуващата армия щѣше да се прибави новъ фронтъ — с е в е р е н ъ.

Още въ първитѣ дни и отъ северъ победата се усмихна на българското оржжие. Една седмица бѣ достатъчна на българския войникъ, за да реализира следъ Мазурската кампания на Хинденбурга най-блѣскавата победа въ общо-европейската война.

На 6 септемврий 1916 година, въ часа два и половина следъ пладне, втората отбранителна линия южно отъ Тутраканската крепость, следъ кръвопролитенъ бой, бѣ паднала въ български ржце. Подъ звуцитѣ на Добруджанския маршъ, въ една вихрена атака и съ едно стихийно ура! фортоветѣ на непревзимаемата крепость се бѣха огъвали и падали единъ следъ другъ подъ ураганния напоръ на атакуващитѣ. И когато предмостовата Тутраканска крепость бѣ паднала въ български ржце, гарнизонътъ на крепостьта бѣ капитулиралъ.

Ударътъ на българскитѣ войски бѣ гръмотевиченъ, победата блѣстяща. Осемь пехотни полка, два артилерийски, цѣлата крепостна артилерия, четири стотици офицери съ трима бригадни командири, стотина модерни орждия и едно изобилие отъ картечници, пушки и бойни припаси

ето цифритѣ, които говорѣха за размѣра на победата. Но единъ куриозъ изпълваше съ задоволство душитѣ на бойцитѣ. Между трофеитѣ личаха и две български батареи, завдигнати въ време хайдушкото нахлуване на румънитѣ презъ 1913 година отъ гарнизона въ гр. Фердинандъ.

Шеметната победа при Тутраканъ надъ нѣкогашния мародеръ придизвика радостна експлозия на духоветѣ въ България. Чувството за мѫсть започваше да се насища. Опиянени отъ бойната победа на българитѣ, съюзницитѣ се радваха отъ сърдце.

Пресата въ Унгария ликуваше, изразявайки настроенията на старитѣ български приятели — маджаритѣ.

„Пести Хирлапъ", пишеше между другото „. . . румънското нахалство получи приличното наказание. . ."

Виенскитѣ вестници хорово тържествуваха изказвайки възторга на цѣлата монархия отъ българското оржжие, което не за първи пѫть показваше на какво е годно.

„. . . България, тъй бързо и тъй ужасно си отплати за срамния грабежъ, който Румъния из, върши надъ Българския народъ въ най-тежкитѣ за него часове..."

Българскиятъ премиеръ Радославовъ не смогваше да отговаря на колегитѣ си отъ съюзнитѣ държави и хилядитѣ поздравителни телеграми отъ близки и далечни почитатели на българската бойна слава.

Въ Германия и Берлинъ сѫщо ликуваха.

Германскиятъ печатъ, во главе съ „ФосишеЦайтунгъ“ „Кройцайтунгъ“ и „Локалъ-Анцайгеръ“, говорѣше, за неописуемата радость, за моралното удовлетвоние и за неизмѣримото значение на победата.

Но най-оригинално посрещнаха Тутраканската епопея тогавашнитѣ ни съюзници — турцитѣ. Известието за блѣстящитѣ победи на българитѣ надъ „ромъно-рускитѣ армии“, бѣ докарало южнитѣ ни съседи въ ориенталски екстазъ. Тѣ особено намекваха „ромъно-рускитѣ армии“, като подчертаваха, именно, р у с к и т ѣ.

Носещи въ душата си споменитѣ за неизброими поражения, безпомощни, за да нанесатъ една своя победа надъ руситѣ, тѣ се радваха сега и то отъ сърдце на българскитѣ победи.

И тукъ всички вестници изказваха ентусиазиранитѣ си похвали за храбростьта и високитѣ достойнства на българина. Тѣхното мнение бѣ наистина меродавно. „Българската армия, пишеха военнитѣ ѝ капацитети, това е гордостьта на четворния съюзъ“.

Изъ колонитѣ на официозитѣ, „Танинъ“ и „Хилалъ“, въ дълги уводни статии, горещо честитявайки победата, турцитѣ отъ брѣговетѣ на Босфора, се обръщаха къмъ жителитѣ на глобуса съ думитѣ: „Великата победа при Тутраканъ посочи на свѣта смѣлостьта, твърдостьта и себеотрицанието на българина, както и безпредѣлната му обичь къмъ отечеството“.

Следъ заслуженитѣ възторжени вѣнцехваления за нашитѣ войски, турцитѣ съ нѣколко думи обясняваха истинскитѣ, дълбокитѣ мотиви на своята

радость, а именно: „българската армия въ Добруджа, защищава Цариградъ и оправдава най-голѣмия оптимизъмъ и най-високитѣ надежди".

Цариградъ, окиченъ както Берлинъ и Виена съ български знамена, празднуваше комшийската победа.

•••

Стихийната кавалерия на българитѣ, водена отъ генералъ Колева, както нѣкога въ древностьта по-бърза отъ неспирния вѣтъръ изъ равната степь на Добруджа, се носѣше буйно и неудържимо напредъ, като изоставяше небрежно задъ себе победа следъ победа. Бързо отстжпващитѣ румънски войски, негодни да окажатъ съпротива на малочисленитѣ български, стоварваха зда си надъ добруджанци.

Вината на това население бѣ, че бѣше чисто българско. И то плати твърде скжпо за произхода си, за привилегията, да живѣе въ люлката на българската държава. Съ жестокостьта на варвари, румънитѣ разрушаваха селища, избиваха и безчестѣха съ нечувана свирепость.

Въ поробената българска провинция Добруджа румънитѣ вилнѣеха. Това, обаче, нѣмаше да спаси нито Букурещъ, нито Румъния.

•••

Къмъ срѣдата на септемврий 1916 год. българскитѣ войски почти безъ да срещнатъ съпротива (Гърция още не бѣ влѣзла въ войната),

бѣха завзели Кавала. Гръцкиятъ корпусъ тамъ, цѣлъ цѣленичекъ по силата на една спогодба, „замина“ въ лагеритѣ край Берлинъ.

Въ Солунъ бѣ вече образувано съглашенофилското национално правителство на Венизелоса. Въ Атина кралтъ бранѣше германофилския „неутралитетъ“.

◆◆◆

Презъ нощьта срещу 22 ноември 1915 година единъ отъ владетелитѣ на четиритѣ обединени въ Централния съюзъ държави се пресели въ вѣчностьта.

Францъ Йосифъ I, Императоръ Австрийски и Краль на Унгария и Чехия, на 86 годишна възрасть, познялъ всички радости и скърби въ живота, се бѣ простилъ неусѣтно съ свѣта. Сждбата, която се бѣ отнасяла къмъ него еднакво благосклонно и жестоко, съ тази смърть го бѣ пощадила отъ най-жестокия си ударъ — да доживѣе трагичния за империята край на войната.

Доайенътъ на свѣтовнитѣ монарси, живата история на цѣла епоха, бѣ мъртавъ. Въ Майерлингъ при странни, при загадъчни обстоятелства Рудолфъ, единственятъ синъ на императора, бѣ заплатилъ съ цената на живота си една отъ най-прекраснитѣ лирични драми въ свѣта. Прѣкото престолонаследие следъ смъртьта на Рудолфа, бѣ преминало върху племенника на Францъ Йосифъ — Францъ Фердинандъ. Неговото убийство въ Сараево откри престола предъ стжпкитѣ на Ерцхерцога Карлъ Францъ Йосифъ.

Ерцхерцогътъ бѣ пристигналъ въ Шьонбрюнъ направо отъ бойнитѣ полета на империята. Командващъ армия на италиянския фронтъ, по-късно начело на група армии по руския фронтъ, смъртьта на императора го бѣ заварила на румънския фронтъ. Единъ войникъ се изкачваше съ енергични стѫпки къмъ най-блѣстящия европейски тронъ.

Когато презъ нощьта на 22 ноември 1916, въ малката зала на Шьонбрюнския дворецъ предъ родовия елитъ на овдовѣлата империя се яви младиятъ Ерцхерцогъ, единъ тихъ шепотъ, за пръвъ пѫть го назова — Императорътъ.

Получилъ вече символизиращия „таенъ ключъ" изправенъ до масата на разпятието, край което молитствено горяха запаленитѣ свѣщи, младиятъ човѣкъ, изслуша официалното съобщение на имперския външенъ министъръ, баронъ Буриянъ, за смъртьта на Францъ Йосифа.

По волята на протокола, баронъ Буриянъ бѣ запиталъ Карла — "желаете ли да заемете трона и поемете управлението на империята?" Съ утвърдителния отговоръ на Карла бѣ приключена церемонията съ тронясването на младия императоръ.

Десетина дни следъ смъртьта на Францъ Йосифа по цѣлия дунавски брѣгъ българскитѣ войски преминаха Дунава и овладяха срещния брѣгъ.

Зимничъ, Излазу, Раковица, Турну-Северинъ Бекетъ, Калафатъ и Гюргево, бѣха паднали следъ кръвопролитни боеве само за два дни въ български ржце.

Преминали Дунава, войскитѣ се понесоха стремително къмъ Букурещъ. Въ кървави сражения тѣ навсѣкѫде сломяваха отчаяната съпротива на румънитѣ. На 30 ноември българитѣ преодоляха отбранителната линия Комана — Бренищери — Сингурени и се приближиха на двадесеть километра отъ фортовата линия на Букурещъ. Само седмица по-късно нашитѣ войски се бѣха приближили на шесть километра отъ Букурешкитѣ укрепления. При рѣкитѣ Няжловъ и Арджешъ първа Софийска желѣзна дивизия водѣше буйното хоро на българския устремъ. Въ нейния напоръ се бѣ разбилъ и опита на френския генералъ Бертело.

По линията р. Няжловъ и долното течение на р. Арджешъ, Бертело бѣ хвърлилъ румънорускитѣ дивизии въ отчаяни атаки, съ задачата да пробиятъ фронта, да разкѫсатъ линията и съ това да се явятъ въ тилъ на съюзнитѣ армии, които настѫпваха отъ западъ и северо-западъ къмъ Букурещъ.

Планътъ бѣ академично замисленъ и съ отчаяни усилия провежданъ, обаче Бертело бѣ изтървалъ предъ видъ високата класа на българския войникъ. Въ гърдитѣ на желѣзната Софийска дивизия се бѣ разбила канцеларската продукция на френския командуващъ. Претърпѣли поражение, румънитѣ бѣха отстѫпили набързо столицата си предъ стѫпкитѣ на преследващитѣ ги войски.

***

Следъ Брюкселъ, Бѣлградъ и Цетина, Буку-

рещъ бѣ четвъртата столица въ пленъ на победоносните съюзни армии. Българскитѣ войски начело съ 25 пехотенъ полкъ, влѣзоха първи въ румънската столица. Народната радость въ България бѣ неописуема. Но благородството на единъ народъ, който се радваше на своитѣ бойни победи, изключваше злобата на отмѫщението. Единъ необузданъ човѣкъ, обаче, любитель на силнитѣ изрази, отъ висотата на заемания отъ него постъ, бѣ изразилъ най-неправдоподобно и най-глупаво народния възторгъ. Въ телеграмата си до генералъ Макензенъ, първиятъ подпредседатель на Народното събрание — д-ръ Момчиловъ, бѣ казалъ между другото следното:" . . . Като българинъ не мога освенъ да ви изкажа благодарностьта си съ всичката сила на оскърбената и озлобената (к.м.) си душа".

Безъ злоба, но и безъ съжаление България празднуваше наказателната експедиция надъ мародеритѣ. По „Калеа Виктория", презъ площади, булеварди и улици, въ преследване разбития противникъ, на фронтовацитѣ не бѣ останало време да се полюбуватъ въ „малкия Парижъ", на почивка и на топла храна. Тѣмъ бѣ достатъченъ възторга на онѣзи, въ чието име тѣ проливаха кръвьта си и печелѣха победи. Но когато българскитѣ войници бѣха минали край прекрасния дворецъ на князъ Стурдза, превърнатъ нѣкога отъ румънитѣ въ Министерство на външнитѣ работи, азъ разбирахъ чувствата, които ги бѣха вълнували.

Съ натъкнати ножове, съ победоносно ура!

по петитѣ на бѣглецитѣ, българитѣ, бѣха маршировали край сградата, въ която презъ 1913 година бѣ подписанъ единъ отъ най-безчестнитѣ и насилнически мирни договори—Букурещкиятъ. Съ остриетата на байонетитѣ си, българската армия, минавайки презъ Букурещъ, разкжса срамния актъ на международната нелоялность и необузданото насилие надъ падналия.

Букурещъ бѣ въ български ржце.

•••

Първитѣ признаци на преумората отъ войната вече трептѣха въ въздуха. Нѣколко инициативи за миръ изпълваха колонитѣ на вестницитѣ уви, само колонитѣ на вестницитѣ.

Отъ пожеланията на Римския Папа до нотата на Уйлсона разстоянието се изпълваше съ волята на воюващитѣ групи да спечелятъ победата и да диктуватъ мира. Но въпрѣки всичко идеята за мира вече вълнуваше народитѣ. Позиционната война бѣ превърнала всички фронтове въ почти неподвижни и мжчно предолими бариери за всички воюващи армии. Само румънскиятъ фронтъ правѣше все още изключение.

•••

Колелото на живота имаше своитѣ закони. Между голѣмитѣ събития азъ провеждахъ своята невзрачна тиловашка служба. Скоро, обаче, немирниятъ тилъ се развълнува отново, този пжть отъ твърде сериозно събитие.

Една командировка ме отвежда въ Нишъ.

Тукъ, премѣстенъ отъ Скопие, бѣ и Александъръ Протогеровъ като генералъ-губернаторъ на Моравската область. Удържамъ даденото нѣкога обещание и се отбивамъ при Протогерова. Посрещнатъ съмъ топло. Но разговоритѣ ни протичатъ мудно и съ досада. Той нѣмаше какво да ми каже, а азъ предпочитахъ да мълча. Така, бѣше подобре и за двама ни. Скоро се раздѣляме за да не се видимъ дълго следъ тази ни срѣща.

•••

Едно събитие, което бѣ разтърсило цѣла Сърбия и което никой по фронтоветѣ и въ тила не подозираше, вълнуваше неспирно Моравската область. Правѣше впечатление необикновено строгия воененъ режимъ въ Нишъ.

Какво се бѣ случило тукъ, какво бѣ възбудило духоветѣ и накарало военнитѣ да станатъ така бдителни и строги?

•••

Сръбскитѣ войски, пръснати изъ всички бойни полета на балканитѣ, се биеха далече отъ родната си земя. Въ безпомощно безсилие сръбскитѣ генерали и политически щабове непропущаха случай да заявятъ на свѣта, че Сърбия е жива. Това имъ бѣ нуждно за деня, въ който мирътъ щѣше да похлопа по вратитѣ на всички воюващи народи. Тѣ, сърбитѣ мислѣха за този день и се готвѣха за него. По мирнитѣ конференции тѣ трѣбваше да доказватъ границитѣ си и тѣ бързаха да складиратъ нужднитѣ имъ доказателства.

Когато, може би, щѣше да се третира моравския сюжетъ, сърбитѣ, твърде оскждни отъ сериозни доказателства, които можеха да подкрепятъ сръбския произходъ на тѣзи земи, подготвяха о време, чрезъ единъ смисленъ трикъ, едно могжщо доказателство. И тѣ бѣха изпратили въ Моравско известния си войвода Коста Пекянецъ и майоръ Войновичъ да повдигнатъ възстание. Но възстанието се разви само въ онази часть на Сърбия, която включваше областьта между Прокупле, Велики Ястребецъ и Мали Ястребецъ.

Единъ съглашенски аеропланъ бѣ изтърсилъ Пекянецъ въ Сърбия и той дълго щѣше да смущава дълбокия български тилъ. Нѣколко хиляди души бѣха застанали подъ знамената на смѣлитѣ възстаници. Десетки хиляди ятаци щѣха да укриватъ покровителствено множеството чети на бунтовницитѣ. Последнитѣ съ своитѣ действия бѣха открили нѣщо, като вжтрешенъ фронтъ, който задаваше доста грижи на главното командване.

Протогеровъ, комуто бѣха възлагани изобилни надежди, и който можеше да се справи лесно съ бунтовницитѣ, по непонятни причини бѣ смѣненъ. Възстаницитѣ дразнѣха съ набѣгитѣ си главната квартира и тя щѣше да потърси начинъ, да се справи съ тѣхъ.

◆◆◆

Привършвайки работата си въ Нишъ, азъ се завръщахъ обратно въ Дедели. Минавайки презъ Скопие научавамъ новината за смъртьта на полковникъ Борисъ Дранговъ.

Дранговъ, началникъ на школата за запасни офицери въ Скопие, членъ отъ групата Протогеровъ-Александровъ, неизвестно какъ си бѣ спечелилъ твърде шумна слава.

Злополученъ имитаторъ и лошъ подражатель на голѣми образци, които зле тълкуваше, Дранговъ, презъ глава цитираше Суворова, Драгомирова и други военни капацитети. Полковникъ Дранговъ, обаче, имаше и амбиция. Ала никой нѣмаше да се рови въ характера на тази амбиция и въ духовната сѫщность на прословутия полковникъ, ако съ този офицеръ нѣмаше да си послужатъ по-късно политически користолюбци.

На Тодоръ Александровъ бѣ необходимъ единъ увѣнчанъ съ ореола на герой офицеръ, съ чийто животъ той бѣше спекулиралъ. Но следъ неговата смърть никой нѣмаше да спре Александрова да спекулира и съ единъ трупъ, когото щѣше да кичи съ цвѣтята на несѫществуващи бойни подвизи, издигайки върху гигантски пиедесталъ единъ обикновенъ офицеръ. Прочее самъ Дранговъ опредѣли своя рангъ съ военно-педагогическата дейность, която дълго се движи въ безотговорната рамка на произвола и цинизма. Колко безпредѣлно скудоумие и тъпота бѣ нуждно покъсно на една тълпа лумпени, за да изгради обелиска на пораженството, върху чийто връхъ щѣше да се люлѣе бюста на единъ нашумялъ полковникъ.

Но да проследимъ накратко „героичния“ пѫть на революционера и полководеца.

Когато България тръпнѣше отъ македонската

освободителна трѣска и когато за интелигента бѣ въпросъ на честь, да преброди Македония въ героичния периодъ на нейната революционна стихия, офицерътъ Борисъ Дранговъ бѣ предприелъ само ловка революционна маневра. Безъ да се сбогува съ военната кариера и съ живота си, както това бѣха сторили всички върховисти-офицери, Дранговъ бѣ предпочелъ да вземе само двадесеть дни отпуска, а сбогуването съ живота споредъ него бѣ съвсемъ излишна работа.

Но и отъ Осоговскитѣ поляни все още въ българска територия Дранговъ не пропущаше случая да изнесе реална, практическа придобивка, затрупвайки бѫдещия си биографъ съ изобилнитѣ материали на своя „буренъ" животъ, посветенъ на велики каузи.

Въ четнишки екипъ, Дранговъ, смъкналъ за двадесеть дни офицерския мундиръ, бѣ оставилъ на мира военнитѣ капацитети на Русия и съобразно съ новата обстановка, бѣ пожелалъ да имитира поетично-революциония образъ на архипатриота, на славянския Хекторъ — Христо Ботевъ.

И отъ тѣзи Осоговски поляни бѣха потекли къмъ съпругата на Дрангова едни писма съ любовно-революционни словосъчетания, въ които изпѣваше съ горчивъ патосъ лебедовата си пѣсень „печалния рицаръ на бунта и свободата" — Борисъ Дранговъ.

Каква бѣше обаче изненадата ми, когато нѣколко години по-късно тѣзи писма на „поета-революционеръ"—бѣха клиширани и отпечатани въ единъ

търговско-революционенъ алманахъ на Македония и то на най-видно мѣсто.

Дранговъ, очевидно, бѣ организиралъ добре безсмъртието си съ помощьта на Тодоръ Александрова.

Петнадесеть дни четата на Дрангова, следъ като лениво се бѣ излежавала край границата, бѣ изненадана отъ единъ младъ граниченъ офицеръ, който се бѣ озовалъ предъ Дрангова и съ езика на възмущението бѣ отправилъ краткото предупреждение — или четата да премине границата или ще бѫде принуденъ да я обезоржжи и върне назадъ. Граничниятъ офицеръ бѣ подхвърлилъ на четата, по право на Дрангова, нѣколко часа за размисъль и си бѣ отишелъ.

Нѣмаше какво да се прави. Оттатъкъ бѣха турцитѣ, отсамъ срамътъ, позоръть. Дранговъ намѣри срѣдното разрешение.

Малко преди полунощь, сѫщата вечерь, четата бѣ преминала границата. Дранговъ, който нѣмаше време за губене изъ Македония, съ бавенъ ходъ бѣ разхождалъ четата си тая нощь, недалечъ отъ границата. Човѣкътъ, който бѣ дошелъ въ Македония подъ турско иго, за да регистрира бунтовническо звание бѣ ималъ щастие. Група въоржжени турци, които се бѣха натъкнали на четата, бѣха открили пушеченъ огънь. Дранговъ бѣ водилъ едно продължително сражение, съ което бѣ повдигналъ самочувствието на мѣстното население. Но следъ сражението Дранговъ, се бѣ завърналъ незабавно обратно на българска територия. Нека признаемъ, при това единствено

сражение, Дранговъ бѣ проявилъ изненадващъ куражъ.

Нима бѣ виновенъ той, че за него, само слѣдъ нѣколко часовъ бой, нѣмаше другъ изходъ, освенъ отстжплението? И само следъ тѣзи нѣколко часа отъ влизането си въ Македония, опърленъ отъ барутния димъ, Борисъ Дранговъ, вече канонизиранъ войвода, живъ и здравъ, безъ да даде нито една жертва, съ горда надменность, бѣ изгледалъ граничния български офицеръ, който го бѣ просто натирилъ въ турска територия.

На току-що напуснатитѣ Осоговски поляни, „войводата" бѣ далъ „прощаленъ банкетъ" на четницитѣ си и отпжтува за войсковата си часть съ ореола на бунтовникъ, който бѣ „врѣлъ и кипѣлъ" върху кладата на революцията ведно съ всички, па и повече отъ всички...

Ето революционната дейность на Борисъ Дранговъ.

Но ако въ революционната кариера на Дрангова може да проблѣсне единъ подвигъ, току-що разказаниятъ, то върху войнишкото му дѣло, напраздно почитателитѣ му ще се ровятъ изъ всички бойни реляции, за да открияТъ причинитѣ на изненадващата му слава. Тѣ наистина ще откриятъ нѣщо въ тѣзи бойни реляции, но това не ще прибави нищо къмъ изкуствено скърпената му „бойна слава".

Далечъ отъ ужаса на много отъ боевете на 11 македонска девизия, Борисъ Дранговъ, се бѣ нагърбилъ съ отговорната мисия на военененъ педагогъ. Началникъ на Скопската школа за запасни офицери,

Дранговъ именно тукъ бѣ оставилъ часть отъ себе си. Безскрупуленъ демагогъ, той, Б. Дранговъ успѣваше да се издигне предъ очитѣ на поинтелигентнитѣ си школници, загръщайки върху мършавитѣ си плещи само чужди одеяния. Но и тукъ той не отиваше далече, защото не разбираше езика на други полководци, освенъ този на рускитѣ такива. И Дранговъ презъ глава ги цитираше, като старателно пропущаше кавичкитѣ.

Избѣгвайки да посочи почти винаги авторитѣ, Дранговъ, копираше, компилираше и авторизираше фрази, които му бѣха припечелили чужда, заимствувана, незаслужена и изкуствено поддържана слава.

Робъ на суетата и фразата, полковникъ Дранговъ не държеше смѣтка, какво бѣ казалъ, а какъ звучеше казаното, какъвъ ефектъ бѣ произвѣло то.

И той каза твърде лишни думи.

Въ България по-късно, щѣха да търсятъ въ дива суетня, кой бѣ докаралъ пораженския актъ при Добро-поле. Твърдя, че може би, не последенъ въ редицата на виновницитѣ за Добро-поле, бѣ и началникътъ на школата за запасни офицери въ Скопие. Защото този висшъ военененъ, отъ висотата на своя рангъ, не веднажъ бѣ подхвърлялъ свръхъ-пораженската фраза, която деморализираше изнурените войници: — „войници, има хлѣбета, има момчета; нѣма хлѣбета, нѣма момчета“... Все той, насищайки нуждата да се хареса, често преповтаряше суперъ-пораженския, вѣроломния мотивъ — „праздна раница, не пази граница“...

Уморени, смазани отъ непосилно тегло и съ изтощена отъ дълго и страшно нервно напрежение психика, войницитѣ поглъщаха съ охота най-пораженскитѣ думи, които чу фронтътъ и които излизаха отъ устата на единъ отговоренъ и висшъ военно-началникъ. Тѣзи думи плъзнаха по боевитѣ линии, тѣ заливаха тила, нахлуваха изъ окопитѣ, човъркаха въ душитѣ на войницитѣ и въ тѣзи души засѣдна червеятъ на съмнението върху смисълътъ на други понятия, съ които бѣха закърмени въ семействата, въ училищата, въ казармата.

Дългътъ, честьта, свободата, родината, националнитѣ идеали, ето понятия и думи, които губѣха всѣко значение предъ словесното зловоние на полковника, който покриваше духовната отлика на човѣка отъ животното съ физиологическитѣ нужди на войника. Но той, въ своята ненаситна жажда да се хареса на войницитѣ, не пощади и офицеритѣ, като грубо рушй дисциплината, ругаейки ги предъ тѣхъ. Свидетелствата за това сж толкова многобройни, че ставатъ излишни.

Въ името на какво вършеше своето разрушително дѣло Дранговъ? Социалъ-революционни концепции ли го движеха?

Не, той търсѣше слѣпешката само слава, която не можеше да постигне съ бойни отличия. Съ думи, съ жестоко пораженски думи, той постигна слава, но печална слава, на която никой и никога нѣмаше да завиди. Ала щастието трептѣше съ покровителствена ржка надъ този полковникъ. Една граната отъ дългобойно орждие, която бѣ

попаднала далече задъ позициитѣ, бѣ поразила смъртоносно Борисъ Драгова.

Никога не съмъ се прекланялъ предъ великодушната мждрость на древностьта — „за мъртвитѣ, или добро, или нищо". Не! Когато пораженското дѣло на мъртвия е живо, не бива да се покрива съ забрава и вината на мъртвия.

•••

Следъ смъртьта на Драгова, Тодоръ Александровъ грабна трупа на усопшия и го понесе, като неповторима реликва на бойната слава(?!). Примѣръть на Александрова бѣ последванъ покъсно и отъ други. Политическата спекула на Александрова донесе и следсмъртна слава на полковника. Стихоплетъ нѣкакъвъ бѣ съчинилъ и пѣсень на падналия. . .

. . . . . .

Съ насъ, е подполковникъ Дранговъ,
Причутия и храбъръ, вождъ, вождъ, вождъ. .

. . . . . .

За каква храбрость говорѣше пѣсеньта, за винаги ще остане тайна. Но ако нѣкой разбули нѣкога тази тайна и посочи на едно единствено бойно отличие на полковника, азъ ще разкъсамъ тѣзи страници на всеотрицание личностьта и дѣлото на овинения офицеръ. Но, навсуе, ще чакамъ изобличение.

До сега, обаче, въ разговори съ мнозина които сж били въ досегъ съ Борисъ Драгова, като негови началници азъ не чухъ това изобличение. Нѣщо повече, въ думитѣ на генералъ Не-

дѣлковъ Христо, героичниятъ командиръ на Първа Софийска желѣзна дивизия, чийто началникъ щабъ бѣ Дранговъ, резюмира общата преценка за него така: „Единъ обикновенъ офицеръ роденъ за актьоръ и непоправимъ позьоръ".

Къмъ този атестатъ азъ нѣмаше какво да прибавя.

Ала по-късно за подобенъ доказанъ войнишки атестатъ, организирана група отъ безочливи люде, несмущавани отъ никого и преситени отъ дръзка наглость щѣха да създадатъ фондъ за овѣковѣчаване паметьта на единъ офицеръ, жестоко провиненъ и справедливо изобличенъ отъ най-висшитѣ си началници.

Все сжщитѣ безсрамни люде, щѣха да устройватъ въ негова честь паметни утра; щѣха да му посвещаватъ дълги колони вестници съ съмнителна обществена репутация, подреждайки го между Напалеона, Суворова и Молтке (в-къ „Зора" и др.); нему, почетни комитети щѣха да дирятъ и не намиратъ достойно за него мѣсто за паметникъ изъ всички столични стъгди и мегдани; нему, Дрангову, тази група непочтенни и безотговорни хора и лоши българи, щѣха да изграждатъ и другъ, нержкотворенъ паметникъ, превръщайки името му въ никому ненуждна легенда.

Кому услужватъ тия хора и днесъ? Кого и какво сочатъ на грядущитѣ? Защо? Въ името на какво? Но ако въпрѣки този викъ изтръгнатъ изъ страницитѣ на тази книга, тази безотговорна тълпа отъ „почитатели" издигне Дрангову паметникъ, тогава хиляди мъртви офицери, хиляди

витязи на духа, загинали въ първитѣ редици на боевете ще извърнатъ гърбъ на неблагодарната родина въ безкръстнитѣ си гробове.

•••

Сдържано недоволство, за сега безъ видими прояви, се ширѣше изъ фронтовашкитѣ линии. Зле организирана, интенданската служба на армията вършеше по своему пораженското си дѣло. Може би, дълбокитѣ причини за това пакъ лежаха другаде. Грубитѣ, егоцентрични инстинкти на съюзническитѣ интендантски служби, съ неокачествима дързость, зеръ въ тѣхни ржце се намираше главното ржководство на съюзнитѣ армии, нахално провокираха единъ гладуващъ народъ и изтощената му отъ недояждане, полугола и обосяла армия. Тая армия въпрѣки всичко напрѣгаше сетни сили да пази честьта си на лоялень съюзникъ до победа, срещу цената дори на гладното израждани на своя народъ.

Героичнитѣ синове на България гризѣха въ окопитѣ си изсъхналитѣ самунчета хлѣбъ тъмни, като земята, въ която гинѣха. Тѣзи самунчета, наподобяващи хлѣба само по формата си, съдържаха всичко друго, но най-малко брашно отъ онова жито, което раждаха въ изобилие житнитѣ полета на Мизия и Тракия. Нищо не подслаждаше недостатъчния, мухлясалия, горчивъ и сухъ залъкъ на твърдитѣ защитници на родината. А когато се случваше да тръгне отъ централнитѣ армейски интенданси складове нѣкой съестенъ продуктъ, било сирене, кашкавалъ, захарь или други, тогава се случваха

нѣща, които извикваха горчивъ смѣхъ всрѣдъ войницитѣ. Така, ако отъ армейския складъ излѣзеше двеста грама сиренце за войникъ, то минаваше презъ стъргата на една безкрайна верига отъ интендантски гризачи. Нещастнитѣ двеста грама сиренце, подскачаше отъ ржка на ржка, докато изрѣдеше интендантитѣ отъ армейския до взводния.

Чужди на срама, дръзки предъ грѣха, лъжливи, крадливи и безчестни до нечистия мозъкъ на коститѣ си, безбожнитѣ интенданти отъ всички рангове смучеха непролятата войнишка кръвь съ нечувана стръвь. И когато пребитото и изгризано сиренце стигнеше до войника, отъ числото на двестата грама едната нула се стопяваше.

Нима двадесеть грама сирене не бѣ достатъчно? Нѣмаше угощения да се правятъ изъ окопитѣ я?

***

Фронтовацитѣ гладуваха. Семействата на бойцитѣ сжщо гладуваха. На гладенъ стомахъ България воюваше, побеждаваше и пазѣше войнишката си честь. Въ сжщото време чужденцитѣ въ тила ведно съ нашитѣ интенданти, ядѣха консерви, доброкачественъ хлѣбъ и съ шепи захарь пълнѣха устата на конетѣ си, като всѣкидневенъ конски десертъ. А българскиятъ войникъ и българското семейство, съ месеци не виждаха парче захарь, забравили вече отдавна и вкусътъ й.

Къмъ скрититѣ пружини на приближающия разгромъ, една отъ най-еластичнитѣ щѣше да бжде

и тази на безнравствената интендантска служба вербувана отъ най-безчестни люде, отекчаващи недоимъка и глада въ страната и по фронтоветѣ.

Подпомагани несъзнателно отъ волнодумци като Драгова, тѣ, интендантитѣ, щѣха скоро да закръглятъ мрачната фигура на онова туловище на бунта, което щѣше да се затъркаля отъ кървавитѣ води на Черна, за да обходи всички фронтове на Европа.

•••

Смътни, неоформени и разтегливи, изъ фронта се понесоха новини отъ чисто политически характеръ. Мълвата вече правѣше преоценка на фаталната, на пагубната ни ориентация. Съ вѣренъ усетъ войникътъ разбираше това, което неговитѣ политически водачи не проумяваха. Тѣ знаеха, че войната или трѣбваше да свърши следъ бързи, ефикасни и решителни победи, или тя щеше да бъде загубена за Германия и за всички, които бѣха свързали съдбата си съ нея. Но когато войната се удължи премного, находчивата фраза на Хинденбурга, за „последниятъ четвъртъ часъ", добиваше водевиленъ характеръ. „Последниятъ четвъртъ часъ" бѣ наивно да се мисли, че ще принадлежи на изолирания ограденъ отъ всички страни и лишенъ отъ сурови материали Централенъ съюзъ. Той, „последниятъ четвъртъ часъ" безусловно принадлежеше на Антантата.

И въ София вѣроятно бѣха проумяли, та бѣха наченали нѣкакви комбинации за управление. Името на Александъръ Малинова и демо-

кратитѣ се чуваше все по-настойчиво. Нуждата отъ миръ щѣше да възложи по-късно върху Малинова всичкитѣ си надежди. Но за сега, все още, Радославовъ управляваше.

◆◆◆

Въ Дедели службата протича монотонно и скучно. И все пакъ, едвали бихъ замѣнилъ монотонието и скуката на тила съ адското разнообразие на огнената линия. Когато не съмъ въ нѣкаква командировка, азъ се излежавамъ въ интендантското „дембелхане" и размишлявамъ най-произволно върху превратноститѣ на човѣшката, на войнишката сждба. Изобилната храна и скжпитѣ напитки, съ каквито разполагаше почти всѣко интенданство, изпълваха понѣкога главата ми съ идеи и размисли, въ чиито пикантни сфери можеха да тънатъ само охолни и безгрижни люде. Една телеграма, обаче, щѣше да ме изтръгне набързо отъ уютното и безбурно пристанище на доволството, за да ме хвърли отново върху несигурния теренъ на едно революционно пожарище, въ чиито пламъци изгаряше една часть отъ Сърбия.

Петъръ Дървинговъ телеграфически бѣ поискалъ незабавното ми заминаване за Нишъ, кждето той бѣ поелъ ржководството на усмирителната акция въ възстаналата область. На бездѣлието бѣ ударилъ последниятъ часъ. Не за добро ме викаше Дървинговъ и то така набързо.

◆◆◆

Претъпканиятъ влакъ ме носи съ биволска

бавность къмъ Нишъ. И тукъ както и въ окопитѣ войнишкото тегло не свършва. Не свършва, сякашъ е безкрайна сирашката неволя на цѣлъ народъ. Задушаващъ се въ вагона, кѫдето сме наредени като сардели, затрупани отъ войнишки раници, азъ хвърлямъ безпомощенъ погледъ презъ замърсения и опушенъ прозорецъ. Юнското слънце препича опустѣлитѣ македонски полета, изъ чиито буренясали ниви блестятъ разхвърляни, като изгнили плодове празднитѣ консервени кутии, пръснати на длъжъ и ширъ отъ германцитѣ.

Тѣ, германцитѣ, сѫ по-щастливи и пѫтуватъ съ по-голѣми удобства. За тѣхъ винаги имаше кой да се грижи. За нашия фронтовакъ, като че това не бѣ нуждно. Но и германското и българското главно командване бѣха зле разбрали психиката на българския войникъ. Неговото търпение бѣ дълго, но не и безгранично; неговото добродушие бѣ пословично, но то не бѣ робско; неговата безобидность съвсемъ не бѣше и неговъ нравъ. Дълго зле провокиранъ, той щѣше стихийно да отговори, съ страшенъ, съ мълниеносенъ езикъ. Но засега той мълчеше, преглъщаше горчивитѣ обиди и лелѣеше въ душата си еднаква ненависть и къмъ свои и къмъ чужди.

◆◆◆

Върху нахвърлянитѣ между дветѣ седалища на вагона войнишки раници, високо надъ главитѣ ни сѫ насѣдали войници. На единъ отъ тѣхъ, краката се спущатъ близо до носа ми. Отъ потнитѣ неомити крака на войника се разлива неу-

държима воня. Стоимъ съ часове така безъ да има нито той кѫде да се обърне, защото до него сѫ наредени други, нито азъ мога да се измъкна. На гара Велесъ, съ нечовѣшки усилия се измъквамъ отъ мѫчителната преса и отъ миниатюрната лаборатория за задушливи газове, инсталирана въ войнишкитѣ ботуши на фронтовацитѣ. Моятъ вече тиловашки носъ не понася тая воня, която нѣкога самъ излѫчвахъ, тогава, когато истински служехъ на родината, заритъ въ окопитѣ.

Слизамъ отъ претѫпкания влакъ, за да се полюбувамъ на градъ Велесъ, може би, за последенъ пѫть въ живота си. Тукъ прекарвамъ само два дни.

Разкѫсанъ отъ Вардара на две неравни половини, разположенъ амфитеатрално, Велесъ удивително наподобява Неаполъ. Но македонскиятъ Неаполъ, е на стотици километри отъ всѣкакво море. Живописенъ градъ, родилъ толкова героични синове на Македония, Велесъ, е лобно мѣсто и на мнозина отъ тѣхъ.

Обхождамъ града, но църквата св. Пантелеймонъ ме привлича преди всичко. Единъ гробъ, гробъ на свой, ме отправя съ бързи стѫпки нататъкъ. Велешани не сѫ забравили брата ми. Кандилото не е угаснало въ иконостаса. Прѣсни цвѣтя засипватъ гроба и пробуждатъ въ душата ми трепети, въ които е отразена безкрайната ми признателность къмъ тѣзи, които бѣха замѣстили майката.

◆◆◆

Когато следъ два дни отново се отправямъ на пѫть, азъ пакъ се сблъсквамъ съ познати картини. Да проникна въ нѣкой вагонъ е невъзможно. Увисвамъ на едно отъ стѫпалата, кѫдето сѫ вече нѣколцина войници. По всички стѫпала и платформи картината е сѫщата. Като тежки гроздове висятъ отъ страни на вагонитѣ измѫченитѣ чеда на България. Като галени принцове пѫтуватъ по българскитѣ държавни желѣзници чужденцитѣ. Чувствувамъ, че едвали до Нишъ ще изтрая това неокачествимо чуждо нахалство, както и безсрамието на нашитѣ ж. п. власти.

Спираме на гара Ристовацъ. За моя изненада въ навалицата се мѣрва фигурата на майоръ Славчо Ковачева. Обичахъ Славчо Ковачева, като единъ отъ най-човѣчнитѣ си командири и като единъ отъ преданнитѣ на македонското освободително дѣло човѣкъ. Ала бедниятъ майоръ напусто търсѣше мѣсто за себе си, за малкото си багажъ и за едно агне, което бѣше купилъ кой знае отъ кѫде. Безпомощенъ и усмихнатъ Славчо държеше въ една рѫка багажа си и съ другата агнето — кротко, като прекрасния майоръ, който не знаеше кѫде да влѣзе и кого да притѣсни въ претъпканитѣ вагони.

На края на дългия влакъ се мѫдрѣха два празди вагони, върху които бѣха накачени табели съ надписи —"За германски офицери". Пропущайки умишлено да прочета, за какви офицери, азъ грабвамъ багажа и агнето на Ковачева и се запѫтвамъ

къмъ специалнитѣ вагони съ претенциознитѣ табели. Славчо разбира намѣренията ми и ме моли да не правя това. Не чувамъ нищо освенъ шума на собствената си кръвь, която шуми въ ушитѣ ми.

Качвамъ се, Славчо Ковачевъ ме следва и ние се настаняваме въ едно отъ купетата на праздния вагонъ. Ковачевъ клати глава и мърмори за белята, която може да му докарамъ. Но преди той да свърши, двама германски офицери се втурнаха въ купето Видътъ на офицеритѣ е страшенъ. Гнѣвни и зачервени като раци, тѣ крещятъ въ ушитѣ ни „вънъ!" „долу!". Изплашено агнето се гуши въ краката ни и жално блѣе. Позорното „вънъ", което крещятъ тѣзи нахали въ лицето на единъ български майоръ и единъ старши подофицеръ, ще имъ струва скѫпо. Измѫкваме пистолета си и този пѫть едно друго „вънъ", което гърми изъ устата ми, оцвѣтено съ една многозначителна псувня и отъ заканителната цевъ на пистолета, обръща посинелитѣ, този пѫть отъ страхъ, офицери въ бѣгъ.

Никой вече не посмѣ да ни безпокои. Нѣщо повече: Комендантътъ на гарата, сѫщо германски офицеръ, преди влакътъ да тръгне, съ размазана усмивка, показвайки главата си задъ стъклената врата на купето, ни даваше знаци спокойно да си седимъ викайки: „гутъ, гутъ блайбензи руикъ"... Вгледани въ жалкитѣ утешителни мимики на офицера, ние прихваме отъ смѣхъ. Задъ вратата се хили и германецътъ. А задъ него се показватъ

ухилени и козируващи нашитѣ познайници отъ преди малко.

Въ този мигъ азъ си спомнямъ за една отъ сатиритѣ на Хорация, до като локомотивътъ съ мжка изтегляше тежкия си товаръ изъ гара Ристовацъ.

◆◆◆

Пресичайки неравнитѣ мѣстности на стара Сърбия всичко напомня на пжтника, че тука не всичко е въ редъ. Прѣсни следи отъ опустошения сведочатъ за скорошна буря, която е бушувала изъ дълбокия тилъ. Въ мрачнитѣ лица на сърбитѣ едва е прикрита страшната ненависть къмъ насъ. Уплахата е вцепенила лицата имъ, но тя е изписала по тѣхъ и други чувства, които добре разбирамъ.

Бунтътъ и четничеството бѣха заляли страната на сърбитѣ.

◆◆◆

Въ Нишъ ме посрѣща добре позната вече военна обстановка. Отъ бившия генералъ-губернаторъ Ал. Протогеровъ нѣма никаква следа нито въ преносния, нито въ буквалния смисълъ. Новъ генералъ-губернаторъ представлява върховната българска власть въ Нишъ. Това е генералъ Нерѣзовъ, който е предоставилъ грижата около ликвидацията на сръбския бунтъ въ ржцетѣ на подполковникъ Дървинговъ.

Подполковникътъ, нѣкогашенъ четнишки войвода, имаше за задача да се справи съ четниш-

китѣ действия на сръбския си колега Коста Пекянецъ, въоръженъ съ широкъ мандатъ, обграденъ съ довѣрието на главното командване и на тѣзи, които щѣха да му помагатъ, като войводи и четници. А Дървинговъ дълго бѣ ровилъ въ паметьта си, докато си спомни имената на онѣзи македонски дейци, запознати съ четнишкитѣ методи и разпръснати сега изъ всички фронтове.

Пристигналъ единъ отъ първитѣ, азъ трѣбва да изчакамъ останалитѣ. Тука времето не минава на пусто. Въ разговори съ по-първитѣ хора на щаба и отново въ контактъ съ чужди и наши вестници и списания, азъ изчаквамъ повиканитѣ войводи и четници.

•••

Свѣтовниятъ печатъ се занимаваше съ начеващата руска трагедия. Твърде късно опомващата се руска аристокрация бѣ въоръжила ржката на князъ Юсупова, който бѣ простръляль Разпутина.

Лукавъ мужикъ, роденъ въ селото Покровское, въ Тоболска губерния, Разпутинъ, сжденъ и осжжданъ за конекрадство и „оскърбление женската честь", станалъ двадесеть годишенъ, бѣ тръгналъ да странствува. Странствуванията на мужика го бѣха отвели до Смирна, а отъ тамъ въ Абалахския монастиръ като послушникъ. Тъмни пжтеки извеждатъ Разпутина отъ монастира до епископа Андрея и ректора на Петроградската духовна академия Теофана. Отъ Андрея, Теофана и пословичната руска

склонность къмъ мистиката, сибирскиятъ хитрецъ бѣ пропълзялъ върху гърба на руската аристокрация, прониквайки въ Царския домъ на Русия. Добилъ абсолютно влияние върху Царя и Царицата, Разпутинъ бѣ разигравалъ години наредъ своето дяволско хоро изъ руската земя. Всесилниятъ монахъ бѣ тръшналъ въ краката си висши сановници, генерали, графове, князе, министри, владици, най-могжщи аристократи и най-прекрасни жени. Потъналъ въ безграничното си безволие, самъ императорътъ — „Всероссийскиятъ самодържецъ", безпомощно се въргаляше въ ботушитѣ на конекрадеца, тласканъ отъ съпругата и нещастието си. И Разпутинъ, раздѣляйки властьта на Николая II, дълго бѣ разпореждалъ въ вжтрешната политика на безкрайната империя, като даваше тонъ и въ външната й такава. Той се бѣ налагалъ дори и на Синода. Бѣ хазяйничилъ и съ руската армия дръзко и безотговорно.

На мужика, обаче, бѣ чуждо въ всички посоки чувството за мѣрка.

Нѣколцина руски патриоти, макаръ и твърде късно, бѣха решили да освободятъ Царя и Русия отъ зловѣщата сѣнка на „светеца-дяволъ". Но когато Юсуповъ бѣ изсипалъ куршумитѣ си въ несполучливо отровения мужикъ, въ сжщото време Русия вече се тресѣше отъ далечното ехо на бързо приближаващата се революция. Нищо не щѣше да спаси обречената на адски страдания страна.

Въ срѣдата на месецъ мартъ 1917 г. революцията въ Русия бѣ фактъ. Едно гигантско ре-

волюционно движение бѣ започнало вече да тресе безкрайната ширь на руската земя. Волнодумната „Дума", която дълго бѣ сѣяла вѣтрове, сега идѣше редъ да жъне поникналото.

Керенски, Чхеидзе и Милюковъ върху плещитѣ на работническия съветъ и войскитѣ вече плуваха върху революционната повръхность на Русия.

Единъ разлюлянъ идолъ се бѣ сгромолясалъ въ Царское село, падналъ отъ приоблачния си пиедесталъ разбитъ на кѫсове.

Негово Императорско Величество Николай II, Царь Всероссийски и др. и др. бѣ станалъ само „товарищъ — полковникъ Николай Романовъ"...

Дълго време следъ революцията изъ цѣла сто и петдесеть милионна Русия нѣмаше никой да вдигне ржка въ защита на вчерашното полубожество. Гарнизонитѣ се предаваха единъ следъ другъ съ свѣткавична бързина. Царската гвардия на Николая II водѣше хорото на измѣната къмъ Императора.

Обичайна царска сѫдба!..

Подъ лозунгитѣ: „Миръ, хлѣбъ и свобода", единъ многомилионенъ народъ, проспалъ въ неподвижна летаргия подъ сѣнката на абсолютизма цѣли вѣкове, се бѣ пробудилъ, за да поднесе на свѣта едно социално зрелище на каквото човѣчеството не бѣ се любувало отъ днитѣ на Френската революция.

Но ако Френската революция бѣ възвестила принципитѣ: „Братство, равенство и свобода", съ които живя прогресивната интелегенция на глобуса презъ едно цѣло столѣтие, сега руската ре-

волюция начеваше своя буренъ животъ съ вѣчно актуалнитѣ лозунги: „Миръ, хлѣбъ и свобода", за да завърши съ страховития повикъ на Ленина; „Грабете ограбеното"!

Какво ставаше презъ онѣзи дни въ Русия, за насъ бѣ известно дотолкова, доколкото радостьта на централнитѣ сили можеше да пустне нѣщо изъ колонитѣ на вестницитѣ. А това което цензурата пустна и това, което пишеха вестницитѣ за руската раволюция, навѣваше въ войнишкитѣ ни души особени чувства, които нѣмаше да закъснѣятъ да се проявятъ въ приблизително сжщата стихия, защото и психологическитѣ предпоставки бѣха почти сжщитѣ. Но въ радостьта си, че единъ голѣмъ, страхотенъ врагъ бѣ изваденъ отъ строя, централнитѣ сили пускаха юздитѣ на своя печатъ, потривайки ржце отъ задоволство, че въ Русия бушуваше необузданата стихия на политическитѣ страсти.

Русия, кжпеща се въ кървавата баня на собствената си кръвь, показваше на човѣчеството разраненото си сърдце и една революция, въ сравнение съ която нѣкогашната френска революция изглеждаше, като жалъкъ лилипутъ.

Свѣтътъ ахна отъ изненадата предъ руското политическо чудо.

◆◆◆

Съглашението съ тревога следѣше руската трагедия. Германия, Австро-Унгария и Турция злорадствуваха. Но радостьта нѣмаше да бжде продължителна. На мѣстото на изтощената руска им-

перия идваше намѣсата на една не по-малко могжща страна — Свеверо-Американскитѣ Съединени Щати.

Въ първитѣ дни на Априлъ 1917 година С. А. С. Щати хвърлиха огромното си тегло върху блюдото на Съглашението. Дори за насъ, войници и подофицери бѣ вече ясно, че агонията на централнитѣ сили начеваше.

Наскоро щѣше да настжпи и началото на края.

***

Една „конференция" на току-що пристигналитѣ войводи въ Нишъ трѣбваше по нареждането на губернаторството да се произнесе върху единъ планъ за ликвидация на сръбското възстание, което се бѣ превърнало въ „герила". А една борба съ партизански чети можеше да се води най-ефикасно само чрезъ придобитата практика на македонскитѣ революционери и подъ ржководството на тѣзи войводи, изпълващи сега тѣсния кржгъ на войводската среща въ Нишъ, която за повече репутация бѣха назовали „конференция".

Тукъ сж: Тане Николовъ, Ат. Мурджевъ, Славчо Пирчевъ, Хр. Цвѣтковъ, Тачо Стоенчевъ, Ичко Димитровъ, Трайко Павловъ и азъ.

Въздухътъ въ една „конференция" съвсемъ не понасяше на войводитѣ. Тѣ се чувствуваха неудобно въ тази необичайна и тежка за тѣх „конференциялна" атмосфера и на набързо претупаха дебатитѣ съ крайно съдържателната и кратка резолюция: „Клинъ, клинъ избива".

Нѣкой бѣше докладвалъ тази мисловна продукция на войводската конференция въ губерна-

торството и незабавно бѣ пристжпено къмъ работа — формиране на четитѣ и рапредѣление районитѣ за действие.

Войводитѣ ставаха автоматически началници на партизански отряди, чийто съставъ бѣ вербуванъ предимно отъ извикани изъ разни фронтове бивши македонски четници.

Съ четиридесеть и петь четника азъ трѣбва да отпжтувамъ незабавно за опредѣления ми районъ, който включва Алексинацъ, ведно съ планинската мѣстность на Велики и Мали Ястребецъ. Тукъ и въ района на Тане Николовата чета — Прокупленско, бѣ гнѣздото и главниятъ обсѣгъ на действие на сръбскитѣ чети. Покровителствувани отъ гористата планинска мѣстность и отъ безбройнитѣ си ятаци изъ тѣзи крайща, сръбскитѣ възстаници създаваха най-много неприятности на военнитѣ власти.

Тѣзи два важни райони, като центъръ на развиващитѣ се събития, изпълваха съ грижи главното командуване и по-специално губернаторскитѣ власти въ Нишъ.

Натоварени съ конфиденциална мисия и съ твърде сериозни задачи, намъ — на войводи и четници — предстоеше тежка работа, свързана съ много рискъ и много отговорности. Съ извънредни права, съ една граничаща до безконтролность широка власть и съ най-модеренъ боевъ екипъ, четитѣ се пръснаха изъ Моравската область. Отъ сега нататъкъ сръбскитѣ възстаници

нѣмаше да намѣрятъ покой. На мѣстото на тежкоподвижния армейски апаратъ, сега плъзнаха изъ цѣлата область четнишкитѣ ядра на македонскитѣ пантери.

Две воли, еднакво горди и свободолюбиви, се изправяха въ цѣлъ ръсть една срещу друга. Еднакво сурови и дръзки, ненавиждащи се до смърть, сърби и македонски българи щѣха да се дебнатъ и избиватъ като диви звѣрове и то съ звѣрска ярость и стръвь. Съ стръвьта на скарани братя, българи и сърби, обладани отъ лудия вихъръ на страститѣ и пияни до забрава отъ буйното вино на тѫпото си политическо съзнание, доизграждаха паметника на една безпримѣрна жестокостъ.

Въ плѣнъ на историческата си сѫдба и ние и сърби щѣхме да оцвѣтимъ и безъ това пъстрата си национална история съ нови срамни епизоди и съ нови цвѣтове, въ които преобладаващиятъ щѣше да бѫде пакъ кърваво-червениятъ.

Въ сѫщность ние не можехме да бѫдемъ освенъ това, което бѣхме презъ вѣковетѣ, което сме и днесъ — роби на инстинкти и страсти, както и неплатени гладиатори на чужди раси въ европейския циркъ.

И въ България и въ Сърбия вѣроятно имаше кой да „мисли“ върху тѣзи сложни национални и расови проблеми. Това, което бѣ дългъ и право на Радославова и Пашича и на тѣхнитѣ приемници не влизаше въ работата на единъ войвода.

По стѫпкитѣ на Коста Пекянецъ и Войновичъ, моята чета се понесе като градоносенъ облакъ изъ Алексинашко.

•••

Алексинацъ. Малкиятъ градъ не подзира въ пристигащитѣ бѫдещето значение на този въорѫженъ до зѫби отрядъ, който се движи безшумно изъ улицитѣ му. Войнишкиятъ ботушъ е смъкнатъ отъ нозетѣ на моитѣ четници. Тѣхнитѣ царвули намаляваха ефекта отъ боевия видъ на хората ми, но тѣ скоро щѣха да пробудятъ къмъ себе си респектъ въ излишекъ.

Току-що пристигнали въ Алексинашкото военно комендантство, докато водя разговоръ съ офицера-комендантъ, едно съобщение отъ Нишъ донасяше за единъ подвигъ на Коста Пекянецъ и за подлия страхъ на офицера-комендантъ въ Рибарски бани.

Като мълния ни пронизва изненадващата весть за дързостьта на Коста Пекянецъ, който се бѣ спустналъ съ една чета отъ 150 души въ с. Болевацъ и отъ тука бѣ изпратилъ въ Рибарски бани заповѣдьта си до военния комендантъ да се предаде. Комендантътъ въ отговоръ на унизителното предложение на Пекянецъ бѣ съобщилъ, че е готовъ да се предаде ведно съ десетината си войника.

Нѣмаше какво да се чака. Срещата ми съ Пекянецъ ставаше по-рано отколкото я бѣхъ очаквалъ. Безъ никаква почивка, едва-що пристигнали, съ уморенитѣ четници трѣбваше въ

бързъ походъ къмъ Болевацъ да застигнемъ Коста Пекянецъ и да осуетимъ позорната сцена съ предателството на коменданта отъ Рибарски бани. Въ този духъ бѣ и предписанието отъ губернаторството.

•••

Задъхващи се отъ преумора следъ непосилния походъ, който се бѣ превърналъ въ непрекъснато тичане, ние сме вече на нѣколко стотинъ метра отъ селото. Напраздно сме бързали. Съгледвачитѣ на сръбския войвода бѣха забелязали четата ни на време и Коста Пекянецъ, който старателно избѣгваше сраженията, бѣ разбилъ четата си на малки групи, разпръсквайки я нѣкъде къмъ Мали Ястребецъ. Четницитѣ бѣха отишли по домоветѣ си, а самъ той се бѣ запилялъ само съ двама-трима другари въ неизвестна посока.

•••

Да преследвамъ чети не бѣ въ моята практика. Това бѣ и поуката, която бѣхъ извлѣкълъ отъ вещи въ четнишката практика люде. Но това ме поставяше въ чести конфликти и съ ржководството на усмирителната акция.

Да гонишъ чета изъ планински и гористи мѣстности, за мене е равносилно да гонишъ волния полетъ на вѣтъра.

Нѣкога самъ четникъ и жестоко преследванъ, познавахъ преимуществото на бѣгаща чета и слабитѣ страни на потераджийството. Това, което бѣхъ научилъ за Македония, сега можехъ да

провѣря въ една практика изъ Моравско. Резултатитѣ нѣмаше да бѫдатъ лоши.

♦♦♦

Следъ кратка гонитба на Коста Пекянецъ и малъкъ престой въ с. Болевацъ, любопитството ме тласка къмъ Рибарски бани, дето единъ малодушенъ комендантъ щѣше насмалко да се погаври съ бойния престижъ на българския войникъ. Когато пристигамъ въ кралския курортъ Рибарски бани, изправенъ предъ нещастната фигура на единъ невзраченъ офицеръ, азъ не само, че не намирахъ храна за любопитството си, но комендантътъ не пробуди дори отвращението ми.

Грабнатъ отъ военно-полевитѣ сѫдилища, офицерътъ бѣ получилъ заслуженото, ала Коста Пекянецъ вѣроятно никога нѣма да забрави високата бойна честь, която му бѣ оказалъ българскиятъ воененъ комендантъ на Рибарски бани съ готовностьта да сложи оръжието си.

♦♦♦

Тукъ, въ Рибарски бани, може би, най-хубавиятъ сръбски курортъ, дето сѫ прекарвали въ продължителни почивки срѣдъ лѣтния зной сръбскиятъ Краль Петъръ и престолонаследникътъ на Сърбия — Александъръ, ще прекарамъ продължително време и азъ. Но моето време не протича въ почивка. Преди всичко трѣбва да проуча планинскитѣ пѫтеки и промѣнчивитѣ посоки на сръбскитѣ чети. Съ помощьта на самитѣ сърби лесно разнищвамъ часть отъ гѫстата мрежа на ятацитѣ

въ Алексинашкия районъ. Сега оставаше да устроя засади и търпеливо да заочаквамъ.

Бѣхъ се съобразилъ почти съ всичко и разчитахъ, че скоро ще прочистя моя районъ отъ четитѣ, старателно укривани и широко покровителствувани срѣдъ часть отъ населението. Капанитѣ бѣха устроени. Все нѣщо щѣше да падне въ тѣхъ.

Отъ Нишъ не ме оставяха на мира. Непрекѫснати заповѣди ми предписваха да проследя тази или онази чета и да начена незабавно преследване. Безъ да бѫда недисциплиниранъ, настоявахъ за своя методъ на действие и го следвахъ съ упоритость. Скоро, обаче, щѣхъ да се радвамъ и на първия си успѣхъ.

•••

Поведението на кмета въ село Саръндале отдавна задържаше подозрѣнията ми. Но човѣкъ съ рѣдко самообладание, кметътъ отхвърляше съ вида на оклеветенъ честитѣ ми подмѣтания, че той е въ връзка съ нѣкои чети. Дълго време си бѣхъ давалъ видъ, че му вѣрвамъ, но и отъ дълго време двама четника дебнѣха денонощно кѫщата на „оклеветения.

Отрядътъ ми, който вече брои 100 четника, бодърствува изъ засадитѣ поставени между селата Бѣласица и Саръндале. Въ една отъ тѣхъ, съмъ и азъ. Изтегнатъ на влажната земя лежа, а погледътъ ми броди изъ звездното небе. Мислитѣ въ лѣнивъ безпорядъкъ плуватъ нѣкѫде въ подсъзнанието, а клепкитѣ леко притварятъ очитѣ

ми. Въ тишината на ноемврийската нощь нищо не издава животъ средъ спящата природа. Само отъ време на време далечнитѣ кукуригания на пѣтлитѣ раздиратъ безмълвния покой на нощьта. Въ непрекѫсната борба съ съня, заслушанъ въ все повече зачестяващитѣ ободрителни кукуригания, азъ чувствувамъ въ студенитѣ тръпки, които пълзятъ по тѣлото ми, първитѣ стѫпки на зората. Това, което волята съ мѫка вършеше, сутрешниятъ хладъ щѣше да го стори безъ усилия — съньтъ и тая нощь бѣ прокуденъ.

Въ гласовити извиви далечъ нѣкѫде изъ низинитѣ, сѣкашъ въ простоватата художествена рамка на народния епосъ се провира въ съзнанието ми, редомъ съ кукуриганията и познатиятъ мотивъ:

„Пѣтлитѣ пѣятъ на съмнуване,
Де гиди, боленъ Кара-Мустафа“ ...

Почвамъ тихо да тананикамъ старинната пѣсень, когато внезапно нечии стѫпки и шепотъ ни каратъ да изтръпнемъ. Всички скачаме и заемаме мѣстата си. Пушкитѣ ни сѫ заредени още отъ снощи, а нѣколцина отъ насъ вече държатъ въ рѫцетѣ си и бомби. Настръхнали и въ очакване, дебнемъ, превърнати цѣли на слухъ. Но първитѣ секретни постове не даваха условния знакъ. Значи идващитѣ бѣха свои. Ала, все пакъ, не съвсемъ свои.

Двамата четници, които бѣхъ оставилъ и тази нощь, както винаги, да наблюдаватъ кѫщата на кмета въ с. Саръндале, сега идваха при мене, като водѣха съ себе си двама обезорѫжени сръбски четници и самия кметъ.

Посрещамъ съ изненада идващитѣ и разпитвамъ двамата наши четника.

Заловенитѣ бѣха сръбски четници, куриери на единъ отъ най-смѣлитѣ сръбски войводи — Сандо Чупичъ. Последниятъ ведно съ четата си отъ двадесеть души се бѣ спустналъ отъ Бѣлата стена и спрѣлъ край единъ изворъ на сто и петдесеть метра отъ насъ. Отъ тукъ Чупичъ бѣ изпратилъ двама куриери при ятака си — сарѝндалския кметъ. Открити и обградени, кметътъ и куриеритѣ се бѣха предали безъ съпротива.

Сега и гузниятъ кметъ и куриеритѣ стоеха предъ мене изплашени до смърть, безпомощни срѣдъ мрачната планинска обстановка и въ плѣнъ на четници.

Комити, бѣха попаднали въ плѣнъ на комити... А само комити знаеха какво значи това.

Следъ кратъкъ разпитъ азъ вече знаехъ мѣсторазположението на сръбската чета. Безъ да подозираме това, ние бѣхме прекарали въ близко съседство нѣколко часа съ Сандо Чупича. Но нима можеше нѣкой да подозира сега, че само следъ нѣколко часа, ние — българи и сърби — смъртни врагове тая нощь, утре при изгрѣвъ слънце, щѣхме да пушимъ въ приятелски разговори отъ моитѣ цигари, приготвени отъ жълтата коприна на македонския тютюнъ?

Самъ азъ не допущахъ това и съ енергиченъ и бързъ обходъ включихъ Чупича въ непреодолимъ огненъ обрѫчъ. Дръзкиятъ войвода тоя

пѫть нѣмаше да ми убѣгне. Вълкътъ бѣ попадналъ подъ меча лапа.

Кметътъ, който виждаше безизходността на Чупича и своята неизбѣжна сѫдба, бѣ измислилъ начинъ да отърве кожата си чрезъ нѣкаква важна услуга, а по възможность и да спре излишното проливане на кръвь. Затова той молѣше да го пратя при Чупича, когото той щѣлъ да моли и настоява да се предаде.

Предложението на кмета за мене е добре дошло. Мъртва или жива, четата трѣбваше да бѫде ликвидирана — ето какво ме интересуваше; другото бѣха по-малко, или повече незначителни подробности.

Отпращамъ кмета при сръбския войвода съ твърдата увѣреность, че нѣма да се върне и че четата на Чупича не ще се предаде жива. Този пѫть бѣхъ се измамилъ. Само следъ половинъ часъ кметътъ се връщаше обратно при насъ, носещъ мирнитѣ предложения на Чупича.

Какво му бѣ приказвалъ кмета — не зная, но азъ вече можехъ да се похваля съ заслугата, че държехъ въ ржцетѣ си живъ и здравъ единъ отъ най-храбритѣ възстанишки войводи.

Чупичъ искаше гаранции, че следъ предаването си, живота на хората му ще бѫде пощаденъ. Реалниятъ изразъ на тази гаранция той виждаше само въ моята честна дума. И азъ я дадохъ. Кметътъ я отнесе, за да настѫпи следъ малко драматичниятъ ритуалъ при предаването на единъ юначенъ сръбски войвода и двадесеттѣ му другари.

•••

Въ декора на пробуждащиятъ се день, когато лѫчитѣ на слънцето се спущаха отъ планинскитѣ върхове къмъ низинитѣ, въ сѫщото време отъ извора край Бѣлата стена се смъкваха единъ следъ другъ Чупичъ и хората му. Пръвъ вървѣше самъ войводата. Строенъ, младъ, едва тридесеть годишенъ мѫжъ, спретнато и чисто облеченъ въ сръбска народна носия, отлично въоръженъ, както и четницитѣ му, съ вирната глава и наполеоновска поза, Сандо Чупичъ стѫпваше съ твърди и самоувѣрени стѫпки. Непосрѣдствено следъ него, съ не по-малко гордо самочувствие, сѫщо така въоръжена, крачеше една жена. Това бѣ нераздѣлната съпѫтница на войводата — неговата смѣла съпруга. Следъ съпругата и бащата на Чупича следваше предаващата се чета.

Неграмотниятъ подофицеръ, но безуменъ храбрецъ и патриотъ — войводата Чупичъ, безъ да погледне въ страни, съ съсрѣдоточенъ погледъ се насочваше срещу мене, минавайки всрѣдъ шпалира на четницитѣ ми, готови за всѣка изненада. Когато ме приближава на три-четири крачки, Чупичъ спира, сваля пушката отъ рамото си, слага я на земята и съ ясенъ, но развълнуванъ гласъ той се обръщаше къмъ мене съ думитѣ: — „Войводо, слагамъ оръжието си въ Вашитѣ крака и вѣрвамъ на честната Ви дума“.

Безмълвенъ и величественъ, този жестъ се повтаря двадесеть пѫти. Единъ войвода и двадесеть четника се прощаваха съ оръжието, съ сво-

бодата на волни орли, а, може би, и съ живота си. Последното зависѣше за сега само отъ капризитѣ ми. Но азъ бѣхъ далъ честната си дума. А думата на единъ четникъ, на единъ войвода, по законитѣ на хайдутството, надхвърля ръста на всички сравнителни степени въ морала на всички благообразни и честни люде.

Отъ сега нататъкъ тѣзи обезоржжени хора щѣха да иматъ моето покровителство и азъ щѣхъ да се боря за тѣхния животъ, — така, както преди нѣколко минути щѣхъ да се боря съ четата имъ до смъртьта на последния отъ тѣхъ.

◆◆◆

Поканвамъ Чупичъ и хората му да насѣдатъ върху оросената поляна. Сѣдамъ и азъ. Но преди да поведемъ разговоръ, пращамъ да донесатъ отъ раницата ми цигари, които раздавамъ на нес. покойнитѣ ми пленници. Този жестъ имъ вдъхва първото довѣрие къмъ мене. Само кметътъ продължава да ме гледа гузно. Той бѣ водилъ наистина сполучливо преговоритѣ за живота на другитѣ, ала неговиятъ не влизаше въ това число. Кметътъ знаеше това и не го сдържаше на едно мѣсто. Той се суетѣше насамъ-натамъ и погледътъ му не слизаше отъ мене.

Наблюдавамъ съ крайчеца на окото си кмета и удължавамъ тревожнитѣ му часове. Въ душата си, обаче, бѣхъ вече отсждилъ — кметътъ миналаше въ списъка на живитѣ гратисъ.

◆◆◆

Първата ми работа следъ слизането ни въ Рибарски бани, е да уведомя губернаторството по телефона за залавянето на Сандо Чупичъ и четата му, както и за поетитѣ ангажименти. Отъ Губернаторството се обажда подполковникъ П. Дървинговъ. Той е възхитенъ и отъ името на Губернатора приемаше поетитѣ отъ мене задължения, като ми предоставяше пълна свобода на действие, що се отнасяше до плененитѣ. Повече отъ това не можехъ да искамъ. Сега щѣхъ да постжпя така, както никой не подозираше, а наймалко четницитѣ.

Хайдушкиятъ моралъ, обаче, не задължаваше само мене. Добре запознати съ този моралъ, Чупичъ и хората му щѣха вѣрно да схванатъ рицарския жестъ, който се готвѣхъ да проява по отношение на тѣхъ.

◆◆◆

Отивамъ въ ареста, кждето сж затворени четницитѣ ведно съ войводата си. Моето влизане изправя всички почтително на крака. Орлитѣ въ неволя, съ очи въ които трептятъ хиляди въпросителни, нерешително пристжпваха къмъ мене. Нѣщо отъ гордото самочувствие и на Чупича бѣ отстжпило на едно ново чувство, на една странна психика, която човѣкъ добива само въ затворнишката килия. Неизвестностьта за понататъшната сждба бѣ разтревожила и него.

Хвърлямъ остъръ погледъ подъ намръщени

вежди върху всички, като се взирамъ отъ човѣкъ на човѣкъ. Какво можеха да очакватъ отъ този мълчаливъ звѣрски погледъ нещастнитѣ четници?

Но следъ кратко мълчание азъ произнесохъ подъ покрива на този затворъ едно отъ онѣзи нескопосни слова, които нѣматъ нищо общо съ ораторното изкуство, ала оставатъ незабравими за слушателитѣ отъ подобни аудитории.

Азъ имъ бѣхъ обрекълъ живота, азъ имъ връщахъ сега и свободата, като ги разпращахъ по домоветѣ имъ, съ задължението веднажъ въ седмицата да се разписватъ въ Рибарски бани.

Чупичъ и четницитѣ ме гледатъ смаяни отъ този уговоренъ, но за сега неочакванъ обратъ. Въ тѣзи мигове тѣ, може би, търсѣха начинъ — а това четѣхъ въ очитѣ имъ — какъ да ми се отплатятъ. Ала съ рѣзъкъ тонъ азъ продължавахъ простото си слово. Бѣхъ имъ подарилъ животъ и свобода, а отъ тѣхъ бѣхъ поискалъ никога вече да не вдигатъ ржка срѣщу българската власть, отдавайки се на миренъ трудъ по роднитѣ си села, пръснати изъ близката околность на Алексинацъ. Тѣ ми обещаваха и азъ имъ вѣрвахъ. Тѣ нѣмаше да ме излъжатъ, както и не бѣха излъгани.

Сега, отъ тѣзи прости и честни хора никой не можеше да направи бунтовници. Дори и патриотизмътъ щѣше да отстжпи предъ честната дума на онѣзи, които дълго бѣха носили върху си бремето на хайдушката неволя.

Влажнитѣ очи на тѣзи героични мжже, които връщахъ на живота и които сега отново поглъщаха съ широки гърди въздуха на свободата,

винаги презъ моя животъ щѣха да говорятъ на душата ми съ неповторима топлота и сърдечность.

Никой отъ възкръсващитѣ за новъ животъ не произнесе благодарствено слово, но въ лицето на всѣки освободенъ четникъ азъ прочитахъ това, което ми бѣ нуждно — честь и дългъ.

•••

Квартирувамъ у единствения хотелъ въ Рибарски бани, чийто собственикъ е далматинецъ. Богатъ човѣкъ, далматинецътъ умѣеше еднакво да угоява породисти свине и не дотамъ породисти комити. Свикналъ да угодничи на всички високи гости, които нѣкога бѣха следвали сръбския престолонаследникъ тукъ, сега далматинецътъ се мжчеше да ми угажда съ каквото и както можеше. Наскоро шѣхъ да дамъ възможность на далматинеца да прислужва и на единъ наистина високъ гостъ.

По телефона отъ Нишъ тамошниятъ български владика Варлаамъ ми бѣ съобщилъ, че тръгва да навести тѣзи краища отъ епархията си, които бѣха въ моя районъ.

Трѣбваше да бжде посрещнатъ владиката по владишки. Пращамъ да повикатъ отъ родното му село Велики Шлиговацъ Сандо Чупичъ. Никой въ околностьта не знаеше по-добре отъ този юначенъ мжжъ кжде се вждѣше и какъ се ловѣше най-едрата пастърва. Когато Чупичъ пристигна и научи за какво го бѣхъ извикалъ, сигурно нѣщо се бѣ смъкнало отъ плещитѣ му. Той съ охота изпълни молбата ми.

Следъ като бѣ хвърлялъ съ опитна ржка нѣколко пѫти мрежата си въ бистритѣ вирове на Саръндалската рѣка, Чупичъ бѣ наловилъ толкова пастърва, че съ мѫка я бѣ донесълъ.

Имаше вече съ какво да се отсрамимъ предъ дѣдо владика. Владишкиятъ специалитетъ бѣ попадналъ и въ майсторски готварски ржце.

Епископъ Варлаамъ още сѫщата вечерь ми бѣ скѫпъ гостъ. На следния день, всрѣдъ речи, пастърва и вино, начена въ благочестива атмосфера продължителниятъ владишки обѣдъ.

Дълго очаквамъ и най-сетне дочаквамъ края на владишкия обѣдъ и на речитативното възхищение на дѣдо Варлаама: — „Отъ кога се знамъ, такава пастърва за пръвъ пѫть ямъ . . .“

***

Група мои четници, които бѣха обхождали засадитѣ изъ планинската околность на Рибарски бани, се бѣха натъкнали на единъ подозрителенъ юноша отъ недалечното село Люптенъ. Шестнадесеть годишниятъ хлапакъ бѣ отдавна подозиранъ като човѣкъ на Коста Пекянецъ, но тѣзи подозрения не се потвържаваха отъ нѣкои по-сериозни улики. А заподозрени имаше съ стотици.

Но какво бѣ търсилъ Джиле — така се наричаше юношътъ изъ тѣзи краища—самъ той не искаше да обясни. Следствието не бѣ се добрало до никакви по-сериозни данни. Момчето мълчеше и само вдигаше въ недоумение рамене.

Давамъ нареждания да бѫде задържанъ Джиле въ една отдѣлна стая, да му се носи ре-

довно храна, но никой да не влиза въ никакъвъ разговоръ съ него. На мълчанието на Джиле при следствието трѣбваше да се отговори съ провѣреното психическо въздействие върху най-коравитѣ арестанти — самотата, пълната изолация и мълчанието. Малцина арестанти издържатъ подобна обстановка и такава жестока неизвестность. Следъ не много така прекарани денонощия обикновено начеватъ признанията.

Полудетската душа на Джиле не вѣрвахъ да изтрае дълго. На второто денонощие той, наистина, бѣ пожелалъ да направи признания.

Къмъ единъ часа следъ полунощь, часовоятъ предъ вратата ми ме пробужда и предава молбата на Джиле незабавно да ме види. Въ този късенъ нощенъ часъ единъ арестантъ искаше да прави признания. Вѣроятно тѣзи признания нѣмаше да бѫдатъ съвсемъ незначителни. Значи, не бѣ издържала детската душа на момчето високото психическо налѣгане на моята квази-полицейска мѣрка и то бѣ потърсило отдушникъ въ признанията.

Какво ли можеше да ми признава Джиле? Все пакъ, той можеше да знае нѣщо, което би ме отвело до нѣкоя по-сериозна диря.

Непрогледниятъ мракъ на октомврийската нощь, зловещиятъ вѣтъръ, който свири съ хиляди заглъхнали свирки страхотната си пѣсень и въоръженитѣ мѫже, които щѣха да преведатъ момчето отъ далечния арестъ до хотела, въ който квартирувахъ, щѣха да изопнатъ премного нерви-

тѣ му и азъ си осигурявахъ по този начинъ искренни и ценни признания.

Следъ четвъртъ часъ Джиле е при мене. Посрѣщамъ го усмихнатъ и предразполагащъ къмъ интимность и къмъ откровения. Нареждамъ да ни донесатъ нѣкакви сладкиши и предлагамъ на Джиле закачливо цигари. Джиле, обаче, се оказва страстенъ пушачъ. Той нѣколкократно дълбоко просмуква тютюневия димъ и го изпуща на едри кълба.

— Пушишъ като стара циганка, бѣ Джиле— подмѣтамъ закачкитѣ си и го подканвамъ да си хапне нѣщо отъ донесенитѣ ни сладкиши. Но Джиле приема неочаквано сериозенъ видъ и съ думи, които ме изненадватъ, ме съветва да не губимъ нито минута. Наострямъ уши и се взирамъ въ лицето на юношата. Нито единъ мускулъ по това лице не трепти несигурно. Очитѣ му ме гледатъ съ твърда увѣреность и печелятъ довѣрие, а гласътъ му не издава нито едно колебание.

***

Сѣкашъ нѣкой бѣ хвърлилъ бомба въ стаята ми. Такъвъ бѣ ефекта отъ признанията на момчето. То твърдѣше, че е наистина въ услуга на Коста Пекянецъ и че последниятъ тази нощь или утре, ще премине презъ мѣстностьта „Лисичи потокъ", дето ако ние бихме искали да го заловимъ, трѣбвало да не губимъ нито минута повече и да се впустнемъ въ бързъ походъ.

Никой не бѣ въ състояние да установи—истинни или лъжливи бѣха показанията на Джиле.

Моятъ дългъ, обаче, повеляваше да провѣря казаното отъ момчето и ако то говорѣше истината, да се опитамъ да откжсна главата на възстанието въ лицето на Коста Пекянецъ. Последниятъ — душа и ржководитель на това възстание, бѣ и неговиятъ най-важенъ факторъ съ своитѣ изумителни организаторски дарби.

Да заловя живъ или убия Коста Пекянецъ, за мене това щѣше да бжде изключителна заслуга, а за възстанието, което се бѣ превърнало въ партизанска война, безспоренъ край.

Заповѣдвамъ отрядътъ въ пълненъ съставъ отъ 100 души да се вдигне подъ трѣвога и следъ нѣколко минути ние сме вече на пжть за „Лисичи потокъ". Но преди да тръгнемъ, извиквамъ при себе четирима отъ най-старитѣ си четници, които натрапваха харамийството си на всѣки срещантъ — Сандо Чапата, Петъръ Чапата, Киро Божковъ— известенъ софийски побойникъ, и още единъ невзрачникъ. Съ нѣколко думи предупреждавамъ тѣзи четирима четници, че въ срѣднощния походъ имъ повѣрявамъ охраната на Джиле, като спирамъ вниманието имъ върху непрогледната нощь' важностьта на арестанта, младостьта и подвижностьта на юношата.

Лютитѣ харамии ми се надсмиватъ подъ мустакъ и гледатъ съ високомѣрно презрение малкия си арестантъ.

◆◆◆

Четата е въ походъ. Вървимъ съ възможната бързина срѣдъ непрогледенъ мракъ. Но една па-

лава мисъль постоянно подскача въ главата ми. — Не симулираше ли предателство това момче? И колкото повече се взирамъ и правя бѣгълъ анализъ на внезапнитѣ признания на Джиле, толкова повече се затвърдяваше у мене убеждението, че момчето, може би, кроеше нѣщо. Настигамъ Джиле и конвоиращитѣ го четници. Срѣдъ четиримата харамии Джиле ходѣше нехайно охраняванъ. Юношата можеше преспокойно да се спусне, въ която посока пожелае и да избѣга. Никой не можеше да хване бѣглеца, ако той хукнеше на нѣкжде. Въ тъмната като въ катраникъ нощь, само съ два скока и той щѣше да бжде неуловимъ.

Нахоквамъ харамиитѣ и нареждамъ да вържатъ отзадъ ржцетѣ на Джиле, а единиятъ край на вжжето нѣкой отъ четницитѣ здраво да държи. Следъ тая предохранителна мѣрка продължаваме усиления маршъ за „Лисичи потокъ", кждето скоро пристигаме.

***

Вече часъ и половина очакваме Коста Пекянецъ и четата му. Засадитѣ сж поставени, а постоветѣ зорко бдятъ. Повечето отъ четницитѣ сж се изтегнали върху шумака и дремятъ. Подъ поляната, дето очакваме да мине Пекянецъ, на нѣколко метра отъ засадата, въ която съмъ и азъ, се спуща стръменъ планински скатъ. Непосрѣдствено до харамиитѣ, които пазятъ Джиле, лежа ведно съ задремалитѣ четници и си давамъ видъ че спя, безъ да изпускамъ отъ очи момчето. Сандо Чапата — дежурниятъ харамия, който трѣбваше

да бди надъ арестанта, отъ нѣколко минути вече климаше глава, държащъ на колене пушката си, а въ ржцетѣ си края на вжжето, съ което бѣ вързано момчето.

Следя всѣко движение на Джиле, който незабелязано се бѣ отдалечилъ отъ Сандо Чапата на две крачки, като измжкваше неусетно изъ ржцетѣ на заспалия часовой края на вжжето, съ което бѣ вързанъ. Още мигъ и отъ малкия беглецъ нѣмаше да има нито следа. Скачамъ, хващамъ вжжето и изскрѣсквамъ на стрѣснатия и махмурлия часовой. Сандо Чапата сумти и се нахвърля върху момчето-арестантъ съ цинизма на нечистия си словесенъ арсеналъ. Съ единъ оглушителенъ плѣсникъ затварямъ харамийската му уста.

Нима Джиле бѣ виновенъ, като търсѣше въ бѣгство спасението си? Но за осуетеното бѣгство на арестанта единъ плѣсникъ бѣ достатъченъ за Чапата.

◆◆◆

Скоро зората щѣше да издаде присжтствието ни тукъ предъ ранобудитѣ дървари, които пъплѣха изъ планината. А никой не трѣбваше да знае че сме пренощували една нощь въ „Лисичи потокъ", иначе Пекянецъ щѣше да изхвърли отъ списъка на пжтекитѣ си тѣзи, които ние кръстосвахме тукъ.

Спущаме се отново къмъ Люптенъ, но по пжтя азъ не отдѣлямъ очи отъ Джиле, който чувствува погледа ми върху си и, отъ време на време, гузно ме поглежда. Когато минаваме край

люптенскитѣ колиби, родното село на Джиле, той отново бѣ пожелалъ да говори съ мене.

Преди да го изпратя въ Нишъ, отгдето настойчиво го бѣха искали, подозирайки въ него важенъ куриеръ на Пекянацъ, щѣхъ да послушамъ още веднажъ „лъжливото овчарче".

— „Е, Джиле, сега какво ново ти е хрумнало да ме излъжешъ? — Хайде, казвай".

Момчето, въ чиито влажни очи личеше „разкаянието", се стремѣше всѣкакъ да ме увѣри, че то нощесъ не бѣ искало да бѣга, а това що се отнасяше до искреностьта на показанията му, той искаше да ги засили съ нови. И момчето започна да изброява имената на свои съселяни, които били въ постоянна връзка съ Пекянецъ, но най-опаснитѣ другари и ятаци на Пекянеца, Джиле сочеше, че живѣятъ въ една кжщурка на единъ отъ срещнитѣ ридове.

— „Ако спечелите тѣхъ, твърдѣше Джиле — живъ ще хванете Пекянеца".

Бѣхъ увѣренъ и този пжть, че хлапакътъ не лъжеше. Може би следъ несполучливия му опитъ да избѣга нощесъ, сега той търсѣше начинъ да се реабилитира.

Нареждамъ отново четиримата харамии, водени отъ Джиле да извършатъ обискъ на посочената кжща и да арестуватъ обитателитѣ ѝ. Отрядътъ и азъ щѣхме да ги очакваме тамъ, дето бѣхме спрѣли.

***

Чакаме вече два часа, а харамиитѣ и Джиле

ги нѣма никакви. До мѣстото, което сочеше Джиле, имаше едва ли половинъ часъ, а това дълго отсѫтствие бѣ съ нищо необяснимо. Вѣроятно, нѣщо имъ се бѣ случило.

Вдигамъ отряда и се запѫтвамъ къмъ посоченото мѣсто. Каква бѣ изненадата ми, когато още отъ далечъ разпознахъ харамиитѣ, които здрави и читави наклекали около кѫщата, псуваха и размишляваха върху бѣгството на момчето, безъ да смѣятъ да се завърнатъ при четата.

Джиле бѣ отново надхитрилъ и мене, но съ харамиитѣ се бѣ просто подиграл. Хлапакътъ ги бѣ отвелъ до открехнатата врата на кѫщата, бѣ я блъснал, влезълъ пръвъ, и преди нѣкой отъ харамиитѣ да успѣе да го последва, той бѣ залостилъ отвѫтре вратата подъ самитѣ пиянски носове на засраменитѣ бабаити.

Когато следъ дълга суетня бѣха проникнали вѫтре, задъ нѣколко разхвърляни кошове, нещастната охрана на Джиле, се бѣ изпречила предъ зѣещата дупка на единъ каналъ, който извеждаше въ заслонения брѣгъ на рѣката.

Проклетиятъ малъкъ хитрецъ се бѣ изплъзналъ майсторски. Въображението и куражътъ на юношата бѣха извънъ всѣка мѣрка.

◆◆◆

Сърбитѣ не скриваха своята враждебность и при случай добре я проявяваха. До сега имъ бѣхъ показвалъ само добрата воля на единъ войвода, който избѣгваше всѣка разпра съ часть отъ населението — онова, което комплотираше срещу бъл-

гарскитѣ власти. Бѣгството на Джиле ме излагаше и предъ губернаторството, на което бѣхъ обещалъ да предамъ момчето, следъ като използвамъ нѣкои отъ показанията му. Джиле бѣ избѣгалъ, но азъ се заричахъ на всѣка цѣна да го заловя отново.

Спускамъ се на селския мегданъ на Люптенъ — родното село на Джиле. Нареждамъ да се събере цѣлото село и когато всички сж тукъ, започвамъ увертюрата на онази драматична пресия, която обикновено пресиранитѣ наричатъ "твърда ржка".

Азъ искахъ отъ люптенци да намѣрятъ и ми предадатъ Джиле живъ или мъртавъ. Това искане подчертавахъ съ чести плѣсници по лицата на нѣкои люптенски първенци, въ присжтствието на всички селени.

Плѣсницитѣ и ревътъ на единъ разяренъ войвода произведоха своя ефектъ. Отъ групата селски първенци се отдѣля единъ и ме вика на страна. Изплашенъ отъ гнѣва ми и отъ плѣсницитѣ, които щѣха да стигнатъ и до него, подлецътъ се готвѣше да предателствува.

— "Войводо, ако искашъ да хванешъ Джиле..." и подлецътъ разказа на кратко ранната младежка идилия на юношата съ една хубава селска девойка, която живѣеше въ една усамотена всрѣдъ планинската мѣстность колиба.

— "Чакайте го тамъ, войводо, — довършваше селскиятъ първенецъ — следъ два-три дни той непремѣнно ще дойде да я види. Не може безъ нея..."

Трѣбваше да се радвамъ, че открихъ така лес-

но дирята на бѣглеца. Но вмѣсто това, азъ едва овладявамъ нервитѣ си да не набия предателя. Странно, но все пакъ лесно обяснимо, — юначното момче бѣ пробудило симпатиитѣ ми и сега азъ съвсемъ не се радвахъ на близкитѣ изгледи да заловя юношата.

Хвърлямъ звѣрски погледъ върху селянина, който се заизмъква заднишкомъ и се загуби между селянитѣ. Давамъ нареждане селянитѣ да се пръснатъ по домоветѣ си, а въ душата ми се борички съ почти равни сили, чувството на дългъ и открититѣ симпатии къмъ Джиле.

Изстисквамъ съ болка всички сантименти отъ коравото сърдце на войводата, давамъ видъ предъ селянитѣ, че напущамъ селото, а късно презъ нощьта незабелязанъ отъ никого азъ се завърнахъ отново, за да поставя, въ сигурни и невидими прикрития, чести засади около дома на Джилевата любовница.

***

Вече четвърто денонощие откато засадитѣ киснатъ въ прикритията си. Вече четвърто денонощие, а Джиле никакъвъ се не мѣрка. Накжде ли се бѣше запилялъ? Уморени отъ нощнитѣ бдения, четницитѣ съ мжка бодърствуваха изъ засадитѣ. Недалече отъ насъ чакалитѣ горко виеха. Но когато презъ четвъртата нощь отъ Люптенситѣ колиби проточиха гърла и въ звънливи тонове пропѣха първи пѣтли, една сѣнка навлѣзе въ обрача на засадитѣ и бързо се понесе къмъ усамотения домъ. Преди сѣнката да доближи кжща-

та, вратата на последната скрибуцна и се отвори предъ стѫпкитѣ на идващия.

Явно бѣ, че не само ние бѣхме бодърствували презъ тѣзи нощи. Едно влюбено момиче бѣ прекарвало дълги безсънни нощи, въ очакване на младия хайдутинъ, който бѣ подѣлилъ сърдцето си между родината и младата си годеница.

Нѣмамъ време за губене. Джиле е хитъръ, ловъкъ и смѣлъ до дързость. Всѣки мигъ нослето му можеше да подуши нѣщо и пакъ да ни се изплъзне.

Давамъ нареждане и обрачътъ на засадитѣ почва да се стѣга около романтичния кафезъ на двамата влюбени. Когато обсадата е вече на нѣколко крачки отъ кѫщата, прося мисленно извинение отъ люптенскитѣ "Павелъ и Виргиния" и поставямъ мъртва точка на една нѣжна юношеска любовь.

Следъ нѣколко часа, подъ силна охрана, Джиле съ вирната глава крачеше къмъ Нишъ, къмъ една страшна присѫда на военнополевия сѫдь и къмъ близкия си край.

Изпращамъ съ погледъ Джиле, а нѣщо стои неподвижно въ гърлото ми. Искамъ да помогна нѣкакъ на това храбро момче, предъ чийто патриотизъмъ се прекланямъ, но азъ съмъ безпомощенъ. Отъ Нишъ вече нѣколкократно настояваха за него.

***

Една седмица бѣ изминала отъ залавянето на младия куриеръ на Пекянецъ, когато нѣкой ми бѣ донесълъ вестьта, че Джиле е осѫденъ

на смърть чрезъ застрелване срѣдъ селския мегданъ на Люптенъ, родното му село.

Съ какво бѣ заслужило момчето тая присжда — не зная, но, вѣроятно Джиле бѣ ималъ нѣкой тежъкъ патриотически грѣхъ предъ нашитѣ власти.

Едно непреодолимо желание ме тласкаше къмъ с. Люптенъ, тамъ, дето щѣше да бжде екзекутиранъ Джиле. Не любопитство, а живи симпатии, които добиваха формитѣ на почить, ме подтикваха да замина за селото и да видя още веднажъ немирния образъ на юношата.

Деньтъ, въ който щѣше да се извърши екзекуцията, ужъ случайно, азъ се спущамъ въ селото. Бѣхъ пристигналъ на време. Завързанъ на единъ колъ, съ непривързани очи и разтворена на гърдитѣ му риза, Джиле дълго време бѣ очаквалъ куршумитѣ на войницитѣ. Но подпоручикътъ бѣ получилъ инструкции да удължи психическото въздействие върху размирнитѣ селяни.

Пристигналъ на мегдана, азъ се взирамъ въ Джиле. По лицето му нищо не издава страхъ предъ това което му предстоеше. Нѣщо необикновенно имаше въ дръзновения му изразъ. Джиле, неестествено за неговата възрасть, окуражително позираше предъ съселянитѣ си. Но азъ знаехъ какво ставаше въ неговата детска душа.

Съ какво мога да облекча участьта му, освенъ да съкратя миговетѣ на това продължително мжчение предъ прага на смъртьта.

Моля подпоручика и той се вслушва въ молбата ми да се турне по скоро край на това юношеско мжченичество. Но въ това време тълпата

селяни се раздвижи. Една измѫчена, съсухрена жена, съ разплакани очи си пробиваше пѫть къмъ мѣстото на екзекуцията.

— „Майката на Джиле...“ се понесе шепотъ наоколо. Наистина, това бѣ майката на Джиле.

Тя носѣше въ ржцетѣ си чисти долни дрехи, за да преоблече по обичая осждения на смъртъ.

Бедната майка кършеше ржце и молѣше да ѝ дадатъ да преоблече детето си преди екзекуцията му. Но Джиле, който бѣ разбралъ какво искаше майка му, съ всички сили се провикваше отъ лобното си мѣсто:

— „Майко, защо ми носишъ тѣзи дрехи? Дали нашитѣ бащи и братя, що се биятъ далеко отъ тука и умиратъ за насъ, все сѫ преоблечени? Остави, майко, иди си дома. . .“

Момчето следъ тѣзи думи вирна още повисоко глава и като я извърна къмъ построенитѣ войници, изрева съ несигурнитѣ тонове на неоформения си баритонъ:

— „Пуцайтѣ, господинъ подпоручикъ!“

И българскитѣ войници изпълниха заповѣдьта на младиятъ подпоручикъ. Единъ залпъ прониза съ нѣколко куршуми тѣлото на Джиле и младиятъ сръбски патриотъ овисна на кола, о който бѣ превързанъ.

Единъ викъ процепи смълчанитѣ простори и накара всички да изтръпнатъ предъ ледения дъхъ на смъртьта и безименнитѣ ридания на една майка.

А колко и български и сръбски майки бѣха проплаквали все така изтръгващи сърдцата си,

изпепелявайки ги върху кладата на едно хилядолѣтно безумие?

За неизвестно кой пѫть, българитѣ отмѫщаваха на вчерашнитѣ, на утрешнитѣ си отмѫстители.

Коваренъ архиварь-регистраторъ, историята щѣше да отбележи и българскитѣ жестокости въ Моравско, като естественъ и незначителенъ епизодъ въ сѣкашъ безграничната трагедия на двата народа съ сѫщото безразличие, съ което бѣ отбелѣзвала и сръбскитѣ жестокости.

◆◆◆

Напущамъ лобното мѣсто на Джиле съ изопнати нерви и покрусена душа отъ страшната, отъ жестоката сѫдба на малкия селски юноша. Една дѣвойка на нѣколко крачки отъ пѫтя ми, съ лице скрито въ престилката си и съ несдържани хълцания оплакваше прострѣления блѣнъ на ранната си младость. Тя скоро, може би, щѣше да се утѣши, както и Сърбия, която излѣзла отъ войната като могѫща Югославия, въ радость и борби, нѣмаше да забележи дѣлото и смъртьта на малкия си герой. Но къмъ скръбьта на майката на Джиле, азъ присъединявамъ неувѣхващиятъ и изпълненъ съ почтителенъ респектъ споменъ на единъ отъ неволнитѣ му палачи.

Дълго нѣмаше да мога да си обясня, защо и какъ това момче бѣ проникнало въ онѣзи гънки на душата, въ които така мѫчно се прониква.

Отвеждамъ отряда си въ страни, но нѣмамъ сили да продължа, безъ да се извърна и хвърля още единъ погледъ върху прострѣленото орле на

Сърбия. Въ лицето на Джиле азъ виждахъ и безсмъртнитѣ образи на толкова героични българчета, които бѣха умирали съ не по-малко героизъмъ и подъ турско и подъ гръцко и подъ ромънско па и подъ сръбско робство. Може би, това удвояваше скръбьта ми по Джиле, но въ главата ми неспирно шуми въпросътъ:

— Защо?

И наистина, защо убихме Джиле? Защо и сърбитѣ бѣха убивали? Кому услужвахме съ неукротимата си вражда? Сега, обаче, ние бѣхме врагове? А и мждростьта учеше, — „на война, като на война?"

Въпрѣки всичко, азъ не искахъ да оставя Джиле не отмждстенъ. Да отмждстя на себе си, не можехъ. Но гнѣвътъ ми щѣше да се изсипе върху онѣзи селени отъ Люптенъ, които на чело съ селскиятъ първенецъ ми предадоха юношата.

Още сѫщата вечерь селянинътъ-предатель и тримата му другари съучастници бѣха екзекутирани.

Срѣдъ славянския югъ щѣха да останатъ тази нощь четирима предатели по-малко.

•••

Напущамъ село Люптенъ съ колкото горесть, съ толкова и размисъль. Една пробудена панславянска съвесть разгръща пожълтѣлитѣ листове на историята и прелистя страници, въ които злиятъ гений на расата ни, е нанесалъ съ такава сурова жестокость вѣковната драма на безразсждството и неукротимитѣ взаимни борби, борби сте-

пенуващи низши инстинкти, заимствувани отъ две враждебни раси.

Една ненависть въ космополитни размѣри мислено изправя безпомощно малкия ми ръстъ върху фаталния пѫть, избранъ отъ българскитѣ държавници. Азъ мразя за сега, съ еднаква покруса въ душата си, и онѣзи, които ни водѣха и тѣзи, които ни съпѫтствуваха.

Латинството воюваше срещу насъ, за да осуети националното ни единство. Кайзеровитѣ сподспѣшници, въртящи се въ своя безскрупуленъ егоцентриченъ кржгъ, подгонени отъ призрака на поражението и разгрома, подготвяха психологическата подставка, върху която очакваха бждещия миръ.

Желанието за миръ, страстно жадуванъ, бѣ старателно прикривано съ пози и речи. Въ жертвеника на отстжпкитѣ, концесиитѣ и жертвитѣ, въ името на този бждещъ миръ, дипломатическитѣ и политически херолди на Кайзера загатваха всичкитѣ си аванси, за смѣтка на другитѣ народи, предимно малкитѣ, между които бѣ и „съюзна“ България.

Кайзерова Германия, по примѣра на Австро-Унгария, издигаше въ печатнитѣ редове на социалистическитѣ меморандуми едни лозунги за миръ, въ които заемаха видно мѣсто: — правото за самоопредѣление на народитѣ; автономия на народноститѣ и драстичния проблемъ — Елзасъ и Лотарингия.

Подъ самоопредѣление на народитѣ, социалистическитѣ представители на Германия под-

разбираха „правото на народитѣ да поддържатъ, или възобновятъ своята политическа независимость; възстановяване на Белгия; независимость за Руска Полша (обаче, за Нѣмска Полша не ставаше дума), за Финландия и др.“ Но това, което само бѣ загатнато за сръбската независимость и бждещата сръбска държава редомъ съ Белгия, въ „социалистическия“ меморандумъ, бѣ уяснено на длъжъ и ширь въ статиитѣ на нѣмския печатъ, излѣзли изъ подъ перото на видни нѣмци.

Така, германскиятъ социалистически депутатъ Венделъ бѣ писалъ между другото: „България ще получи достатъчно мѣсто споредъ договора отъ 1912 год. Подробното разграничаване между Сърбия и България е лесно, защото македонското население нѣма да изгуби. Истината е, че по-голѣмата часть отъ македонското население не сж нито българи, нито сърби, а македонски славяни, които, благодарение на невежеството си, не сж заявили още на коя народность принадлежатъ. Произходътъ, езикътъ и обичаитѣ лесно ще имъ позволятъ да се развиятъ въ сръбска или въ българска посока: отъ присъединенитѣ къмъ Сърбия македонци ще станатъ подиръ една генерация добри сърби, а отъ останалитѣ въ България, сжщо добри българи . . .“

Въ този духъ германскитѣ и австро-унгарски социалисти, начело съ Венделъ и Думба, при единъ строгъ военененъ режимъ и цензура и въ дветѣ държави, така вече пледираха националната кауза на своя вѣренъ до саможертва малъкъ съюзникъ.

„Балканитѣ за балканскитѣ народи“ — се бѣха провикнали, задавяни отъ политическо тартюфство и австро-унгарскитѣ социалисти, проливайки сега сълзи надъ погребаната отъ тѣхъ сръбска независимость. Нѣщо повече: дветѣ монархии чертаеха границитѣ на бждеща Сърбия, за която търсѣха морски излази, препоржчваха обединението ѝ съ Черна Гора, подаряваха и огромна часть отъ Македония и едва ли не бѣха готови да разкжсатъ и България въ нейнитѣ довоенни предѣли и я разпредѣлятъ, стига само да спасятъ заграбеното отъ тѣхъ по всички географически посоки въ централна Европа.

•••

За първи пжть презъ войната, българската общественость бѣ изправена предъ една жестока действителность. Голѣмитѣ съюзници на България нескрито подготвяха единъ чудовищенъ атентатъ срещу националнитѣ въжделения на българството, което съ оржжие въ ржка ги бѣ осжществило. Следъ дълго мълчание „Кьолнише цайтунгъ“ отъ кумова срама съобщаваше официозно отъ Берлинъ: „Германското правителство и общественото мнение въ Германия, както преди, тъй и сега разбира напълно великата политическа цель на България“ . . . Встжпителната часть на това официално съобщение имаше успокоителна мисия — „Следъ като се видя, че българското общество мнение преувеличава значението на статията на депутата Венделъ, ние считаме отново за нуждно да изтъкнемъ, че ...“ И тая успо-

коителна увертюра бѣ последвана отъ по-горнитѣ редове на приятелскитѣ увѣрения.

Но и успокоенията и увѣренията бѣха сложени вече на сериозно изпитание въ душата на покрусена България.

Венделъ и Думба бѣха изтървали нечии скрити намѣрения.

Тъжната история съ фамозния кондоминимумъ разплиташе чорапа и хвърляше въ тревога всѣко българско сърдце. Престижътъ на Радославова се топѣше подъ знака на политическото му дѣло, чието късогледство, вече се бѣ изродило въ национално предателство.

България нѣмаше приятели дори въ редоветѣ на своитѣ съюзници, които бѣха готови да я поднесатъ курбанъ на своитѣ интереси. Готови да върнатъ Добруджа — Витлеемътъ на българската държавность, на Ромъния; съ дръзка наглость обричащи огромна часть отъ Македония на Сърбия, Албания и Гърция; разколебани въ твърдата опора, която дължеха по най-жизнения проблемъ за България — Тракия; централнитѣ монархии, се питаха вече мнозина, въ името на какво бѣха увлѣкли въ тази изтрѣбителна човѣшка скотобойна България?

Историческиятъ отговоръ принадлежеше на Царь Фердинандъ и на Радославова. Последниятъ отнесе въ гроба нечистата конфузия на срамната си политическа авантюра. Но царь Фердинандъ, познатъ съ добродетелитѣ на джентлеменъ, съ доблесть и развито чувство на отговорность предъ историята, вѣроятно ще даде нѣкога своя отго-

воръ. Но какъвто и да бѫде този отговоръ, той не ще оневини виновницитѣ на една национална катастрофа. Той не ще намали и обидата, която дръзкото високомѣрие на Кайзерова Германия хвърли въ лицето на българския войникъ, гражданинъ и патриотъ, като въ всичкитѣ си дѣла му загатваше само състоянието на васалъ.

◆◆◆

Огорчението, разочарованието и разкаянието щѣха скоро да изпълнятъ всѣка българска душа. Вѣрата въ лоялностьта на „великитѣ" съюзници бѣ разколебана изъ основи. Отъ една евентуална победа на съюзното оржжие, следъ социалистическитѣ меморандуми и приказкитѣ за кондоминимума, България какво можеше да очаква?

Апатията обходи политически мислеща България, облъхна съ леденъ дъхъ градове и села и се понесе срѣдъ душитѣ на онѣзи войници, които зъзнѣха изъ окопитѣ на северъ и гинеха на югъ, вѣрващи, че вършатъ всичко въ името на родината, а не въ служба на чужди каузи.

За онѣзи, които обичатъ да се взиратъ въ печалнитѣ страници на близкото минало и търсятъ причинитѣ за Добро поле, нека се спратъ за мигъ и на онова състояние на духоветѣ, предизвикано отъ ролята на Агамемнона въ лицето на двамата Кайзери. Разликата бѣ само тамъ, че класическиятъ предтеча на Вилхелма и Карла, подѣляше една напълно осигурена плячка. Съ сжщо такава класическа хищность и несправедливость двамата кайзери се готвѣха да разпредѣлятъ една ефи-

мерна териториална плячка. Този опитъ и тази нелоялность разкжса и безъ това тънката сърдечна струна между София, Берлинъ и Виена.

•••

Следъ изтощителни вжтрешни борби, които изправяха единъ срещу другъ Венизелосъ и Краль Константина, къмъ срѣдата на юний 1917 година кралътъ бѣ отстжпилъ предъ наддѣляващето съглашенофилско влияние на Венизелоса. Краль Константинъ бѣ подписалъ абдикацията си и изгоненъ ведно съ семейството си, бѣ напусналъ Гърция. Съ една прокламация бѣ възлѣзълъ върху гръцкия тронъ, за кратко време, наследникътъ на Константина — Александъръ.

Съвсемъ незабелѣзано, безъ да произведе никакъвъ ефектъ, единъ месецъ следъ кралската промѣна, на 3 юлий 1917 г. Гърция влѣзе въ войната на страната на Съглашението.

Тази гръцка намѣса никжде нѣмаше да се почувствува по бойнитѣ линии, но една година по-късно Гърция щѣше да експлоатира нашироко плитката си, ала добре комбинирана военно-политическа маневра.

•••

Докато ние все още усмиряваме остатъцитѣ отъ чети изъ Сърбия, въ сжщото време, мартенската революция въ Русия бѣ роила.

Мартъ роди октомврий, следъ несполучливия опитъ на болшевикитѣ презъ юлий, все сжщата година.

Тамъ, зле разстроениятъ тилъ и продоволствие, бѣха дали неочаквани, неподозирани резултати. Върху развалинитѣ на „временното правителство" на Керенски, съ енергични и твърди стжпки се катерѣше творецътъ на най-гигантската революция въ свѣта — Ленинъ.

Съ актуалния лозунгъ: „Миръ и земя!" Ленинъ, задъ когото стоеше руското работничество, бѣ спечелилъ и селянитѣ, които изпълваха полковетѣ на Русия.

Въ пансиона на благороднитѣ руски дѣвици „Смолний", дето бѣ наченалъ нѣкога романътъ на Императоръ Александъръ II съ малката княгиня Долгорукая, сега се бѣ настанилъ болшевишкиятъ щабъ на Ленина.

Единъ съветъ на народнитѣ комисари, начело на който се бѣ поставилъ Ленинъ, щѣше да преведе Русия презъ кървавия ужасъ на една продължителна гражданска война, за да изгради върху труповетѣ на милиони мъртви, първото пролетарско отечество въ историята на човѣчеството.

Русия тръгваше по неизвестни пжтища. Ленинъ се бѣ заелъ незабавно да построи пролетарската си държава.

•••

Въ дяволския кржгъ на това тревожно време, за часть отъ македонскитѣ войводи и четници, сждбата бѣ опредѣлила да посрещнатъ есеньта и зимата на 1917 година въ гонитба съ остатъцитѣ отъ сръбскитѣ възстанически чети изъ Сърбия.

Азъ се гордѣехъ, че моя районъ бѣ вече разчистенъ. Нищо не смущаваше спокойния ми животъ, когато една „строго провѣрителна заповѣдь" отъ Нишъ наруши този покой.

Кайзеръ Вилхелмъ щѣше да гостува на София следъ нѣколко дни и на мене бѣ опредѣленъ охранителенъ участъкъ отъ линията, минаваща презъ моя четнишки районъ. Заповѣдьта предписваше предъ страхъ отъ атентати, населението отъ дветѣ страни на линията да бѫде изтеглено на много километри далечина отъ сѫщата линия, по която щѣше да мине височайшия влакъ.

Отъ мене искаха това, което не можехъ и нѣмаше да сторя. Предъ прага на зимата да откѫсвамъ населението отъ ежедневния му трудъ и семейното огнище, бѣ цѣло безразсѫдство. Не искахъ, безъ видима нужда, да озлобявамъ населението и въ тази й часть, заповѣдьта щѣше да остане неизпълнена. Какво бѣха сторили съ тази архи-наивна заповѣдь другитѣ началници на участъци, не зная, но за себе азъ бѣхъ взелъ решение да не следвамъ заповѣданото ми въ исторически миниатюръ преселенско дѣло, по подражение на Чингисъ Хана. Азъ вѣрвахъ въ здравия смисъль на мѣстното население, което вѣроятно знаеше какво би го сполетѣло следъ макаръ и най-незначителната враждебна акция или опитъ за атентатъ. Тази моя увѣреность идваше отъ твърдата ржка, съ която бѣхъ ликвидиралъ остатъцитѣ отъ чети изъ моя районъ. Сурова твърдость, която бѣ респектирала цѣлия край.

Спретнатъ въ своята четнишка премяна, моя отрядъ четници бѣ току-що пристигналъ въ началната станция на охранителния ми участъкъ—гара Сталачъ. Тукъ перонътъ е изпълненъ съ германски войници, нѣкаква тилова часть, дошла да посрещне височайшия влакъ на Кайзера. Но когато четата навлиза на перона, единъ германски офицеръ се обръща къмъ мене, като ми заповѣдва да отстраня четницитѣ отъ перона. Германскиятъ офицеръ виждаше въ четнишкото облекло на македонеца-боецъ нѣкаква неприлична гледка за окото на Кайзера и следъ моето очудване и отказъ, продължаваше най-енергично да настоява за пропъждане на четата ми.

Затова ли бѣхме охранявали съ такава ревность и въ денонощни бдения линията, за да ни гонятъ сега отъ тукъ като неприлична гледка?

По върховетѣ можеха да търпятъ състоянието на васали, азъ, обаче, не можехъ да го понеса, така, както вече въ глухото си роптание не го понасяше и цѣлъ народъ. Търпението ми отдавна е минало всички граници, а предизвикателството нѣмаше да оставя ненаказано.

Обсаждамъ гарата и събирамъ въ тѣсенъ кржгъ германската часть, ведно съ офицеритѣ и началника имъ. Очевидно германцитѣ сж изненадани отъ внезапния обратъ на работата. Този пжть азъ крещя въ лицето имъ, че тѣ сж неприлична гледка въ очитѣ на македонскитѣ бойци и ако желаятъ да останатъ на гарата, трѣбва да

се наредятъ задъ редицата на четата. Останалото имъ казаха яростнитѣ изрази на четницитѣ.

Безпомощни, нѣмскитѣ офицери бѣха потърсили по телефона съдействие отъ тѣхното главно командуване въ Нишъ. Но вмѣсто насърдчение за некрасивото си държание къмъ насъ, германскитѣ офицери бѣха получили само строго мъмрене. Отрядътъ се бѣ строилъ на праздния перонъ и заочаква. Височайшиятъ влакъ трѣбваше да пристигне следъ четвъртъ часъ.

•••

Скоро отъ далечината се задава очаквания влакъ. Следъ нѣколко мига локомотивътъ спира елегантната си композиция за две-три минути и на нашата гара. Но никой не се показва по прозорцитѣ на вагонитѣ. Сѣкашъ никой не искаше да види македонскитѣ бойци, дали, мило за драго, въ името на общи каузи и изопнати сега като струни, готови всѣки моментъ да звъннатъ въ името на Македония последния си звънъ.

Минава цѣла минута, а отъ мрътвото бездушие на влака ни полазватъ неприятни тръпки. Напусто се бѣхме боричкали съ германцитѣ. И на тѣхъ и на насъ никой не искаше да отдѣли никакво внимание. А какво си бѣхме въобразявали и тѣ и ние?

Застаналъ предъ отряда си азъ се взирамъ по вратитѣ и прозорцитѣ на безмълвното луксозно чудовище. Неочаквано една отъ вратитѣ се отваря и на вратата се показва аташираниятъ къмъ особата на Кайзера флигелъ-адютантъ на

Царь Фердинандъ — генералъ П. Ганчевъ. Той скача на перона и съ протоколно-възторженъ изразъ на лицето, сърдечно се ржкува съ мене, като размѣня нѣколко думи. Локомотивътъ рѣзко изсвирва и Ганчевъ бърза да се сбогува, като хвърля самодоволенъ погледъ и върху хората ми.

Надменни преди половинъ часъ, германскитѣ офицери се бѣха преобразили. Докато императорскиятъ влакъ се носѣше съ всички сили къмъ София, губещъ се въ далечината, скритъ въ гжсти облаци димъ, офицеритѣ бързаха да ми поднесатъ извиненията и почитьта си. Но само съ това нѣмаше да свърши.

Видѣли и обратната страна на медала, нѣмскитѣ тиловаци бърже бѣха съобразили съ обстановката и сега не можехъ да се откжсна отъ любезнитѣ имъ покани да отпразднуваме по войнишки гостуването на Кайзера въ София.

Щомъ бѣ за гуляй, защо не?

И ние, българи и германци, този день, па и до късно презъ нощьта, като войници и като хора, на пукъ на всички расови теории за низши и висши раси, празднувахме. За какво? Въ името на кого? Това сами не знаехме, но ние пихме нѣколко часа и то до забрава всрѣдъ шемета на странни настроения.

***

Въ политѣ на Витоша бѣха посрещнали Кайзера съ много блѣсъкъ, съ много гала-обѣди, вечери и динета и съ неизбѣжнитѣ речи и ордени.

Отъ София Кайзеръ̀тъ се бѣ отправилъ за Цариградъ. И въ столицата на Отоманската империя се бѣха повторили сѫщитѣ тържества, които заглъхваха въ рамката на стереотипнитѣ ежедневни бюлетини, издавани отъ щабоветѣ на действуващитѣ армии. А между това времето бавно протичаше въ мрачното еднообразие на безинтересния вече навикъ на воюването.

•••

Есеньта бавно отстѫпваше предъ зимата, а сивитѣ зимни мъгли и тази зима, за трети пѫть щѣха да заливатъ съ сива безнадежность сивитѣ войнишки шинели изъ окопитѣ.

Отъ северъ, като въ логическа връзка съ революционния моралъ на Ленина идваше вестьта за Брестъ-Литовския миръ. Отъ този миръ еднакво печелеха: Германия — илюзии, а Русия — спокойна вѫтрешна касапница.

Въ една отъ голѣмитѣ стаи на Брестъ-Литовската крепость, подъ скѫпъ и огроменъ канделябъръ бѣха сложени първитѣ подписи, изъ подъ които изхвръкнаха и първитѣ лястовици на приближаващия се миръ.

•••

Снѣгътъ затрупва всичко наоколо. Сѣкашъ въ една блѣскава алегория, символътъ на невинността застиляше съ бѣлата си снѣжна покривка разхвърлянитѣ трупове по бойнитѣ полета.

Отъ кървавия потиръ на страданието народитѣ допиваха последнитѣ глѫтки.

Вече три дни какъ снѣгътъ вали неспирно и престава едва на четвъртия день. Слънцето е разкжсало облачната маса надъ Моравско, па и надъ цѣла източна Сърбия, обливайки съ ослѣпителенъ блѣсъкъ простора.

При вида на пухкавия снѣгъ и на слънцето, което „свѣти но не грѣе", въ душата ми се пробуждатъ толкова свежи и скжпи спомени, оцвѣтили паметьта ми съ най-пъстри преживѣлици. Радвамъ се на снѣга, радвамъ се на леденото слънце, радвамъ се на границитѣ на Велика България, чиято историческа ревандикация сме спечелили и бранимъ сега съ оржжие въ ржка, а сърдцето ми се свива отъ болка предъ мрачната неизвестность на едно бждеще, което редятъ въ София Царь и министри.

За да поставя въ редъ конвулсиитѣ на едно сърдце, което пулсира въ нерадостни предчувствия, азъ го заливамъ съ топлена ракия, разсладена съ медъ. Но и на войводитѣ — войници по професия,—бѣ втръснала продължителната война съ всичкитѣ ѝ рискове и съ всичкитѣ ѝ удоволствия, доколкото, разбира се, можеше да предлага удоволствия една война и проклетия войнишки занаятъ.

***

Зимата, смъртенъ врагъ на четника, бѣ накарала да стихнатъ всички четнишки прояви. Планинитѣ бѣха праздни отъ бунтовници, а полетата почиваха подъ бѣлата брада на Дѣдо Мразъ.

Само единъ не свиваше срѣдъ мразовитата зима знамето на бунта. Само единъ не искаше да

изчака развигорътъ да разгъне редомъ съ листата на дърветата и неговия байракъ. Това бѣ сръбския възстаникъ майоръ Войновичъ.

Ако Коста Пекянецъ бѣ по-скоро символъ и организаторъ на възстанието въ Сърбия, то душата и неговиятъ истински водачъ бѣ майоръ Войновичъ. Патриотъ до мозъка на коститѣ, обрекълъ себе въ служба на родината си, майорътъ не познаваше предѣли, нито въ любовьта си къмъ Сърбия, нито въ храбростьта си.

Неспирно, день и нощь, лѣте и зиме, Войновичъ кръстосваше земята на поваленото си въ неравна борба отечество и следъ неуспѣха на възстанието, дирѣше като възмездие смъртьта. Той разумно и ловко отбѣгваше засадитѣ, къмъ които хранѣше лошо чувство, но самъ бунтовникъ-рицарь и безумно смѣлъ човѣкъ, майоръ Войновичъ практикуваше единъ високо ценень и рѣдко употрѣбяванъ революционенъ специалитетъ. Така, той се спущаше срѣдъ нѣкоя мѣстность, която самъ избираше, разперваше орловитѣ си криле и изпращаше на най-близката наша часть краткото известие и покана:

— „Азъ съмъ тукъ, българи, елате да се биемъ!"

По точнитѣ указания за мѣстностьта, обикновено сюрпризираната наша часть се запжтваше, намираше четата на майора и се начеваше бой, който продължаваше съ часове, докато Войновичъ успѣваше нѣкакъ да се измъкне.

Съ такъвъ моралъ бѣ прекрасниятъ бунтовникъ и храбръ сръбски офицеръ, майоръ Вой-

новичъ, въ чиито откровения често бѣ звучало едно благородно признание, което той бѣ отправялъ на българския войникъ и четникъ — Ми смо велики јунаци, али бугари су већи". Съ личнитѣ си примѣри, които струваха повече отъ най-пламенното слово, майорътъ поддържаше бодъръ духътъ на сръбството, което пъшкаше подъ войнишкия ботушъ на велика България и на Австро-Унгарската империя.

Сждбата, която се подиграваше съ двата народи — българскиятъ и сръбскиятъ — скоро щѣше да смѣни скжпата табела съ претенциозния надписъ велика, отъ гордия вратъ на България, за да я окачи на тлъстата шия на Сърбия. Такава е водевилната сждба и вѣчната трагика на двата народи. И това ще продължи до тогава, докато славянитѣ на югъ намѣрятъ най-сетне своя Бисмаркъ.

А този Бисмаркъ когото, все нѣкога, неминуемо ще родятъ новитѣ генерации на славянския югъ, вѣроятно не ще бжде нито мизиецъ, нито шумадиецъ, нито хърватинъ, нито тракиецъ, нито черногорецъ и словенецъ, а синъ на онази изтерзана страна, която даде презъ вѣковетѣ за цѣлото славянство класицитѣ на своя духовенъ гений и чието име е Македония.

Тази страна, която по волята на една лоша сждба бѣ превърната въ арена на страшни борби и въ кървава ябълка на раздора между българи и сърби всрѣдъ дълбочинитѣ на едно [illegible] дългътъ, като родина на Равноапостолитѣ, като

новичъ, въ чиито откровения често бѣ звучало едно благородно признание, което той бѣ отправялъ на българския войникъ и четникъ — Ми смо велики јунаци, али бугари су већи". Съ личнитѣ си примѣри, които струваха повече отъ най-пламенното слово, майорътъ поддържаше бодъръ духътъ на сръбството, което пъшкаше подъ войнишкия ботушъ на велика България и на Австро-Унгарската империя.

Сждбата, която се подиграваше съ двата народи — българскиятъ и сръбскиятъ — скоро щѣше да смѣни скжпата табела съ претенциозния надписъ велика, отъ гордия вратъ на България, за да я окачи на тлъстата шия на Сърбия. Такава е водевилната сждба и вѣчната трагика на двата народи. И това ще продължи до тогава, докато славянитѣ на югъ намѣрятъ най-сетне своя Бисмаркъ.

А този Бисмаркъ когото, все нѣкога, неминуемо ще родятъ новитѣ генерации на славянския югъ, вѣроятно не ще бжде нито мизиецъ, нито шумадиецъ, нито хърватинъ, нито тракиецъ, нито черногорецъ и словенецъ, а синъ на онази изтерзана страна, която даде презъ вѣковетѣ за цѣлото славянство класицитѣ на своя духовенъ гений и чието име е Македония.

Тази страна, която по волята на една коварна сждба бѣ превърната въ арена на страшни борби и въ кървава ябълка на раздора между българи и сърби всрѣдъ дълбочинитѣ на едно хилядолѣтие до наши дни, има правото, има и дългътъ, като родина на Равноапостолитѣ, като

Витлеемъ на славянската писменность и култура, да стане и Витлеемъ на политическото братство между южно-славянскитѣ народи.

Потъващъ често въ странна размисълъ върху миналото и настоящето, въ неочаквани прозрения за бѫдещето, азъ винаги отреждахъ въ съзнанието си една по-друга мисия за моята родна земя отъ тази, да ражда въ едно по-късно и срамно време само убийци изъ засада. Но за сега, въ ушитѣ ми гальовно звучи вражеския атестатъ на майоръ Войновича за високата класа на българскитѣ герои и истинскитѣ македонски бойци.

***

Едно съобщение отъ Нишъ ме предупреждаваше, че Войновичъ съ малка чета е преминалъ отъ Сърбия подъ австрийска власть, въ подвластната намъ територия.

Преди да стигне до моя районъ, майорътъ трѣбваше да премине други войводски участъци. Това съобщение съвсемъ не нарушава моя покой. Само, отъ време на време, се чудя на безразсѫдния куражъ на Войновича, да се движи по това време. Дълго, обаче, нѣмаше да се чудя. Една предателска диря оставена върху снѣга бѣ издала майора и хората му. Настигната отъ единъ отрядъ наши четници, сръбската чета бива нападната и още първиятъ залпъ бѣ покосилъ живота на единъ отъ най-смѣлитѣ бунтовници на сръбската земя — войводата майоръ Войновичъ.

Като снѣжна топка се бѣ затъркаляла отдавна славата на майоръ Войновича. Върху снѣга,

който покриваше Сърбия и безименното ѝ страдание, като кърваво-алени изумруди блестѣха капки кръвь. Кръвь отъ сърдцето на единъ герой и жрецъ предъ олтаря на родината си, който ѝ служи както малцина, разбивайки съсъда на живота си въ подножието на този олтаръ, обливайки го съ пролѣтата си кръвь.

Свивамъ колененетѣ си предъ единъ вражески герой и свеждамъ челото си предъ подвига му.

Нека признанието на врага бжде скроменъ приносъ къмъ легендарното му име, съ което сръбството може да се гордѣе.

◆◆◆

Една гореща патриотическа декларация на българския Пашичъ — Радославовъ, напраздно целѣше да разгорѣщи презъ студенитѣ януарски дни фронтъ и тилъ.

— „Ние освободихме Добруджа отъ ромънитѣ, Македония и Моравско отъ сърбитѣ и областьта на Драма, Сересъ и Кавала, които ни се падаха отъ първата балканска война, отъ гърцитѣ. Нашитѣ неприятели не могатъ да се позоваватъ на законностьта, тъй като тѣзи земи сж отъ незапомнени времена български, споредъ народностьта на жителитѣ имъ . . .“

Правъ бѣ злополучния кормчия на българския държавенъ и националенъ корабь. Смѣли бѣха и моряцитѣ, ала сждбата и политическото недоглеждане на премиера бѣха изковали вече кръста на новото ни национално мъченичество.

Сключеният през мартъ миръ съ Съветска Русия, ни гарантираше собствеността на цѣла Добруджа. Все по сѫщото време въ преговоритѣ около прелиминарния миръ съ Ромъния, самитѣ ромънци потвърждаваха този исторически фактъ.

Единъ националенъ идеалъ на северъ бѣ добилъ своитѣ реални форми.

Но, до като ромъно-българскитѣ преговори разрешаваха съ честь една териториялна проблема на северъ, въ сѫщото време на западъ, въ единъ гигантски напоръ Хинденбургъ хвърляше германската армия, домогвайки се съ сетни сили да пробие французкия бентъ.

Напусто. Една дълго подготвяна офанзива бѣ претърпѣла крушение. Сега идваше редътъ на маршалъ Фошъ.

Но презъ месецъ май, България празднуваше едно значително събитие, — края на мирнитѣ преговори съ Ромъния, увѣнчани съ победоносенъ миръ, който връщаше на родината люлката на българското отечество и държавность — Добруджа, до самото устие на Дунава. Българскитѣ власти отъ своя страна вече нареждаха до добруджанци, да засѣватъ и онѣзи земи, които включваха и самата делта. Тази делта на Дунава образуваше нова българска административна единица — окржгъ „Делта", съ окржженъ градъ Сулина.

◆◆◆

Все презъ сѫщия месецъ, императоръ Карлъ и императрица Зита прекосиха, по примѣра на

Кайзеръ Вилхелма, Сърбия, за да гостуватъ въ София и Цариградъ.

Но срѣдъ тържества, победи и гладъ, волята за по-нататъшно водене войната отслабваше. Отъ всички обществени слоеве, отъ всички социални категории се навдигаше само единъ викъ: миръ!

Между другото, едно име, месеци наредъ, се появяваше изъ вестницитѣ въ бюлетина на щаба на действующата армия отъ южния фронтъ. Име толкова обикновено, колкото необикновено и съдбоносно щѣше да бѫде следъ два-три месеца — Добро Поле.

Безплоднитѣ усилия на една нова германска офанзива на западния фронтъ разкриваше предъ поне малко зрящитѣ, жестоката истина — Централнитѣ сили губѣха войната.

България трѣбваше да спасява каквото може, защото единъ исторически парадоксъ се налагаше съ неотразима сила.

Подъ този знакъ, на 15 юний 1918 година бѣ извършена и правителствената промѣна въ България. Правителството на Радославова си отиваше, за да бѫде замѣнено съ това на Александъръ Малинова.

Дошелъ въ името на една ясно поставена отъ времето задача — сепаративенъ миръ и спасение на отечеството, той, Малиновъ, фаталниятъ робъ на кухата фраза, понесенъ като Д-ръ Ст. Данева презъ 1913 година отъ събитията, щѣше, като „арабинъ на табия", да съхранява вѣрността къмъ единъ договоръ, отъ който съ надмѣнна

дързостъ, чрезъ думи и дѣла, другитѣ контрагенти се бѣха вече отрекли.

Но най-срамното зрелище щѣше да настжпи, когато септемврий разлюля безумното хоро на предателството отъ горе, пораженството и бунта, разкривайки гръдьта на Родината предъ вражескитѣ щикове. Въ този върховенъ моментъ българскиятъ главнокомандуващъ генералъ лейтенантъ Никола Жековъ, въ бѣгство отъ отговорность, плувналъ въ блатото на жестоки грѣхове къмъ народъ и армия, бѣ предпочелъ да подложи скжпоценното си ухо на лѣчение въ една виенска клиника и то въ сжщото време, когато не едно ухо, а цѣлото тѣло на родината бѣ подложено на немилостива ампутация.

И така, едно генералско ухо се оказа по-високо стърчащо отъ националнитѣ идеали на България въ единъ сюблименъ за нея моментъ.

Защо се стигна до Добро-поле и какъ ще обслужимъ историка при подѣлбата на отговорноститѣ между А. Малиновъ, Ник. Жековъ, В. Радославовъ и единъ легионъ отъ политически злосторници, ще се помжчимъ да хвърлимъ шепа сурови материали въ следващитѣ томове.

Но презъ слънчевитѣ дни на сепремврий 1918 година, слънцето на България, потжна въ мрака на политическото тжпоумие на нейнитѣ държавници и висши военни, за да изплува въ близко бждеще, окжпано въ лазура на новия си день.

Край на трети томъ